

॥ हरिःॐ ॥

श्रीमोटा अने शिक्षण

पूज्य श्रीमोटा

પ્રકાશક :

(શ્રીમોટા) હરિ:ૐ આશ્રમ

કુરુક્ષેત્ર મહાદેવ પાસે, જહાંગીરપુરા, રાંદેર, સુરત-૩૯૫૦૦૫.

મોબાઈલ નં. : +૯૧ ૯૭૨૭૭ ૩૩૪૦૦

E-mail: hariommota1@gmail.com

Website: www.hariommota.org

શ્રીમોટા અને શિક્ષણ

લેખક:

માર્ગદર્શક:

પરામર્શક :

ડૉ. કૌશિક મહેતા

ડૉ. જે. એચ. શાહ

ડૉ. રમેશભાઈ ભટ્ટ

સંપાદક : રજનીભાઈ બર્માવાળા 'હરિ:ૐ'

પ્રથમ આવૃત્તિ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૯૪

પ્રત : ૧૦૦૦

બીજી આવૃત્તિ એપ્રિલ, ૨૦૧૬

પ્રત : ૧૦૦૦

ત્રીજી આવૃત્તિ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૯

પ્રત : ૧૦૦૦

ચોથી આવૃત્તિ જાન્યુઆરી, ૨૦૨૨

પ્રત : ૧૦૦૦

પૃષ્ઠ : ૮ + ૨૧૨ = ૨૨૦

કિંમત રૂપિયા : ૩૦/-

પ્રાપ્તિસ્થાન :

(૧) હરિ:ૐ આશ્રમ, કુરુક્ષેત્ર, જહાંગીરપુરા, સુરત-૩૯૫ ૦૦૫.

(૨) હરિ:ૐ આશ્રમ, જૂના બિલોદરા, પો. બો. નંબર : ૭૪,

નડિયાદ-૩૮૭ ૦૦૧.

અક્ષરાંકન : પ્રોમસર્વ.

એ-૪, ઉદ્યોગનગર, નવસારી - ૩૯૬ ૪૪૫, ફોન નં.: (૦૨૬૩૭) ૨૪૬૯૬૨

૩-૫, 'અલકા', દાદાભાઈ રોડ, વિલેપાર્લે (વે) મુંબઈ-૫૬,

ફોન નં.: (૦૨૨) ૨૬૨૮૧૦૧૮

promserve@gmail.com, promserve.mum@gmail.com |www.promserve.net

મુદ્રક : સાહિત્ય મુદ્રણાલય પ્રા. લિ.

સિટી મિલ કંપાઉન્ડ, કાંકરીયા રોડ, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૨૨

ફોન નં.: (૦૭૯) ૨૫૪૬૯૧૦૧

અર્પણ ...પૂજ્ય શ્રીમોટાને

નિવેદન (પ્રથમ આવૃત્તિ)

પૂ.મોટાનાં બે સૂત્રો ખૂબ જ દિશાસૂચક છે. એક તો એ કે ‘સંસાર એ પાઠશાળા અને પ્રયોગશાળા છે.’ તથા બીજું એ કે ‘સમાજ એ નારાયણનું સ્વરૂપ છે.’ પૂ.મોટાની સાધના આત્મસાક્ષાત્કાર પૂરતી મર્યાદિત ન હતી. તેમના જીવનકાર્યમાં માત્ર ‘સ્વ’નો ઉદ્ધાર નહિ પણ સંપૂર્ણ સમાજનો ઉદ્ધાર કેન્દ્રમાં હતો. નરમાંથી નારાયણ બની શકાય છે, એ તેમનું જીવનદર્શન છે. આમ તો ૧૯૮૯ સુધી પૂ.મોટા વિશે કાંઈ જ જાણતો ન હતો. ફક્ત એક સંત હતા, એટલી જ ખબર. અચાનક જ મે-૧૯૮૯માં મા. શ્રી જે. એચ. શાહ (માર્ગદર્શક) સાહેબે પીએચ. ડી. સંબંધી વાત કરવા યુનિ. ભવન પર બોલાવેલો. વાતચીતમાં તેમણે પૂ.મોટાના શૈક્ષણિક વિચારો ઉપર મહાનિબંધ લખવાનું સૂચન કર્યું. શરૂઆતમાં તો ખૂબ જ હિચકિચાટ થયો; કારણ કે પૂ.મોટા તથા હરિ:ૐ આશ્રમ સંબંધી હું કાંઈ જ જાણતો ન હતો. મા. શ્રી શાહ સાહેબે મને ખૂબ જ પ્રોત્સાહિત કર્યો. એ જ માસમાં તેઓ મારી સાથે હરિ:ૐ આશ્રમ આવ્યા. શનિ - રવિ બે દિવસ નડિયાદ આશ્રમમાં રોકાયા. આશ્રમના વાતાવરણે મારામાં વિશ્વાસ પેદા કર્યો. મૌનમંદિરમાં બેસવાનો મેં નિર્ણય કર્યો. મે, ૧૯૯૦માં મૌનમંદિરમાં એક સપ્તાહ બેસવાનું થયું. મૌનમંદિરમાં જ પૂ.મોટા રચિત બે પુસ્તકો ‘જીવનદર્શન’ અને ‘જીવનપરાગ’નું અધ્યયન, ચિંતન કર્યું. બસ, દિશા મળી ગઈ. જાણે પૂ.મોટાનું જ માર્ગદર્શન શરૂ થઈ ગયું. વાણિજ્યનો વિદ્યાર્થી હોવાના નાતે ‘અભિયાન’ - જેવા ન્યુઝમેગેઝીન સિવાય કશું જ ન વાંચનાર મારા માટે પૂ.મોટાનાં પુસ્તકો વાંચવાનું કેવી રીતે સરળ બન્યું, તે હજુ આજેય સમજાતું નથી. અભ્યાસમાં એવો તો આનંદ થવા લાગ્યો કે ૧૦૨ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કેવી રીતે પૂર્ણ થયો તેનો ખ્યાલ જ ન આવ્યો. નામુ અને ગણિતના વિષયો શીખવવાને કારણે આખા વાક્યો લખવાની આદત પણ છૂટી ગઈ હતી. પ્રસ્તુત મહાનિબંધ વાંચતા આજે પણ એ વાતની અનુભૂતિ થયા વગર રહેતી નથી કે પૂ.મોટાના આશીર્વાદથી જ આ મહાનિબંધ લખી શક્યો છું. પૂ.મોટાને

મેં શરીરસ્વરૂપે જોયા જ નથી. પરંતુ પુસ્તકવાંચન અને મહાનિબંધના લેખન કાર્ય સમયે પૂ.મોટાનો પ્રસન્ન ચહેરો અનેકવાર જોયાનો આભાસ અનુભવ્યો છે. જોકે મારે માટે તો પૂ.મોટાના અતિ ચાહક એવા સ્વજન મા. શ્રી શાહ સાહેબ જ પૂજનીય છે. આજે પણ મારા જીવનને સુ-આકાર એમના થકી જ મળી રહ્યો છે. પીએચ. ડી. ની પદવી સાથે સાથે પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં જે પ્રસન્નતા મેળવી છે તેમજ પૂ.મોટાના શબ્દદેહનો જે સાક્ષાત્કાર અનુભવ્યો છે એ અવર્ણનીય છે. પ્રસ્તુત મહાનિબંધનું પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રકટીકરણ કરવાની તીવ્ર ઝંખના કરનાર મા. શ્રી જયંતીભાઈ શાહ સાહેબનો તથા પ્રસ્તુત પુસ્તકના પ્રકાશક મા. શ્રીમતી પ્રવીણાબેન શાહ કે જેમણે આ પુસ્તકનો સંપૂર્ણ ખર્ચ ઉઠાવ્યો છે, તેમનો હું અત્યંત ઋણી છું.

“ ગોકુલ”, પિનાકીન સોસાયટી,
પાલડી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭
તા. ૪-૯-૧૯૯૪

ડૉ. કૌશિક મહેતા

બે બોલ

ઈ.સ. ૧૯૮૯ના ઉનાળુ વેકેશનમાં મૌનમંદિરમાં બેસવાનું થયું. ત્યારે પૂ.શ્રીમોટાના કેળવણી વિષયક વિચારો, ઉદ્બોધનો, સ્વજનો સાથે થયેલા પત્રવ્યવહારોમાં તેમજ પ્રકાશિત થયેલા પુસ્તકોમાં વેરાયેલી શૈક્ષણિક રત્નકણિકાઓનું સંકલન કરી “પૂ.શ્રીમોટાના શૈક્ષણિક વિચારો અને હરિ:ૐ આશ્રમ ટ્રસ્ટનું કેળવણી ક્ષેત્રે પ્રદાન” પર મહાનિબંધ તૈયાર કરાવવો તેવી અંતઃસ્ફુરણા થઈ. મારું પોતાનું વિશિષ્ટ ક્ષેત્ર “મનોવૈજ્ઞાનિક માપન”નું એટલે આ વિષય માટે સુયોગ્ય પાત્ર મળી રહે કે જેથી આ કાર્ય દીપી ઊઠે તેવો ખ્યાલ પણ હતો. અને ખરેખર ખંતીલા, ધીરજવાન, ચોકસાઈપૂર્વક કામ કરી શકે તેવા શ્રી કૌશિકભાઈ મહેતા પીએચ. ડી. ના વિદ્યાર્થી તરીકે મળી પણ ગયા અને ૨૪ જુલાઈ ૧૯૮૯માં તેમનું રજિસ્ટ્રેશન કરાવ્યું. પૂ.શ્રીમોટાનો સંપર્ક ૧૯૭૩થી થયો હતો. મૌનમંદિરમાં બેસવાનું થાય, ત્યારે શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તેમનાં પુસ્તકો વાંચતો; નવાં પ્રકાશનો બહાર પડે તે પણ વાંચતો, પરંતુ ડૉ. કૌશિકભાઈએ લગભગ ૧૦૨ જેટલાં પુસ્તકોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી, શિક્ષણના જુદાં જુદાં પાસાંઓ અંગે જે ‘દોહન’ કાર્ય કર્યું તે અદ્વિતીય છે. ખૂબ લગનીથી આ કામ પૂરું કરીને ૧૮ માર્ચ, ૧૯૯૩ માં પીએચ. ડી.ની પદવી પ્રાપ્ત કરી.

પ્રસ્તુત પુસ્તક આ મહાનિબંધ પર આધારિત છે. પૂ.મોટા લોકશિક્ષક હતા. તેમની શૈક્ષણિક પ્રક્રિયામાં સંસાર એ પ્રયોગશાળા તથા પાઠશાળા છે. વ્યક્તિ પોતે જ પાઠી છે. વ્યક્તિ પોતે જ શિક્ષક અને પરીક્ષક છે. સ્વ દ્વારા સ્વ ઘડતર કરતાં કરતાં સમાજને બેઠો કરવો એ પૂ.મોટાનું જીવનધ્યેય હતું. વર્તમાનમાં જ્યારે શિક્ષણક્ષેત્ર દિશાશૂન્ય બનતું જતું હોય, ત્યારે પૂ.મોટાના શૈક્ષણિક વિચારો રજૂ કરતું પ્રસ્તુત પુસ્તક વાસ્તવિક કેળવણીની સીમાઓને સ્પર્શે છે. એટલું જ નહિ શિક્ષણજગતના અંધકારમાં એક પ્રકાશપૂંજ બને તેમ છે. હા, “હરિ:ૐ આશ્રમ ટ્રસ્ટનું કેળવણીક્ષેત્રે પ્રદાન” - આ આખો વિભાગ બાકાત કર્યો છે, કારણ કે તે અંગેની જાણકારી ગુજરાતના ખૂણે ખૂણે છે.

શિક્ષણક્ષેત્રે આ પુસ્તક એક સંદર્ભ-પુસ્તક (Referance Book) તરીકે ઉપયોગી થઈ પડશે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં શિક્ષણની સંપૂર્ણ સમજ અપાઈ છે. સૌ

વાચકોને કંઈક પ્રાપ્ત થશે જ. ગુજરાત યુનિવર્સિટીએ પ્રસ્તુત મહાનિબંધને પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રકાશિત કરવા માટેની મંજૂરી આપી તે બદલ હું તેમનો

એફ/૭, સ્વસ્તિક એપાર્ટમેન્ટ,
પાલડી, અમદાવાદ- ૩૮૦ ૦૦૭
તા. ૪-૯-૧૯૯૪

જયંતીભાઈ ડી. શાહ
(માર્ગદર્શક)
નિવૃત્ત પ્રોફેસર અને વડા શિક્ષણ વિભાગ,
ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

શ્રીમોટાની અનુભવમૂલક અભિવ્યક્તિનું અધ્યયન

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના હાલ નિવૃત્ત અધ્યક્ષ ડૉ. જે. એચ. શાહના માર્ગદર્શન હેઠળ, ડૉ. કૌશિકભાઈ મહેતાએ તૈયાર કરેલા મહાનિબંધના બૃહદ્દૂંશનું આ ગ્રંથરૂપ ધ્યાનાર્હ બન્યું છે. ડૉ. કૌશિક મહેતાએ શ્રીમોટાના શિક્ષણ અને કેળવણી વિષયક વિચારોનું દોહન અને સંકલન કર્યું છે, એમાં એમની વિવેકદૃષ્ટિનો પરિચય તો પમાય જ છે. પરંતુ એ સાથે એ વિચારોની યથાર્થ આલોચના અને સમીક્ષા કરીને શ્રીમોટાની શિક્ષણ વિષેની ભાવનાને એમણે ઉપસાવી છે, એ આ મહાનિબંધનું ધ્યાનાર્હ પાસું છે. શ્રીમોટાની અનુભવ-મૂલક અભિવ્યક્તિની ડૉ. મહેતાએ કદર કરી છે અને વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિથી આપણી પ્રજા જે ઘાતક અને પતિત અવસ્થા અનુભવી રહી છે, એ દર્શાવીને, શ્રીમોટાના અનુભવ પ્રમાણિત શિક્ષણ વિષયક વિચારો હાલના સમયમાં કેટલા પ્રમાણમાં પ્રસ્તુત છે એ દર્શાવ્યું છે. ડૉ. મહેતાનું આ મૂલ્યાંકન આ ગ્રંથનું મૌલિક પાસું છે. એક સંવેદનશીલ અભ્યાસી તરીકે ડૉ. મહેતાનું વ્યક્તિત્વ કોઈ પણ વાચક પ્રમાણી શકશે. શ્રીમોટાના શિક્ષણકાર્યને તથા શિક્ષણવિચારના વ્યાપને માનવના પૂર્ણજીવન સુધી વિચારીને સંપૂર્ણ અને સુરેખ આકલન ડૉ. મહેતાએ કર્યું છે, એને આવકારતાં આનંદ થાય છે.

૧, અનુગ્રહ અપાર્ટમેન્ટ્સ,
૩૨, પંચવટી સોસાયટી,
મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
તા. ૪-૯-૧૯૯૪
(શ્રીમોટાની જન્મતારીખ)

રમેશ મ. ભટ્ટ

શ્રીમોટા અને શિક્ષણ નિવેદન (બીજી આવૃત્તિ)

આદરણીય ડૉ. જ્યંતીભાઈ શાહના માર્ગદર્શન અને પ્રેરણાથી ડૉ. કૌશિકભાઈ મહેતાએ પૂ.શ્રીમોટાના શૈક્ષણિક વિચારો ઉપર મહાનિબંધ લખીને પીએચ.ડી. કરવાનો નિર્ણય કર્યો. પૂ.શ્રીના પુસ્તકોના અધ્યયન કરતા કરતા તેઓશ્રીએ આ મહાનિબંધમાં સંસારી જીવન, લગ્ન, પતિ-પત્ની, બાળકજન્મ, બાળઉછેર, સંસારના કર્મો, વ્યક્તિગત રીતે તેમજ સામાજિક રીતે જીવન જીવવાની કળા, જીવનનો હેતુ મૌન મંદિરની સાધના, પ્રભુપ્રાપ્તિનો ધ્યેય વિગેરે અતિમહત્વના જીવનવિકાસ અંગેના પૂ.શ્રીમોટાના વિચારોનો સમાવેશ કર્યો છે. આમ વ્યક્તિગત વિકાસ માટે આ મહાનિબંધ સંસારી જીવો માટે જંગલમાં ચાલવાની કેડી સમાન બની રહ્યો છે, આ સંદર્ભે પૂ.શ્રીમોટાની કૃપાથી ડૉ. કૌશિકભાઈ મહેતાએ ઉત્કૃષ્ટ સંકલન કર્યું છે અને અનેક જીવોને ટૂંકસારમાં માર્ગદર્શન આપવા માટેના નિમિત્ત બની રહ્યા છે.

આ મહાનિબંધનું પ્રથમ પ્રકાશન 'શ્રીમોટા અને શિક્ષણ' રૂપે વર્ષ ૧૯૮૪માં થયું ત્યારે ડૉ. કૌશિકભાઈએ આશ્રમને ઘણી નકલો ભેટ આપેલ જે વેચાણ માટે ઉપલબ્ધ હતી .પૂ. શ્રીમોટાના સુરત સ્થિત એક સ્વજને હાલમાં આ પુસ્તક પ્રકાશન અને ઉપલબ્ધિ વિશે ટ્રસ્ટીમંડળનું ધ્યાન દોર્યું. આથી પુનઃ પ્રકાશન માટે ડૉ. કૌશિકભાઈની મંજૂરી લેવામાં આવી, જે એમણે ખૂબ પ્રેમથી, ઉત્સાહપૂર્વક આપી છે. અમો ડૉ. કૌશિકભાઈ મહેતા તથા સુરત સ્થિત એ સજ્જન વ્યક્તિનો અંતઃકરણપૂર્વક ખૂબ આભાર માનીએ છીએ.

આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં નવસારી હાલ મુંબઈ સ્થિત પ્રોમર્સર્વ-પ્રોમ પ્રિન્ટર્સના શ્રી અજીતભાઈ ભોગીલાલ ગાંધીએ પૂ.શ્રીમોટા પ્રત્યેના ભક્તિભાવથી અમોને ખૂબ મદદ કરી છે, તેઓશ્રીના ઉદાર અને સદ્ભાવપૂર્ણ સહકારને લીધે જ અમો આ પુસ્તક અત્યંત વ્યાજબી કિંમતે સમાજમાં રજુ કરી શક્યા છીએ. અમો શ્રી અજીતભાઈ ભોગીલાલ ગાંધીનો અંતઃકરણપૂર્વક ખૂબ ખૂબ આભાર માનીએ છીએ. સુજ્ઞ વાચકને અંગત રીતે આ પુસ્તક ઘણું ઘણું ઉપયોગી બની રહેશે એવી નમ્ર ભાવના સાથે આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિનું

તા. ૧૫/૦૪/૨૦૧૬

રામનવમી, સં. ૨૦૭૨

પૂ.શ્રીમોટાનો ૭૮મો સાક્ષાત્કાર દિન

લિ.

ટ્રસ્ટી મંડળ, હરિ:ૐ આશ્રમ,

સુરત

અનુક્રમણિકા

૧.	શ્રીમોટા-જીવનયાત્રા	૧
૨.	શ્રીમોટાનું કેળવણીલક્ષી ચિંતન	૧૫
૩.	બાળકેળવણી	૨૦
૪.	વિદ્યાર્થી અને અભ્યાસ	૨૮
૫.	શ્રીસદ્ગુરુ અને વિદ્યાર્થી	૩૫
૬.	સ્ત્રીશિક્ષણ	૪૧
૭.	દાંપત્યજીવન ની કેળવણી	૫૫
૮.	સંસાર : પાઠશાળા એવમ્ પ્રયોગશાળા	૭૪
૯.	સમાજલક્ષી કેળવણી	૮૪
૧૦.	ગુણલક્ષી કેળવણી	૯૩
૧૧.	જીવનવિકાસ માટે આજીવન શિક્ષણ	૧૩૪
૧૨.	શ્રીમોટા અને આધ્યાત્મિક કેળવણી	૧૪૩
૧૩.	પ્રાર્થના-કેળવણી	૧૪૭
૧૪.	ઈન્દ્રિયોની કેળવણી	૧૫૨
૧૫.	મનની કેળવણી	૧૫૮
૧૬.	હૃદયની કેળવણી	૧૬૪
૧૭.	આત્મા (સ્વ)ની ઓળખ.....	૧૭૦
૧૮.	સ્વ દ્વારા સ્વઘડતર	૧૭૫
૧૯.	નરમાંથી નારાયણ	૧૮૫
૨૦.	પૂર્ણજીવનની કેળવણી	૧૯૫
૨૧.	મૌનમંદિર : આધ્યાત્મિક પ્રયોગશાળા	૧૯૯

૧. શ્રીમોટા-જીવનયાત્રા

ભારતભૂમિ સંતોની ભૂમિ છે, નરમાંથી નારાયણ બનાવવાની તેની આગવી સંસ્કૃતિ છે. સત્ય, સંસ્કાર અને સંતોના ત્રિવેણીસંગમવાળી ભારતીય સંસ્કૃતિએ સમાજને જ્યારે જેવી જેવી જરૂર પડી, ત્યારે તેવી તેવી જરૂરિયાત પૂર્ણ કરી છે. સંતો દ્વારા સેવા કરતી ભારતીય સંસ્કૃતિએ આ દેશને તથા સમાજને યુગે યુગે નૂતન જીવન બક્ષ્યું છે. સંતોના પરિશ્રમી નૂતન પ્રકાશ દ્વારા જ સમાજ નીરોગી રહ્યો છે, ઊજળો બન્યો છે. ગુરુનાનક, દયાનંદ સરસ્વતી, કબીર, રામતીર્થ, સ્વામી વિવેકાનંદ, ચૈતન્ય મહાપ્રભુ, રમણ મહર્ષિ, શ્રીઅરવિંદ, શ્રીરંગઅવધૂત વગેરે અવતારી પુરુષોની સંતશ્રેણીમાં શ્રીમોટાનું નામ પણ વિલક્ષણ સંત તરીકે આગવું છે. એમણે ઘર છોડ્યું, સગાં-સંબંધી છોડ્યાં અને સમાજને પોતાનો ગણ્યો. એવા શ્રીમોટાએ હરિઃૐ આશ્રમના માધ્યમ દ્વારા મૌનના મહિમાથી તેમના અંતિમ શ્વાસ સુધી સમાજઘડતરનું કાર્ય કર્યું અને ગુજરાતની સંત વિભૂતિઓમાં મોટા ‘મોટા’ થઈ ગયા. સંવત્ ૧૯૫૪, ભાદરવા વદ-૪ શનિવાર, તા. ૪-૯-૧૮૯૮ના દિવસે ભાઈચંદ ભગતના દીકરા આશારામ ભગતને ત્યાં બીજા સંતાન તરીકે શ્રીમોટા શરીર ધારણ કરી ઈહલોકમાં પધાર્યા. માતા સૂરજબાનું સૂર્યતેજ અને પિતા આશારામ ભગતનું ભગતપણું વારસામાં જ મળેલું. શનિવારે જન્મ્યા તેથી ‘શનિયો’ કહેવાયા. તેઓશ્રીનું મૂળ નામ ચૂનીલાલ આશારામ ભગત હતું. તેમનાં બા તો તેઓને “ચૂનિયો” જ કહેતાં. મોટી ઉમરે રસ્તામાં નિજમસ્તીમાં મોટે મોટેથી ભજનો ગાતા ગાતા જતા આવતા, તેથી ઈતરજનો તેઓશ્રીને ‘ભગત’ કહેતા. શ્રીમોટા સાથે તેઓ કુલ ચાર ભાઈઓ હતા- જમનાદાસ, ચૂનીલાલ, મૂળજીભાઈ અને સોમભાઈ. શ્રીમોટા બીજા ક્રમે હતા.

બાપદાદાની જાહોજલાલી ખૂબ જ હતી. તેથી તેમનું શૈશવજીવન ખૂબ જ જાહોજલાલીમાં વીત્યું. સંજોગોની થાપત વાગતાં દાદાનું અવસાન થયું. પેઢી પણ નાદાર થઈ અને ગરીબીની કાલિમા કુટુંબ ઉપર છવાઈ ગઈ. પરિણામે માદરે વતન સાવલી છોડી આખું પરિવાર કાલોલમાં આવી ગયું. શ્રીમોટા શૈશવકાળ પસાર કરી બાળ બન્યા હતા. ગરીબાઈના સકંજામાં કુટુંબ ફસાયું હોવા છતાંય માતા સૂરજબા કોઈ રીતે હિંમત હાર્યાં ન હતાં.

ગરીબાઈનો સામનો કરવા માતાપિતા બન્નેએ પરિશ્રમની પરાકાષ્ટા કરી. માતા સૂરજબા દળવા જતાં, ખાંડવા જતાં, પાણી ભરવા જતાં, મજૂરીએ પણ જતાં. **બાળમોટા**એ આ બધું જોયું. તેમનું લાગણીભર્યું હૃદય દ્રવિત થયું અને પોતે પણ કોમળ હાથે પરિશ્રમ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.

પરિવારનું જીવન નિભાવવા ગરીબાઈ સામે સંઘર્ષ કરતાં માતાપિતાને સહાય કરવાનો સંકલ્પ **બાળમોટા** કરી ચૂક્યા હતા. રમવાની વેળાએ **બાળમોટા**એ ઈંટવાડામાં ગરમ ઈંટો ઉપાડી, કડિયાકામમાં તગારાં ઊંચક્યાં, ખેતરમાં કાલાં વીણવાનાં તેમજ તુવેર વીણવાનાં કામ પણ કર્યાં. કારમા પરિશ્રમની સાથે સાથે નિશાળમાં નિયમિત જઈને ભણવાનું તો ચાલુ જ !

શ્રીમોટા જે શાળામાં ભણતા તે શાળાની સામે એક જ ચવાણાની દુકાન હતી. રિસેસ દરમિયાન બધા વિદ્યાર્થીઓ દુકાને જઈ ચવાણું, ગાંઠિયા, ચેવડો વગેરે ખાતા. **બાળમોટા**ને પણ એ ખાવાનું મન થયું. પણ પૈસા ક્યાંથી લાવવા ? તેઓને ખબર હતી કે કાળી મજૂરી કરીને ભેગા કરેલા પૈસા બા એક કુલડીમાં રાખતાં. ચવાણું ખાવાની તીવ્ર ઈચ્છાએ તેમને ઘરમાંથી ચાર પૈસાની ચોરી કરાવી. શાળામાં રિસેસ દરમિયાન ચવાણું પણ ખાધું. પણ મન માન્યું નહિ. મન સાથે તનનો સંઘર્ષ શરૂ થયો. કાંઈક ખોટું કર્યાનો અહેસાસ થયો. અંતે બધી વાત તેમણે નિખાલસ ભાવે માતા સૂરજબાને કરી. ઠપકો સાંભળ્યો, પણ ચોરી ન કરવાનો આત્મનિર્ણય કર્યો અને નાનપણથી જ સ્વઘડતરની શરૂઆત કરી.

કાલોલમાં વાણિયાની વસતી વધારે. બધા વેપારી અને સ્થિતિપાત્રવાળા. શાળામાં પણ વાણિયા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પ્રમાણમાં વધુ. શ્રીમોટા ભણવામાં હોશિયાર હતા. એટલે તમામ વિદ્યાર્થીઓ તેમની સાથે મૈત્રી બાંધતા. ગામમાં લગ્નપ્રસંગે વાણિયાની વાડીમાં બે માસ નાત ચાલતી. શાળામાં વાણિયાનાં છોકરાં રોજ વાતો કરતાં કે આજે તો લાડુ ખાધાં, કાલે કંસાર અને રોટલી વગેરે વગેરે. **બાળમોટા**ને પણ લાડુ ખાવાની ખૂબ જ ઈચ્છા થઈ. નાનપણથી જ સ્વાદવાળી* રસોઈ તેમને ખૂબ ભાવતી. એક દિવસ રાત્રે વાણિયાની વાડી પાસે અગાઉ નક્કી થયા મુજબ **બાળમોટા** પહોંચી ગયા. વાણિયા ભાઈબંધોએ વાડીમાંથી છાનાછપનાથી લાડુનો ટોપલો

તેમને આપ્યો. **મોટા** તે લઈ તરત જ ઘરે ગયા. આટલા બધા લાડુ જોઈ સૂરજબાએ બધી વિગત પૂછી. **બાળમોટા**એ તમામ વિગતો જણાવી. માતાનો ઠપકો પુનઃ મળ્યો. પરંતુ આ ઘટનામાં **મોટા**એ આત્મચિંતન અને મંથન કર્યું. ખૂબ જ પસ્તાવો કર્યો. માતાનો ઠપકો હૃદયસ્થ કર્યો. ‘ન મળે તો નહીં ખાવું’ - તેવો નિર્ધાર કર્યો. **બાળમોટા** આવા અનેક પ્રસંગોએ નાનપણથી જ મનને મનાવવાનું શીખતા ગયા.

મોટાના પિતા અફીણના અલ્લડ બંધાણી. **મોટા**ને પણ અફીણની ટીકડી આપતા. **મોટા**ને પણ અફીણ ખાવાની ટેવ પડી ગઈ. એકવાર **મોટા**થી અફીણની ટીકડી ખોવાઈ ગઈ, તેથી તે ન લઈ શક્યા. નિયમિત રીતે **બાળમોટા** તો શાળાએ ગયા. પણ વર્ગમાં તે ઊંઘી ગયા, કારણ કે અફીણ મળ્યું ન હતું. શિક્ષકે ચાલુ વર્ગમાં જ **મોટા**ને ખૂબ ધમકાવ્યા. **બાળમોટા**ના મનમાં તરત જ ચિંતન પ્રકટ્યું. ઠપકાનું કારણ અફીણ છે. બસ, “અફીણ છોડો” - અને એક ઝાટકે અફીણની ટેવ છોડી દીધી. સ્વપ્રયત્ન દ્વારા બાળઅવસ્થાએ ટેવ ઉપર અંકુશ મેળવવાનું અઘરામાં અઘરું કામ સહજ રીતે કર્યું.

કઠોર પરિશ્રમની સાથે સાથે અભ્યાસ કરતાં કરતાં **મોટા** સાતમા ધોરણમાં આવી ચૂક્યા. ઘરની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી નબળી હોવાથી, તેને સુધારવાના હેતુથી કંઈક કમાણી કરી શકાય, તે માટે ભણતર છોડીને ગોધરામાં એક વેપારીની દુકાનમાં નોકરીએ લાગ્યા. દુકાન ઉઘાડવી, સાફ કરવી, ગાદીતકિયાની ચાદરો બદલવી વગેરે નાનાં મોટાં કામ ખૂબ જ નિષ્ઠાપૂર્વક કરતા. વધુ નફો મેળવવા વેપારી શેઠે અનાજ જોખવામાં ચાલાકી કરવાનું **મોટા**ને શીખવ્યું. **મોટા** એ બધું જ શીખ્યા ખરા પણ ક્યારેય તે બાબત (ચાલાકી) અમલમાં ન મૂકી. શેઠ કે માલિક કહે તે જરૂર કરવું, પરંતુ અપ્રમાણિકતા નહિ જ કરવી તે તેમણે નક્કી કરેલું. પરિણામે કુટુંબને પૈસાની સખત જરૂરત હતી, ત્યારે નોકરી છોડવી પડી—વેપારીના કઠ્ઠા પ્રમાણે અપ્રામણિક ન થવા માટે. છતાં કોઈપણ પ્રકારનો ખચકાટ અનુભવ્યા વિના દુકાનેથી ઉતરીને ઘરે આવી ગયા. એ જ રીતે, પિતા આશારામે પણ પેઢીની નાદારી વખતે તેમનું લેણું ના મળ્યું, છતાંય દેવું પૂરેપૂરું ચૂકવ્યું હતું. ગરીબી હતી, છતાંય પ્રામાણિકતા આખાયે કુટુંબને વહાલી હતી. તેમનું ઘર જાહેર

રસ્તા ઉપર હતું. એકવાર બે અતિથિઓએ તેમના ઘરે વાસો કર્યો. રાત્રે રાઉન્ડમાં નીકળેલ પોલીસે આ બે મહેમાનોને ઓસરીમાં સૂતેલા જોઈ અકારણ પૂછપરછ શરૂ કરી. સત્ય હકીકત જણાવતાં આશારામ ભગતે જણાવ્યું કે આ તો અમારા મહેમાનો છે. ‘પોલીસ સ્ટેશનમાં મહેમાનોની જાણ કેમ નથી કરી?’- એમ જણાવી પોલીસે ખૂબ ગાળાગાળી કરી. આશારામને મારતાં મારતાં પોલીસ થાણે લઈ જઈ પોલીસ કસ્ટડીમાં પૂરી દીધા. **બાળમોટા** ઉપર આ પ્રસંગની ખૂબ જ તીવ્ર અસર થઈ. પ્રતિક્રિયાઓ અને વિરોધ વચ્ચે તેમણે ચિંતન કર્યું. ગરીબને પોલીસ દબડાવે, ગરીબને વેપારી દબડાવે, ગરીબને શ્રીમંતો દબડાવે, આ સમાજમાં ગરીબને સૌ છંછેડે છે. બસ, **મોટા**એ તે વખતે જ નિર્ણય કર્યો ખૂબ જ ભણવાનો. ભણીને મામલતદાર જેવો ઊંચો હોદ્દો પ્રાપ્ત કરવાનો, “મોટા” થવાનો. આમ, પોતાની શૈશવ અવસ્થા દરમિયાન આવા જુદા જુદા અનુભવો અને નાના મોટા પ્રસંગો દ્વારા તેમણે પોતાનું સ્વઘડતર કર્યું. બાળઅવસ્થા ખૂબ જ ગરીબીમાં વીતેલી. સમાજમાં, જ્ઞાતિમાં વખતોવખત અપમાન સહન કરેલાં. કારમી ગરીબી વચ્ચે પરિશ્રમનાં પગથિયાં ચડતાં ચડતાં **બાળમોટા**એ શાળાકીય શિક્ષણનો પ્રારંભ કર્યો. વિપરીત સંજોગોમાં પણ આગવી સૂઝ ધરાવનાર **મોટા**એ કાલોલમાં ઍંગ્લો વર્નાક્યુલર મિડલ સ્કૂલમાં ૧ થી ૪ ધોરણનો અભ્યાસ માત્ર દોઢ વર્ષમાં પૂર્ણ કરી નાંખ્યો. ઓછા સમયમાં વધુ સિદ્ધિ હાંસલ કરવાની સક્રિયતા એ એમનો આગવો ગુણ બાળપણથી જ વિકસ્યો હતો. તેઓ જ્યારે સાતમા ધોરણમાં આવ્યા, ત્યારે તો કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ ખૂબ જ વિકટ બની હતી. ગરીબીનો સામનો કરવા વિદ્યાર્થી **મોટા**એ એ જ સ્કૂલમાં પટાવાળાની નોકરી સ્વીકારી. નાનપણથી જ આર્થિક ઉપાર્જનની પ્રવૃત્તિ કરવી પડતી. છતાંય પ્રથમ નંબરે પાસ થવાની પ્રણાલિકા જાળવી રાખી.

શાળાના શિક્ષકગણમાં વિદ્યાર્થી યૂનીલાલ પ્રિયપાત્ર હતા. સંનિષ્ઠ ઘનશ્યામભાઈ મહેતાની ગોઠવણથી પેટલાદમાં તેમના (શિક્ષકના) માસીબા પ્રભાબાને*ત્યાં **મોટા** આગળ ભણવા ગયા. બે માસના ટૂંકા ગાળામાં મેટ્રિકનો**અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કરી નાંખ્યો. **મોટા** અચાનક અમદાવાદમાં ટાઈફોઈડમાં પટકાયા. મેટ્રિકની પરીક્ષાને આડે ખૂબ જ ઓછા દિવસો હતા. નડિયાદના સંતરામ મંદિરના જાનકીદાસ મહારાજની શુભેચ્છાથી **મોટા**ને ઘણી હિંમત મળી અને સારા માર્ક્સ મેળવી તેઓ પેટલાદ શાળામાં પ્રથમ નંબરે

* જેમણે શ્રીમોટાને મેટ્રિકના ભણતરમાં મદદ કરી હતી. તેઓ ધર્મનિષ્ઠ અને આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિનાં હતાં. તેમના સંપર્કમાં શ્રીમોટા આવ્યા. પાછળથી કોલેજ શિક્ષણમાં પણ તેમણે શ્રીમોટાને ઘણી મદદ કરી હતી. શ્રીમોટાએ તેમને પોતાના ‘આધ્યાત્મિક મા’ તરીકે સંબોધન કર્યું છે.

આવી મેટ્રિક પાસ થયા. શાળાકીય શિક્ષણ પૂર્ણ કરી કૉલેજકેળવણી પ્રાપ્ત કરવા મોટા વડોદરા આવ્યા. ખર્ચની ચિંતા તો કાયમ સતાવતી. લૉજનો કે કોઈને ત્યાં જમવાનો ખર્ચ તેમને પોષાય તેમ નહોતો. એટલે કરકસર કરવા તેઓ વૈષ્ણવ હવેલીમાં ચાલતાં ચાલતાં ‘પાતળ’ (મંદિરનું ભાણું) ખાવા જતા. કૉલેજ અને આ વૈષ્ણવ હવેલી સામસામે છેડે હતી. જ્યાં જવાઆવવામાં બે કલાકથી વધુ સમય જતો. પરંતુ મોટા ચાલતાં ચાલતાં પણ વાચનકાર્ય કરતા.

આમ જીવનની તમામ કઠણાઈને તેઓ પ્રસન્નતામાં ફેરવી નાંખતા. સમય જતાં પાછળથી કાલોલના એક સંબંધીની ઓળખાણથી હોસ્ટેલમાં પ્રવેશ મળી ગયો. કૉલેજની હોસ્ટેલમાં પેટલાદના નાગર કોમના બીજા ત્રણ ચાર વિદ્યાર્થીઓ પણ હતા. જે ભેગા મળીને એક ચાની ક્લબ ચલાવતા. એમાં કોઈને કાંઈ કામ આવડે નહિ. તેઓની વિનંતીથી મોટાએ ચા-ક્લબનું સંચાલન ઉપાડી લીધું અને તેઓ રોજ રૂમના વિદ્યાર્થીઓની ચા બનાવતા; વાસણ પણ સાફ કરતા. બદલામાં તેઓને પૈસા આપ્યા વગર ચા મળતી. આમ ને આમ કઠિન કૉલેજ-કાળને લગભગ ત્રણ વર્ષ થવા આવ્યાં.

આ જ અરસામાં આઝાદીની ચળવળથી આખા દેશમાં રાષ્ટ્રભક્તિનું મોજું ફરી વળ્યું હતું.

કોલેજિયન મોટાએ વડોદરામાં કઠિન કોલેજજીવન પસાર કરી ત્રણ વર્ષ પૂર્ણ કર્યાં. બી. એ.ની ડિગ્રીને માત્ર એક જ વર્ષ બાકી હતું. એ જ અરસામાં ઈ.સ. ૧૯૨૦માં ગાંધીજીએ કલકત્તા કોંગ્રેસ અધિવેશનમાં અસહકારની ઘોષણા કરી : બ્રિટીશ હકુમત સામે જેહાદ ઉઠાવી. વિદ્યાર્થીઓને કારકુનિયા કેવળણી ફગાવી દેવાનો આદેશ આપ્યો. જન્મજાત દેશભક્ત મોટાને ગાંધીજીની પડકારરૂપ વાણીએ હલાવી નાંખ્યાં. ગરીબીમાં સબડતા કુટુંબ કરતાં દેશની દશા વધુ વિકરાળ લાગી. એક જ ક્ષણમાં વડોદરા કૉલેજનું શિક્ષણ છોડી અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આપતી ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા.

મહાત્મા ગાંધીજીએ યુવાન કોલેજિયનોને હાકલ કરતાં કહ્યું. “હું તમારી પાસે, એટલા માટે આવ્યો છું કે મારી વાત તમે સાંભળો અને તમારામાંથી કોઈક જ્ઞાનની મશાલ લઈને ગામડાંઓમાં જાય અને લોકોના દિલમાં જ્ઞાનનાં અજવાળાં પાથરે.” ગાંધીજીની વાણીથી દ્રવિત મોટાએ કોલેજ શિક્ષણ છોડ્યું (‘તરણામાંથી મેરુ,’ - પૃ. ૬૫)

વિદ્યાપીઠમાં એક પ્રસંગમાં ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીઓને જણાવ્યું, “માત્ર

* મેટ્રિકની પરીક્ષા મહેલાં જ જાનકીદાસ મહારાજે શ્રીમોટાને ચેતવેલા કે તારે પરીક્ષા પહેલાં મોટી માંદગી આવશે, માટે તું બધો જ કાર્યક્રમ ઝડપથી પતાવી દેજે. તેમના આદેશ અનુસાર શ્રીમોટાએ અગાઉથી જ વાંચી લીધેલું

ભણો નહિ પણ દેશબાંધવોને ભણાવવાનું કામ પણ કરો તો જ દેશનો અંધાપો દૂર થશે.” (‘તરણામાંથી મેરુ’, પૃ. ૬૫) બીજા દિવસના પ્રવચનમાં ગાંધીજીએ પુનઃ હાકલ કરી, “વિદ્યાપીઠનો વિદ્યાર્થી પદવીથી નહિ, સેવાથી જ શોભે.” (‘તરણામાંથી મેરુ’, પૃ.૬૭) ગાંધીજીની વાણીએ મોટાના હૃદયમાં દેશભક્તિની ઉત્કૃષ્ટ લાગણી પેદા કરી. સ્નાતકની પદવીને માત્ર ત્રણ જ માસ બાકી હતા. છતાંય દેશસેવા કાજે વ્યક્તિગત આકાંક્ષાઓને તિલાંજલિ આપી આત્મચિંતન કર્યું, “તારા એકલાની ગરીબી સામે ના જોઈશ. સ્વનો નહિ, સમાજનો વિચાર કર. દેહનો નહિ, દેશનો વિચાર કર.” બસ, શ્રીમોટા ગાંધીમાર્ગે વળી ગયા.

સ્વરાજ્ય આશ્રમના સ્થાપક ગિડવાણીજીનું * માર્ગદર્શન મેળવી, તાલીમ લઈ ભરૂચ જિલ્લામાં વાગરા મુકામે લોકશિક્ષણ, ગ્રામશિક્ષણનું કાર્ય સ્વીકાર્યું (ઈ.સ. ૧૯૨૨). ઈ.સ. ૧૯૩૦ના ઐતિહાસિક દાંડીકૂચના પ્રસંગ વખતે સાબરમતી આશ્રમથી “સ્વરાજ્ય લીધા વિના પાછો નહિ આવું.”- ની ઘોષણા સાથે ગાંધીજીએ મીઠાનો સત્યાગ્રહ કર્યો. દેશ આખો હચમચી ગયો હતો. મીઠાના સત્યાગ્રહમાં હજારો લોકોએ પોતાનાં માથાં ફોડાવ્યાં હતાં. જુલ્મી અંગ્રેજોનો વિરોધ કરવા બોરસદ તાલુકાના દહેવાણ ગામે એક સભાનું આયોજન કરાયું હતું. સરકારે નક્કી કરેલું કે સભા કોઈપણ સંજોગોમાં ભરવા દેવી નહિ. પણ દેશભક્તિની લહેર ગામડાંઓ સુધી પહોંચી ચૂકી હતી. સભા નિશ્ચિત સ્થળે ભરાઈ જ. અચાનક પોલીસ તૂટી પડી, ભારે લાઠીમાર કર્યો, કેટલાકના હાથ ભાંગ્યા, કેટલાકના પગ ભાંગ્યા, માથાં ફૂટ્યાં, ભાગાભાગ થઈ ગઈ પણ ગાંધીવાદી દેશભક્ત શ્રીમોટા અણનમ રહીને લાઠી ખાતા રહ્યા અને હરિઃઔંની બૂમ લગાવતા રહ્યા, ડગલું પણ ન હત્યાં. અંતે લાઠી મારનારાં થાક્યાં. લોહીલુહાણ હાલતમાં શ્રીમોટાને હોસ્પિટલમાં દાખલ કરાયા.

સ્વરાજ્યની લડતમાં શ્રીમોટા સદૈવ અગ્રેસર રહ્યા. સ્વરાજ્ય લડત માટે સાબરમતીમાં જેલવાસ પણ ભોગવ્યો, યરવડા જેલમાં પણ રહેવાનું થયું. જેલયાત્રાને શ્રીમોટા વેકેશન ગણતા. તેઓ જેલમાં સાધના કરી આત્મબળ મેળવતા. વીસાપુર જેલમાં શ્રીમોટાએ સરળ ભાષામાં ગીતા લખી. વ્યક્તિગત સાધના તીવ્ર બનતાં, ગાંધીમાર્ગથી તેઓ અધ્યાત્મમાર્ગે વળ્યા.

અધ્યાત્મમાર્ગે વળ્યા પહેલાં ગાંધી-પ્રભાવ હેઠળ શ્રીમોટાએ વાગરા મુકામે લોકશિક્ષણ તેમજ ગ્રામશિક્ષણનું કાર્ય સ્વીકાર્યું હતું. વાગરામાં થોડો સમય કામ કર્યા બાદ ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક સાથે નડિયાદમાં હરિજન સેવાના

❀ ❀ ❀

* દિલ્હીની રામજશ કોલેજના આચાર્ય પ્રતિભાવંતા અસૂદમલ ટેકચંદ ગિડવાણીએ ગાંધીજીની હાકલ અર્થે કોલેજનું આચાર્યપદ છોડી વિદ્યાપીઠમાં આચાર્યપદ અપનાવેલું.

કાર્યમાં જોડાયા. થોડા જ સમયમાં હરિજન સેવક સંઘનું સંપૂર્ણ કામ તેમના માથે આવી પડ્યું, જે તેમણે સહર્ષ સ્વીકારી લીધું.

હરિજન સેવક સંઘમાં કપરી કામગીરી બજાવવાની હતી. સવર્ણોના જાહેર કૂવાઓ પર હરિજન બાળકોને લઈ જવાનું, ત્યાંથી પાણી ભરવાનું સાહસ કરવું, ખેડૂતોની ધાકધમકી સામે અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો યજ્ઞ ચાલુ રાખવો વગેરે કામગીરી શ્રીમોટા હિંમતપૂર્વક મક્કમતાથી કરતા. શ્રીમોટાના જ પ્રયત્નોથી સૌ પ્રથમ હરિજન અને સવર્ણોનું સ્નેહમિલન નડિયાદ મુકામે યોજાયું. જેમાં ગોકળદાસ તલાટી અને ફૂલચંદ બાપુજી શાહ (જેમને પાછળથી જ્ઞાતિ બહાર કરેલા) જેવા દેશભક્તો હાજર રહ્યા હતા. આ પ્રસંગની સુવાસ સમગ્ર ગુજરાતમાં ફેલાઈ. શ્રીમોટાને જ્ઞાતિ બહાર કાઢી મૂકવાની યોજના જ્ઞાતિબંધુઓએ વિચારી પણ શ્રીગોદડિયા મહારાજનાં અસ્પૃશ્યતા સંબંધી ભાષણોથી જ્ઞાતિજનોએ એ નિર્ણય પડતો મૂક્યો.

શ્રીમોટાએ સેવાનો માર્ગ બીજાઓને રાજી કરવા નહિ પણ પોતાના આત્માને રાજી કરવા તેમજ સમાજને તંદુરસ્ત બનાવવા સ્વીકાર કર્યો હતો. શ્રીમોટાની આ હરિજન સેવા આજીવન ચાલી. (આજે પછાત વિસ્તારોમાં હરિ:ૐ આશ્રમ સંચાલિત શિક્ષણેતર કાર્યો હાથ ધરાઈ રહ્યાં છે.)

શ્રીમોટાએ નાનપણથી ભણવાની સાથે સાથે તે જ શાળામાં પટાવાળાની નોકરી સ્વીકારી હતી. તેથી શૈક્ષણિક જગત સાથે સીધા સંપર્કમાં આવવાનું બનેલું. ગાંધીમાર્ગે વળ્યા બાદ હરિજન આશ્રમો અને હરિજન શાળાનું કામ પણ સંભાળી લીધું. આગળ જતાં હરિજન આશ્રમ અને હરિજનશાળા બંનેમાંથી એક કામની પસંદગી કરવાની આવી, ત્યારે સ્વભાવે શિક્ષકનો જીવ, તેથી હરિજન શાળાનું કામ જ સ્વીકારી લીધું.

આખા દેશમાં સરકાર સામે ચળવળ ચલાવનાર, હોમરૂલ લિગની સ્થાપના કરનાર એની બેસન્ટ એકવાર નડિયાદ મુલાકાતે આવેલાં. જુદા જુદા કાર્યક્રમો પ્રમાણે, શ્રીમોટાની હરિજનશાળાની મુલાકાત માટે સાંજનો સમય ગોઠવાયો હતો. સાંજે ૫-૩૦ થયા છતાં શાળાની મુલાકાતે એની બેસન્ટ ન આવી શક્યાં. શ્રીમોટાએ વિચાર કર્યો કે વિદ્યાર્થીઓને મોડે સુધી ફરજિયાત રોકવા એ તો એમની ઉપર જુલમ કર્યો કહેવાય. શાળાની આબરૂ વધારવા વિદ્યાર્થીઓને ખોટી રીતે સહન કરવું પડે તે ઠીક નથી એમ માની શ્રીમોટાએ વિદ્યાર્થીઓને છોડી મૂક્યા. થોડીવારમાં એની બેસન્ટ આવ્યાં પણ શાળા તો

છૂટી ગયેલી. આયોજકો અને ગામના અન્ય આગેવાનો શ્રીમોટા પર ધૂંવાપૂંવા થઈ ગયા. શ્રીમોટાને અકળાઈ જઈને કહેવા લાગ્યા, “બાળકોને રોકવાનું તમને જણાવ્યું હતું ને ?” શ્રીમોટા તરત જ બોલી ઉઠ્યા, “બાળકો ઘેટાંબકરાં નથી કે તેમને શાળામાં ગોંધી રખાય.” એની બેસન્ટે પણ શ્રીમોટાનો પક્ષ લીધો અને તેમના કાર્યથી થઈ પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી.

નડિયાદમાં હરિજનશાળાની આસપાસ મુસલમાનોની વસતી વધારે હતી. શાળાનો સમય થાય, ત્યારે કેટલાક મુસ્લિમ છોકરાઓ હરિજન વિદ્યાર્થીઓ શાળાએ આવે ત્યારે સતાવે, મશ્કરી કરે, શાળામાં પણ આવી ચડે અને ધૂળ ઉડાડી તોફાન કરે. શ્રીમોટા આ બાબતે સ્થાનિક મુસ્લિમ આગેવાનોને મળ્યા. ત્યાંનાં કાઝીને પણ મળ્યા પણ તોફાન ન અટક્યું. હરિજન વિદ્યાર્થીઓની સતામણી ચાલુ જ રહી. એકવાર આ જ બાબતે શ્રીમોટાએ વિદ્યાર્થીઓની વતી ઝઘડો વહોરી લીધો. અને તે મુસ્લિમ છોકરાઓને ઝૂડી નાંખ્યા. વિદ્યાર્થીઓની સારસંભાળ એ મારી નૈતિક જવાબદારી છે તેમ શ્રીમોટા સમજતા.

શાળાકીય ભણતર ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓમાં સમાજભક્તિ, દેશભક્તિ તેમજ સંસ્કારોની ખીલવણી થાય તે માટે પણ શ્રીમોટા સક્રિય રહેતા. તેઓ શાળાના સમય બાદ હરિજનવાસમાં જતા, વિદ્યાર્થીઓનાં કુટુંબોને મળતા, બાળકોને-વિદ્યાર્થીઓને ભેગા કરી મહાભારતની વાતો કરતા, ભજન ગાતા, વાર્તાલાપ કરતા, ક્યારેક ક્યારેક હરિજનવાસમાં રાતવાસો પણ કરતા. વિદ્યાર્થીઓ સાથે પ્રવાસ, પર્યટન અને ઉજાણીના કાર્યક્રમો પણ ગોઠવતા. આમ શ્રીમોટા શાળા સમયમાં જ શિક્ષક નહિ પણ ચોવીસ કલાક શિક્ષક બનીને રહેતા.

શ્રીમોટાએ નવસારી આશ્રમમાં પણ વિદ્યાર્થીઓ સાથે વિદ્યાર્થી ઘડતરની પ્રવૃત્તિઓ સુંદર રીતે કરી હતી. વિદ્યાર્થીઓમાં સાહસ, એકતા અને દેશભક્તિના ગુણો વિકસે તે માટે શ્રીમોટાએ એકવાર નાસિક જેલમાં રાજકીય કેદીઓને મળવા જવા માટે વિદ્યાર્થીઓની સાઈકલ મુસાફરી ગોઠવી હતી. બાળવિદ્યાર્થીઓનાં નાક સાફ કરતા અને તે રીતે તેમને સ્વચ્છતા શિખવાડતા, વિદ્યાર્થીઓનાં દૈનિક જીવન સાથે શ્રીમોટા ઓતપ્રોત બની જતા.

નવસારીમાં હરિજન આશ્રમની નજીકમાં દૂધિયું તળાવ છે. વિદ્યાર્થીઓની સહેલગાહ માટે તેમણે એક તરાપો કરાવ્યો હતો. ફાજલ સમયમાં શ્રીમોટા વિદ્યાર્થીઓને તરાપામાં બેસાડી સહેલગાહ કરાવતા. એકવાર શ્રીમોટા કોઈ કારણોસર બહાર ગયા હતા. આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ એકલા તરાપો લઈ તળાવમાં ગયા, સમતોલપણું ન જળવાતાં તરાપામાંથી બધા પડ્યા

તળાવમાં. સંજોગોવશાત્ એ જ ક્ષણે શ્રીમોટા ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને ક્ષણનો પણ વિચાર કર્યા વિના તળાવમાં કૂદી પડ્યા અને બાળકોને બચાવી લીધાં. પ્રત્યેક ક્ષણે વિદ્યાર્થીના જીવનનો ખ્યાલ રાખવો, વિદ્યાર્થીનું જીવન એટલે પોતાનું જીવન તેવી આત્મીયતા સાથે તેઓ આશ્રમજીવન ગાળતા.

જન્મજાત શિક્ષક એવા શ્રીમોટા વિદ્યાર્થીઓમાં ઓતપ્રોત થઈ જતા. ઈ.સ. ૧૯૩૨માં નવસારી આશ્રમમાં પ્રાર્થના પછી નિરાંતની ક્ષણોમાં રણછોડ નામના વિદ્યાર્થીને ગળે વળગાડીને બાથમાં ભીંસીને ભાવવિભોર થઈને શ્રીમોટા મસ્તીમાં ગુલતાન થઈને ઝુમતા અને મોટે મોટેથી ગાતા કે, “રણછોડિયા તને લળી લળી લાગું પાય, તારો મુલક મારે જોવો છે” (ધર્મ અને સમાજ-પૃ.૪૪). એકવાર ફૂટબોલની રમતમાં એક વિદ્યાર્થીને * ધમકાવવાનું થયું, માર મારવાનું પણ થયું. વિદ્યાર્થી નિર્દોષ હતો. તેથી તેણે ભૂખ હળતાળ શરૂ કરી. બે દિવસ, ત્રણ દિવસ થઈ ગયા. ત્રીજા દિવસે સવારે શ્રીમોટા પોતે ભાખરી અને ગોળ લઈ તે વિદ્યાર્થી પાસે ગયા અને તેને મનાવીને જમાડ્યો. વિદ્યાર્થીને પછીથી ખબર પડી કે શ્રીમોટાએ પણ ત્રણ દિવસથી ખાધું નહોતું. કોઈ વિદ્યાર્થી બીમાર હોય અને દવા ન પીએ તો શ્રીમોટા જાતે દવા પીતા અને વિદ્યાર્થીને શરમાવતા. ત્યારબાદ વિદ્યાર્થી જાતે દવા લેવા તૈયાર થઈ જતો. કોઈ વિદ્યાર્થીને શારીરિક શિક્ષા કરવાનું બને તો ત્યારબાદ પોતે પોતાની જાત પર પણ તેવી શિક્ષા કરતા. રાત્રે નિદ્રાગમન બાદ વિદ્યાર્થીઓ સૂતા હોય, ત્યારે જાત તપાસે નીકળે, સૂતેલા વિદ્યાર્થીઓને સરખા કરે, પ્રેમથી પંપાળે, ચાદર ઓઢાડે. વિદ્યાર્થીના જીવન સાથે પોતાનું જીવન એકરૂપ કરતા અને સ્વવ્યવહાર દ્વારા શિક્ષણનું કાર્ય કરતા. (આજના શિક્ષકની જેમ માત્ર શાળા સમયના જ શિક્ષક તરીકે નહોતા રહેતા.)

સવારના સ્નાનથી માંડીને રાત્રિના નિદ્રાગમન સુધીની તમામ ક્ષણોમાં વિદ્યાર્થીની જીવન જીવવાની રીત કુટેવરહિત બને, સુંદર બને તે શ્રીમોટા જોતા અને વિદ્યાર્થીને કેળવતા.

આગળ જતાં શ્રીમોટા સમાજશિક્ષક પણ બન્યા. સમાજના આચાર્ય બન્યા. શાળાની દીવાલો સુધી તેમનું કાર્ય સીમિત ન રહેતાં સમાજના નાનાંમાં નાનાં માનવી સુધી તેમનું શૈક્ષણિક કાર્ય પ્રસરી ગયું. પોતાના સંપર્કમાં આવેલા તમામ સ્વજનોનાં જીવનની ઊણપો દૂર કરવાનું ભગીરથ કાર્ય સૂચન-શિક્ષા મારફતે તેમણે કર્યું. શ્રીમોટાનું આગવું પત્રસાહિત્ય તેમને લોકશિક્ષક તરીકેનું ઉચ્ચ સ્થાન અપાવે છે.

ઈ.સ. ૧૯૩૯થી ઈ.સ. ૧૯૫૪ સુધી એમણે અનેક સ્વજનોને

જીવનવિકાસ માટે માર્ગદર્શન આપતા પત્રો લખ્યા છે. ગાંધીજી, નહેરૂ, કાલેલકર અને કાન્તની જેમ પત્રો દ્વારા શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય સતત કર્યું. પત્રોના માધ્યમ દ્વારા ખૂબ જ સરળ અને સચોટ ભાષામાં લોકશિક્ષણ આપવાનું કાર્ય તેમણે કર્યું. પત્રના સાધન દ્વારા પ્રેમદંડથી હૃદયની કેળવણી આપવી, તે તેમની શૈક્ષણિક પદ્ધતિ હતી.

ભારત દેશને લોકનેતા, લોકનાયક મળ્યા છે. સમાજસુધારકો, સમાજસેવકો મળ્યા છે. પણ શ્રીમોટા જેવા પીઠ લોકશિક્ષક ખૂબ જ ઓછા મળ્યા છે તેમ શ્રીમોટાનું શૈક્ષણિક જીવન જોતાં જરૂર કહી શકાય.

શ્રીમોટાએ જીવનવિકાસ માટેની સાધનામાં અખંડ તેમજ પ્રચંડ પુરુષાર્થ કર્યો હતો. ગરીબી, કઠણાઈ અને સખતાઈ તો નાનપણથી જ સાથી બન્યાં હતાં. પ્રત્યેક પ્રસંગ અને અનુભવમાંથી શિક્ષણ મેળવી લેવાનો તેમનો જન્મજાત ગુણ હતો. વ્યક્તિગત જીવનમાં બનેલા અનેક બનાવોએ તેમનું હૃદય ઢંઢોળ્યું હતું અને આધ્યાત્મિક માર્ગ તરફનું તેમનું પ્રયાણ સહજ બન્યું હતું.

આંગણે આવેલા સાધુને જમાડવા, બીજાને મદદ કરવા સતત તત્પર અને આગળ રહેવું, ગૌસેવા કરવી, ભજનો ગાવાં, વગેરે તેમની મનગમતી પ્રવૃત્તિઓ હતી. બીજી તરફ બાળપણથી જ શ્રીજાનકીદાસજી, શ્રીસરયુદાસજી અને પૂ. ગોદડિયા મહારાજ જેવા સંતોનો સ્પર્શ તો હતો જ. માતા સૂરજબાના તેજસ્વી સંસ્કારો અને ભગત પિતાનો ભક્તિભાવ વારસામાં મળેલો હતો.

ફેફરુંના રોગથી કંટાળી આત્મહત્યા માટે નર્મદાના ખોળે (ગરુડેશ્વર, તા. નાંદોદ, જિ. નર્મદા, ગુજરાત) મારેલ કૂદકો અને નર્મદામૈયા દ્વારા થયેલ અદ્ભુત બચાવે શ્રીમોટાને નવી દિશા આપી. સાધુના નામસ્મરણના સૂચનનો સ્વીકાર કરી, નામસ્મરણ દ્વારા ફેફરુંનો ગંભીર રોગ મટાડવાના જાતઅનુભવે શ્રીમોટાને ખૂબ જ બળ પૂરું પાડ્યું હતું.

નામસ્મરણના સબળ એવા સરળ સાધન વડે તેમની સાધનાયાત્રા શરૂ થઈ. મનના વાનરવેડા તેમજ મનના ચિત્રવિચિત્ર વ્યવહારોનું સ્વરૂપ જોતાં શ્રીમોટાએ સૌ પ્રથમ મનને મઠારવાનું કામ આરંભ્યું, મનની સાથે મિત્રતા બાંધી. (જેમાંથી “મનને” કાવ્યપુસ્તિકાની ઉત્પત્તિ થયેલી) મન ઉપર કાબૂ મેળવીને સાધનાની ગતિ વધારવાનો આરંભ કર્યો.

શ્રીમોટાની સાધનાનાં મુખ્ય સાધનો ‘એકાંત’ અને ‘અંતર્મુખતા’ હતાં. સાંસારિક કામકાજ કરતાં કરતાં પણ નામસ્મરણ તો ચાલુ જ રહેતું. ક્યારેક વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતા ભણાવતા વર્ગખંડમાં પણ સાધનામાં લીન થઈ જતા. સ્વજનોનાં ટોળાં વચ્ચે કે આશ્રમમાં સહકાર્યકરો વચ્ચે પોતાને અળગા કરી

સાધના અને નામસ્મરણ માટે સમય ખેંચી લેવાની તેમની કળા અદ્ભુત હતી. જાતનો જાત સાથેનો આંતરસંગ્રામ સહજ રીતે માંડેલો હતો. અભય, તિતિક્ષા, ધૈર્ય, હિંમત, સાહસ, સમતા, શાંતિ વગેરે ગુણો પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં કેળવાય, તે માટે રોજ રાત્રે સ્મશાનમાં સૂવા જતા. સ્મશાનની ધરતી એ જ તેમની શૈયા હતી.

શ્રીમોટાની સાધના સરળ પણ ખૂબ જ સચોટ હતી. એકાગ્રતા, કેન્દ્રિતતા, સળંગસૂત્રતા, ભાવાત્મકતા અને આધ્યાત્મિકતા તેમની સાધનાપ્રક્રિયાનાં મુખ્ય લક્ષણો હતાં.

શ્રીસદ્ગુરુની કૃપાથી અમદાવાદમાં શ્રીબાળયોગી મહારાજનો દૈવી સંપર્ક થયો. તેમની ગુપ્ત સાધનાના પ્રબળ તપના કારણે દીક્ષા દેનાર ગુરુ પણ તેમને શોધતા આવ્યા અને ઈ.સ. ૧૯૨૩માં વસંતપંચમીના નવપલ્લિત દિવસે તેમને દીક્ષિત કર્યાં.

શ્રીસદ્ગુરુ ધૂણીવાળાદાદા કેશવાનંદજીના સાન્નિધ્યમાં શ્રીમોટાની સાધના તીવ્રતાથી ઊર્ધ્વગતિ તરફ આગળ વધતી હતી. ભર ઉનાળે, ભર બપોરે, સળગતાં છાણાંની થપ્પીઓ વચ્ચે કલાકો સુધી બેસીને ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી, નર્મદા કિનારે ધુઆંધાર વગેરે સ્થળે દિવસો સુધી સાધના કરી. કેટલાક સમય માટે પોતાના જ મળમૂત્ર ખાઈ-પીને ૨૪-૨૫ દિવસ સુધી અઘોરી સાધના કરી. વિવિધ પ્રકારે આકરી તપશ્ચર્યા કરી પોતાની સાધનાને અતિશ્રેષ્ઠ બનાવી.

શ્રીમોટાની સાધનાનું એક આગવું પાસું એ હતું કે શ્રીસદ્ગુરુની આજ્ઞાનું તત્કાલ તેઓ પાલન કરતા. શ્રીસદ્ગુરુની આજ્ઞા માથે ચડાવી કરાચીમાં ભરભજારે નગ્ન દોડ પણ કરી, શ્રીસદ્ગુરુની તમામ પ્રકારની સેવા કરવી તેને તેઓ ગૌરવ સમજતા. તેથી જ શ્રીસદ્ગુરુની અમીકૃપા તથા આશીર્વાદ તેમને મળતા. શ્રીસદ્ગુરુની સેવા, ઉગ્ર સાધના અને અખંડ નામસ્મરણ તીવ્ર ગતિએ પહોંચતા ઈ.સ. ૧૯૩૦માં મનની નીરવતા પ્રાપ્ત કરી. તેમનું મન ભાવપૂર્ણ રીતે સંપૂર્ણ પ્રભુમય બની ગયું. અલૌકિક એવી અપૂર્વ શાંતિનો અનુભવ તેમને થયો.

જીવનમાં આવતાં તમામ પ્રકારનાં દ્વંદ્વો જેવાં કે સુખ-દુઃખ, આશા-નિરાશા, ઈચ્છા-અનિચ્છા, ગમો-અણગમો, પ્રેમ-તિરસ્કાર, વગેરેમાં મનની ભૂમિકા તદ્દન પ્રસન્ન રહેવા લાગી. મનની નીરવતાના કારણે શ્રીમોટા તેમની પ્રવૃત્તિઓ એકાગ્રતાથી અને પ્રસન્નતાથી કરતા. હરિજન સેવક સંઘ આશ્રમની પ્રવૃત્તિઓ સહજ રીતે ચાલુ હતી. ૧૨ થી ૧૪ કલાક સુધી હરિજન સેવક સંઘનું

કામ કરે, કામ કરતાં કરતાં ભજનો રચે, ગીતાનું વાંચન કરે, ગુજરાતીમાં ગીતા અને ભાવવાહી ગઝલો પણ લખે, આઝાદીની ચળવળમાં સત્યાગ્રહ કરી “હરિ:ૐ” ના જયઘોષ સાથે લાઠીઓ ખાય, ગાંધીટોપી પહેરી અર્ધા ઉઘાડા શરીરે આખા અમદાવાદમાં ફરે. સાબરમતી આશ્રમમાં નાચે-કૂદે, મિત્રોને મોટેથી ભૂમો પાડી પાડી બોલાવે, આ બધી જ પ્રવૃત્તિઓ છતાંય ગુપ્તપણે સાધના અખંડપણે ચાલુ જ રહેતી. બીજી બાજુ પ્રભુએ પણ તેમનો હાથ પકડી લીધો હતો.

પ્રભુકૃપાથી શ્રીસદ્ગુરુના આર્શિવાદથી ઈ.સ. ૧૯૩૪માં દ્વૈતનો સગુણનો સાક્ષાત્કાર થયો. તેમના જ શબ્દોમાં, “બે-ત્રણ વાર શ્રીકૃષ્ણ જણાયા હતા. એમનાં દર્શન થયાં હતાં. તે કૃષ્ણ મુરલીધારી કે એવી રીતના નહિ તેમ આ પાર્થિવ શરીરનાં તત્ત્વોનાં પણ નહિ છતાંય પરમ સૌન્દર્યથી છલોછલ ભરપૂર અને અપાર તેજના અંબારથી છલોછલ ભરેલા સદેહી કૃષ્ણનાં તે દર્શન હતાં.” (જીવનદર્શન, પૃ. ૩૭૮).

આમ ઈ.સ. ૧૯૨૩માં વસંતપંચમીએ બાળયોગીજી મહારાજે આપેલ નવજીવને શ્રીમોટાને ઉચ્ચતમ કક્ષાએ પહોંચાડી નરમાંથી નારાયણ બનાવી દીધા. આ રીતે શ્રીમોટાએ સંસારમાં રહીને જ સંન્યાસ કેળવ્યો. માટે તે સંત નહિ, સાધુ નહિ, ઋષિ નહિ પણ બસ “મોટા” * જ કહેવાયા.

શ્રીમોટાની સાધના માત્ર પ્રભુપ્રાપ્તિની કે આત્મસાક્ષાત્કાર પૂરતી મર્યાદિત ન હતી. તેમની સાધનાની વિશિષ્ટતા એ હતી કે નામસ્મરણ સાથે સાથે મનન, ચિંતન પણ એટલાં જ પ્રબળ રહેતાં. માત્ર સ્વનો ઉદ્ધાર નહિ પણ સંપૂર્ણ સમાજનો ઉદ્ધાર કેન્દ્રસ્થાને રહેતો.

શ્રીમોટાનો સમાજ એ સંપૂર્ણ માનવ-સમાજ હતો. સંસારમાં રહી, સાધના કરવાની અનોખી રીત એમણે દર્શાવી. સાચી ભક્તિ એટલે માનવમાત્રના હૃદયમાં પ્રભુનું દર્શન કરવું. સાચું કર્મ એટલે ફળની આશા વગરનું પ્રભુએ સોંપેલું કર્મ. સાચું જ્ઞાન એટલે દિલમાં ઉઘડેલી અને ઊંડી ઉતરેલી સમજણ – આ જ હતું શ્રીમોટાની સાધનાનું આગવું ચિંતન.

શ્રીમોટા જીવનને અને સંસારને સાધનાના સાધન તરીકે સ્વીકારી લેવાનું જણાવતા હતા. જીવનથી અળગા રહી વનમાં જઈ સંન્યાસ સ્વીકારવાથી જ આત્માનો ઉદ્ધાર થાય એવી સર્વસ્વીકૃત પરંપરાનો ત્યાગ કરી તેઓ સમાજમાં જ રહ્યા. સમાજને જ સાધનાનું કાર્યક્ષેત્ર માન્યું, સમાજને જ જીવનની કર્મભૂમિ ગણી. તેઓનું ચિંતન એમ માનતું કે જ્યારે સમષ્ટિ દુઃખમાં સબડતી હોય, ત્યારે વ્યક્તિગત કલ્યાણનો વિચાર કરવો એ એક પ્રકારનો સ્વાર્થ છે – શ્રીમોટાની આ વ્યવહારુ સાધુતા હતી.

* શ્રીમોટાના પ્રથમ શિષ્ય શ્રીદેવંતકુમાર નીલકંઠ હતા. તેમની સલાહથી શ્રીનંદુભાઈએ પૂ.મોટાને ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. શ્રી નંદુભાઈનાં માતૃશ્રી જેઠીબા શ્રીમોટાને પોતાનો મોટો દીકરો ગણતાં અને “મોટા” ના નામથી જ તેમને બોલાવતાં. આમ લોકજીભે “મોટા” શબ્દ વસી ગયો ... આ ઉપરાંત “સૂનીયા”એ પણ બાળપણમાં મોટા થવાનો સંકલ્પ કરેલો. (પારસલીલા-પૃ.૭૬)

ધર્મમંદિરોને સ્થાને મૌનમંદિરો, ઉપદેશને સ્થાને પરિશ્રમની, પ્રાપ્ત સંસ્કારોની વાત કરીને સમાજને બેઠો કરવાની એક નવી જ પદ્ધતિ તેઓએ વિકસાવી છે. શ્રીમોટાના ચિંતનમાં સમાજોત્કર્ષ કેન્દ્રમાં છે. વ્યક્તિનો ઉત્કર્ષ સમાજ સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલો છે. કારણ કે વ્યક્તિનો વિચાર સમાજના સંદર્ભમાં જ સુસંગત બને છે. સમાજ જો બેઠો થાય, તંદુરસ્ત અને પ્રગતિશીલ બને તો વ્યક્તિ પણ તેમાંથી તાકાત મેળવી પોતાનો વિકાસ સાધી શકે. બીજી બાજુ વ્યક્તિ વ્યક્તિનું નિર્માણ પણ સમાજોત્થાન માટે એટલું જ જરૂરી છે. તેથી જ શ્રીમોટાએ વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બન્નેની વિકાસયાત્રા સાથે સાથે ચાલે તેવાં કાર્યો હાથ ધર્યાં. એક બાજુ હરિ:ૐ આશ્રમ ટ્રસ્ટ દ્વારા સમાજઘડતર શરૂ કર્યું. બીજી બાજુ વ્યક્તિઘડતર માટે મૌનમંદિરોની ઉત્તમ ભેટ સમાજને ધરી.

શ્રીમોટા કહેતા, “આ જે સમાજ છે, તે નારાયણનું સ્વરૂપ છે.” (ધર્મ અને સમાજ-પૃ. ૨૧). આમ સમાજ પણ ભગવાન છે. સમાજરૂપી ભગવાનની સેવા કે આરાધના કરવા “સમાજસેવા” એ ઉત્તમ ભક્તિ છે. એમ માની તેઓએ સમાજને બેઠો કરવા માટે અનેક પ્રવૃત્તિઓ હરિ:ૐ આશ્રમ દ્વારા હાથ ધરી. આ રીતે સંપૂર્ણ સમાજને એક નૂતન માર્ગ અર્પણ કર્યો. “સમાજનું કંઈ કામ કર” - એવી ગુરુઆજ્ઞાનું પાલન અંતિમ શ્વાસ સુધી કર્યું. તેઓએ એક કરોડ રૂપિયાનાં દાન સમાજમાંથી ઉઘરાવ્યાં અને સમાજને અર્પણ કર્યાં. દેહત્યાગ કરતાં પહેલાં પણ સમાજઘડતરના કાર્ય માટે ટહેલ નાંખતા કહ્યું, “મારા નામનું ઈંટ-ચૂનાનું સ્મારક કરવું નહિ, મારા મૃત્યુ નિમિત્તે જે કંઈ નાણાં-ભંડોળ ભેગું થાય તેનો ઉપયોગ શાળાના ઓરડા બાંધવામાં કરવો.” (પારસલીલા-પૃ.૮૫)

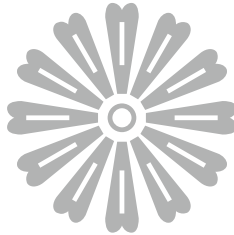
આમ બાળઅવસ્થામાં કુટુંબની સેવા, વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં શાળાની સેવા, કૉલેજકાળમાં આઝાદી ચળવળમાં ભાગ લઈ દેશ-સેવા, શિક્ષકજીવનમાં વિદ્યાર્થીસમાજની સેવા અને આત્મસાક્ષાત્કાર બાદ જીવનની અંતિમ ક્ષણો સુધી સંપૂર્ણ સમાજની સેવા કરીને શ્રીમોટાએ ધરતીનું ઋણ અદા કર્યું. આમ શ્રીમોટા સંતની સાથે સાથે સમાજઘડવૈયા પણ હતા.

શ્રીમોટાનું નામ સાંભળતા જ મનમાં હરિ:ૐ આશ્રમની સ્મૃતિ પ્રગટ થાય છે. હરિ:ૐ આશ્રમના માધ્યમથી શ્રીમોટાએ સમાજના એટલાં બધાં કામો કર્યાં કે શ્રીમોટા અને હરિ:ૐ આશ્રમ એકબીજનાં પર્યાય બની ગયાં. હરિ:ૐ આશ્રમના પરિચય વગર શ્રીમોટાની જીવનયાત્રા અધૂરી જ લાગે. તેઓશ્રી માનતા હતા કે મારા ગુરુમહારાજે મારામાં જે દીવો પ્રગટાવ્યો છે, એ રીતે દીવાથી દીવો ન પ્રગટે, ત્યાં લગી મેં ગુરુનું ઋણ અદા કર્યું ન ગણાય.

આમ પોતાના જીવનમાં પ્રાપ્ત થયેલ ઉચ્ચતમ વિકાસ, સમાજની વ્યક્તિઓને પણ પ્રાપ્ત થાય, સમાજ બેઠો થાય તે માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ સાકાર કરવા હરિ:ૐ આશ્રમોની એક સાધન તરીકે તેઓએ સ્થાપના કરી. એક આશ્રમ કુંભકોણમ્ દ. ભારતમાં સ્થાપ્યો (૧૯૫૦). અને તે દેહાવસાન પહેલાં બંધ કરાવ્યો. બીજો નડિયાદમાં (૧૯૫૪) અને ત્રીજો આશ્રમ સુરત (૧૯૫૬) માં સ્થાપ્યો.

હરિ:ૐ આશ્રમ પ્રેરિત લાખો રૂપિયાનાં ટ્રસ્ટની યોજનાઓથી તથા તેની પ્રાથમિક શાળાના ઓરડા બનાવવાની પ્રવૃત્તિથી હવે કોઈ અજાણ્યું રહ્યું નથી. તરણસ્પર્ધા, સાઈકલ-સ્પર્ધા, સ્નાનાગાર બાંધવા, જ્ઞાનગંગોત્રી જેવા ગ્રંથો છપાવવા, વિવિધ ક્ષેત્રનાં સંશોધનો માટે લાખો રૂપિયાનાં દાન કરવાં, વિદ્યાર્થીઓમાં વિવિધ ગુણો વિકસે તે માટે વિવિધ સ્પર્ધાઓ યોજી સુવર્ણચંદ્રકો આપવાં, લલિત કલાઓની સ્પર્ધાઓ યોજવી વગેરે અનેક પ્રવૃત્તિઓ આશ્રમ દ્વારા આજે પણ હાથ ધરાય છે.

હરિ:ૐ આશ્રમ દ્વારા નિર્મિત મૌનમંદિરો આધ્યાત્મિક શાળા સમાન છે. જેમાં જિજ્ઞાસુઓને આત્મમંથન માટે તમામ પ્રકારની અનુકૂળતા પૂરી પાડવામાં આવે છે. મૌન અને એકાંતના માધ્યમ વડે વ્યક્તિ અંતર્મુખ થઈ સ્વનો પરિચય કેળવી સ્વઘડતર માટે જાતને તૈયાર કરી શકે છે. **મૌનમંદિરની આધ્યાત્મિક તાલીમ માનવને મહામાનવ તરફ દોરી જાય છે.** સાચે જ શ્રીમોટાના હરિ:ૐ આશ્રમો, તેમાં આવેલાં મૌનમંદિરો તેમજ હરિ:ૐ આશ્રમની સમાજોત્થાનની પ્રવૃત્તિઓ વિશ્વમાં અજોડ છે.

૨. શ્રીમોટાનું કેળવણીલક્ષી ચિંતન

‘સમાજ’ એ કોઈપણ દેશ માટે કરોડરજજુ છે. સમાજના આધાર ઉપર દેશ ઊભો રહેતો હોય છે, ટકતો હોય છે. પરિવર્તનશીલ યુગમાં એ જ સંક્રાંતિની હવા સામે સક્ષમ રીતે ટકી શકે જેની પાસે ઘડાયેલો, કેળવાયેલો, સ્વાભિમાનયુક્ત, ચારિત્ર્યશીલ સમાજ હોય, એવો સક્ષમ સમાજ તૈયાર કરવો એ જ કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ હોઈ શકે. “મારે સમાજને બેઠો કરવો છે.”- શ્રીમોટાનો આ જીવનમંત્ર હતો. આ જીવનમંત્રની સાધના કાજે તેમણે સ્વયં ચિંતન કર્યું, પોતાની જાતને સાધનાપથ પર ચલાવી આકરી તપશ્ચર્યા કરી અને ડગલે ને પગલે સંઘર્ષોમાંથી પસાર થઈ, પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવોમાંથી તેઓશ્રીએ દોહન કર્યું.

શ્રીમોટાએ કેળવણી સંબંધી પુસ્તકો, ગ્રંથો કે શાસ્ત્રોનું વાચન-અધ્યયન કે વિવેચન-કશું જ કર્યું નહોતું, પોતાના શરીરધારી જીવનમાં થોડાંક વર્ષો શિક્ષક તરીકેની કામગીરી બજાવી એટલું જ. પોતાના સાધનામય જીવનના આગવા અનુભવોમાંથી જાતે જ પોતાના શિક્ષક બની સ્વયંસૂઝ મેળવીને, કેળવીને પોતાનું ઘડતર કર્યું. “સ્વ”ના ઘડતરથી “સમાજ”ના ઘડતર સુધી તેમની જીવનસાધના અખંડ રહી.

ગાંધીજીના વ્યાપક પ્રભાવમાં હોવા છતાંય તેમનું કેળવણી સંબંધી ચિંતન આગવું રહ્યું છે. ‘માત્ર ભણતર નહિ, પણ પૂર્ણ ઘડતર’ એ એમનું સરળ પણ સ્પષ્ટ ચિંતન રહ્યું છે. સાધકોને લખેલા તેમના પત્રો, તેમનાં લખેલાં પુસ્તકો, તેમની ગદ્ય-પદ્ય રચનાઓ, તેમની સાથે થયેલા વાર્તાલાપો તેમજ પ્રશ્નોત્તરી, સ્વજનોને આપેલ લેખિત કે મૌખિક માર્ગદર્શન, વગેરેમાં સાચા અર્થમાં ‘જીવન’ જીવવા માટેના કેળવણીલક્ષી સંપૂર્ણ ચિંતનનાં દર્શન થાય છે.

સામાન્ય રીતે, ‘અક્ષરજ્ઞાન’ અથવા પાઠ્યપુસ્તકના અથવા વિવિધ વિષયોના અભ્યાસક્રમના અધ્યયનને જ શિક્ષણ સમજી લેવામાં આવે છે. માત્ર ડિગ્રી (પદવી) ધારી શિક્ષિત લોકોની સંખ્યા વધારવાથી સમાજ બેઠો ન થઈ શકે, પરંતુ કેળવાયેલા (ઘડાયેલા) લોકોના જીવન-પરિશ્રમથી જ સમાજ ઊભો થઈ શકશે. દીપથી દીપ જલે એમ જીવનથી જીવન ઘડાય તે

દિશામાં શ્રીમોટાએ 'શિક્ષણ' ને કેળવણીના વ્યાપક અર્થમાં લીધું છે.

માતાના ગર્ભથી માંડી દેહવિલય સુધી કેળવણીની પ્રક્રિયા અવિરત ચાલતી આજીવન પ્રક્રિયા છે, કેળવણીને બૌદ્ધિક જ્ઞાનોપાર્જન ન માનતા જીવન-નિર્માણના વ્યાપક સ્વરૂપે સમજવી જોઈએ. માત્ર પુસ્તકિયું જ્ઞાન અધૂરું છે, માત્ર ચરિત્રઘડતર પણ અધૂરું છે. જ્ઞાન અને ચારિત્ર્ય વગરની સંસ્કૃતિ પણ અપૂર્ણ છે માટે જ જ્ઞાન, ચારિત્ર્ય અને સંસ્કૃતિના ત્રિવેણીસંગમથી જ સમાજ તીર્થરાજ પ્રયાગ બની શકશે. ટૂંકમાં, સંપૂર્ણ માનવજીવન કેળવણી છે અને કેળવણી જ જીવન છે.

પ્રાથમિક શાળાના દફતરમાં નામ નોંધાવી શરૂ થતું અને યુનિવર્સિટીની સ્નાતક પદવી મેળવી સામાન્ય રીતે પૂર્ણ થતું શિક્ષણ એ શિક્ષણ નહિ, કેળવણી નહિ, પણ માત્ર ક્રમિક રીતે આગળ વધતો અભ્યાસક્રમ જ છે. કંઈક જાણવું અને મગજમાં સંઘરવું એ માત્ર માહિતી એકત્રીકરણ છે. કંઈક શીખવું એ માત્ર તાલીમ છે, કેળવણી નહિ.

કેળવણી તો મનુષ્યના જીવનના વિકાસની પ્રણાલિ છે, વ્યક્તિ દ્વારા પોતાની શક્તિઓના વિકાસ અને ઉન્નતિ માટે સભાનપૂર્ણ રીતે કરાતો પ્રયાસ એ કેળવણી છે, જે આજીવન ચાલુ જ રહે છે. કેળવણીની શરૂઆત જ હોય, તેનો અંત ન હોઈ શકે. કેળવણી તો પેઢીઓથી પેઢીઓ સુધી, વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ચાલતી સામાજિક સંક્રાંતિની પદ્ધતિ છે જે, જે તે કાળની વ્યક્તિઓ દ્વારા હાથ ધરાતી હોય છે. કેળવણીનું કાર્ય વ્યક્તિના સમગ્ર વ્યક્તિત્વના નિર્માણનું છે.

જીવનમાં મળતો દરેક અનુભવ, દરેક પ્રસંગ અને દરેક વ્યવહાર કેળવણીલક્ષી છે તેવી આત્મસૂઝનું પ્રકટીકરણ કેળવણીની સાચી સમજ છે. જે કોઈ વ્યવહાર...

- (૧) વ્યક્તિના જ્ઞાનના પરિઘને વિસ્તૃત બનાવે.
- (૨) ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓને ઊર્ધ્વ ગતિ આપે.
- (૩) વ્યક્તિની ભાવના તેમજ લાગણીઓને સંવેદનશીલતા, તીવ્રતા અર્પે.
- (૪) વ્યક્તિની અંતર્દ્રષ્ટિને ઊંડાણ આપે.
- (૫) વ્યક્તિના હૃદયને વિશાળતા આપે.

આ પ્રકારની તમામ ક્રિયા-પ્રક્રિયાને કેળવણી કહી શકાય. એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી કે માનવજીવનમાં જે કંઈ સર્જિત થયેલું છે, તે બધું કેળવણીનું જ સુ-ફળ છે.

સાચી કેળવણીનો પાયો સંકુચિત ન હોઈ શકે. ‘સ્વ’ માં સમાજ અને સમાજમાં ‘સ્વ’ નો, સિંધુમાં બિન્દુ અને બિન્દુમાં સિંધુનો તેમજ વૃક્ષમાં બીજ અને બીજમાં વૃક્ષની ઊંડી સૂઝ એ જ સાચા અર્થમાં કેળવણીનું પ્રતિબિંબ છે. શ્રીમોટાએ પણ ‘કેળવણી’ના સ્થાને ‘ઘડતર’ શબ્દનો ઉપયોગ કરી, કેળવણીની સમજ આપી છે. સમાજજીવનનો પ્રવાહ કેળવણીના માધ્યમથી ગતિશીલ થઈને વિકાસ તરફ ગતિ કરે છે. કેળવણી કે વ્યક્તિઘડતર દ્વારા જ ચારિત્ર્યનું નિર્માણ થાય છે, વ્યક્તિનું સામાજિકરણ થાય છે અને તે નરમાંથી નારાયણ બનવાનું બિરુદ પામવાને યોગ્ય બને છે.

વ્યક્તિનાં ચિંતન, સૂઝ, સમજ, કુશળતાઓ, ટેવો, ચારિત્ર્ય, વ્યક્તિત્વ, સંસ્કૃતિ તથા જીવન જીવવાની નાની બાબતો જેના પર આધારિત છે, તે આધારનું નામ છે કેળવણી. કેળવણી જીવનની સાધના છે, જીવનનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે. વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનમાં જે કંઈ વિકાસ થયો છે, તે શિક્ષણ અર્થાત્ કેળવણી દ્વારા જ થયો છે. વ્યક્તિને સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ એમ બે શરીર હોય છે. હાડ, માંસ, ચામડી અને કોષો દ્વારા બનેલું શરીર એ સ્થૂળ શરીર છે. બુદ્ધિ, મન, પાંચ તત્ત્વો અને પાંચ ઈન્દ્રિયો અને આત્મા દ્વારા એમ તેર તત્ત્વોનું બનેલું શરીર સૂક્ષ્મ શરીર છે. સ્થૂળ શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીર આ બંને પ્રકારના શરીરની ઊર્ધ્વ ગતિ તરફની વિકાસયાત્રા એટલે કેળવણીની વ્યાપકતા.

આમ શાળામાંથી મળતું શિક્ષણ એ જીવનમાંથી મળતી કેળવણીનો એક માત્ર અંશ છે. પ્રસ્તુત શિક્ષણને વૈધિક શિક્ષણ કહે છે. પરંતુ બાળક તેમજ મોટી ઉંમરની વ્યક્તિ પોતાની આસપાસના પર્યાવરણમાંથી-કુટુંબ, પાડોશ, મિત્રમંડળ, સમાજ, વગેરે-તેમજ પોતાને થતા સારા-નરસા અનુભવોમાંથી પણ કંઈક ને કંઈક શીખે જ છે. આ અવૈધિક શિક્ષણ છે. કેળવણીમાં આ બન્ને પ્રકારનાં શિક્ષણનો સમાવેશ થાય છે.

શ્રીમોટાએ તો સંસારને પાઠશાળા અને પ્રયોગશાળા કહી છે.

કેળવણીના આ વ્યાપક અર્થને ધ્યાનમાં રાખીને કેળવણીના વિવિધ મુદ્દાઓની વિગતે ચર્ચા હવે પછી કરવામાં આવી છે.

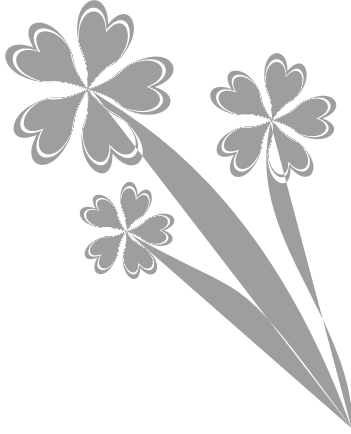
શ્રીમોટાએ તો પોતાના શરીરજીવન દ્વારા ‘સ્વ’, ‘સ્વજન’ અને ‘સમાજ’ ને ઊંડું માર્ગદર્શન આપ્યું છે. એકાંતમાં સાધનાકાળ દરમિયાન પોતાને, મુલાકાતો કે સંપર્ક દરમિયાન સ્વજનોને અને ઉત્સવો કે મેળાવડાઓ દ્વારા સમાજને ઘણું ઘણું માર્ગદર્શન આપ્યું છે. તેમની આગવી છટાથી અને આગવી ચિંતનશૈલીથી લખાયેલા લેખો, પદ્ય રચનાઓ, સ્વજનોને લખેલા પત્રો, સાધકોને લખેલા પત્રો, મોનમંદિરમાં બેસતાં પહેલાં, મૌનમાં બેસનાર સ્વજનો સમક્ષ આપેલાં પ્રવચનો, કેસેટમાં ટેપ થયેલી ટેપવાણી, એમની અનેક કુટુંબો સાથે થયેલી મુલાકાતો વગેરે તમામ વિગતો પુસ્તકોમાં પ્રકટ થયેલી છે.

શ્રીમોટા વિરચિત સંપાદિત થયેલાં અનેક પુસ્તકો હરિ:ૐ આશ્રમ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલાં છે. શ્રીમોટાનું સાહિત્ય અનુભવની એરણ પર ચકાસાયેલું છે. તેઓ જે વાણી બોલતા તે સરળ જરૂર હતી, પણ સચોટ હતી. તેમણે લખેલા પત્રોમાં જીવનઘડતરના ક્રમિક અભ્યાસક્રમનાં દર્શન થાય છે. બાળકના જન્મથી માંડી અંત સુધી જીવન કેવું જીવવું જોઈએ, તેનું સરળ માર્ગદર્શન તેમના સાહિત્યમાંથી જોવા મળે છે. શરીરના જન્મ પછી શરીરની સામે જીવન પડ્યું હોય છે. આ જીવન વેડફાઈ ન જાય તે રીતે જીવનનું સંપૂર્ણ ઘડતર કરવાની વાત શ્રીમોટાએ કરી છે.

તેઓશ્રીનાં મોટા ભાગનાં પુસ્તકોનાં નામ ‘જીવન’ શબ્દથી શરૂ થાય છે. તેમાં શ્રીમોટાના જીવનના અનુભવોનું પ્રતિબિંબ જોવા મળે છે. શ્રીમોટાનું જીવન સંઘર્ષ કરતાં કરતાં સમાધાનવાળું જોવા મળે છે. જીવન જીવતાં જીવતાં આવેલા વિચારો, વિચારોનું વ્યવહારુ અમલીકરણ અને અંતે તે વિચારોનું મૂલ્યાંકન. આવું પ્રાયોગિક રીતે પાર પાડેલું જીવન શ્રીમોટાનું જીવન છે. જે વિચાર સફળ થઈ શકે તે વિચાર જ તેમણે કહ્યો છે. સમાજને સુધારવાની વાત છોડો, ‘સ્વ’ ને સુધારવાની વાત કરી છે. ‘સ્વ’ દ્વારા ‘સ્વ’નું સંચાલન, ‘સ્વ’ દ્વારા ‘સ્વ’નું માર્ગદર્શન અને ‘સ્વ’ દ્વારા ‘સ્વ’નું નિયંત્રણ કરવાની વાત શ્રીમોટાએ કરી છે. પોતાને જ પોતાનો ગુરુ માની પોતાના જીવનનું પૃથક્કરણ કરી સ્વયંભૂ માર્ગદર્શન મેળવી જીવનને વેધક

બનાવવાની વાત કરી છે. શ્રીમોટા વિરચિત પુસ્તકોમાં આ બધી જ વિગતો સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે.

અગાઉ જણાવ્યું છે તે મુજબ શ્રીમોટાએ કેળવણી સંબંધી એક પણ મૂળગ્રંથ ક્યારેય લખ્યો નથી. સાથે સાથે એ પણ કહેવું જ રહ્યું કે એક પણ

૩. બાળકેળવણી

કેળવણી એટલે કેળવવું, વ્યવસ્થિત ઉછેર કરવો. સાચી કેળવણીની શરૂઆત બાલ્યાવસ્થાથી થાય છે. જેમ જેમ બાળક મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ તેના ભવિષ્યનો ગાળો ટૂંકો થતો જાય છે અને ભૂતકાળનો ગાળો વધતો જાય છે. માટે જ બાલ્યાવસ્થાનાં મૂલ્યવાન વર્ષો બિનકેળવાયેલાં ન રહેવાં જોઈએ. પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી એટલે કે પારણામાંથી જ બાળકેળવણીની શરૂઆત કરવી ઘટે. એક ચીની કહેવત પ્રમાણે, ‘જો તમે એક વર્ષ માટે યોજના કરતા હો તો વૃક્ષો ઉગાડો અને જો તમે સો વર્ષ માટે યોજના કરતા હો તો બાળક ઉગાડો’ આજના વિકસિત એવા તમામ દેશોનો વિકાસ માત્ર અદ્યતન ટેકનોલોજી પર આધારિત નથી. પરંતુ ત્યાં અપાતી સઘન બાળકેળવણી પણ એટલી જ સહયોગી છે.

શ્રીમોટાએ સાધકોને, સ્વજનોને લખેલા અનેક પત્રોમાં ‘બાળઉછેર’ એટલે કે સંતાનકેળવણીની વાત કરી છે. શ્રીમોટાના બાળકેળવણી સંબંધી વિચારો નીચે મુજબ છે :

“ જે જીવ બાળકના જીવનને કચડી નાંખે તે અમારે મન રાક્ષસી પ્રકૃતિનો છે.” (‘જીવનપોકાર,’ પૃ. ૩૮૭)

“બાળકની સમજણ ઉપર બળાત્કાર ના થાય. આપણા ઉત્તમ સંસ્કારો તેનામાં આપમેળે પડે કે ઊગે તો ઉત્તમ. પરંતુ બાળકે અમુક જ ખાવું જોઈએ, અમુક જ પહેરવું જોઈએ, તે બાબતમાં આપણે તેના ઉપર પરાણે કશુંય લાદીએ નહીં.” (‘આવી મળે એ અવસર,’ પૃ. ૯-૧૦)

“સંતાનને આપણી રીતે નહિ, પરંતુ તેની રીતે તે શોભે એમ એને પાસાં પાડવાનું કામ ભગવાને આપણને સોંપેલું છે. અને ઓપ ચઢાવવાનું કાર્ય યોગ્ય રીતે નહિ કરી શકીએ તો આપણે ધર્મ ચૂક્યા ગણાઈશું.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૫૪).

“અમારું શાસ્ત્ર એમ કહે છે કે બાળકને માતાપિતાનો પ્રેમ અનિવાર્ય છે.”

“કેળવણી માબાપ આપી શકે એવી કોઈ નહિ આપી શકે.”

“બાળકના જીવનમાં રહી જતી (હેતની) ઊણપ તેના જીવન વિકાસને રુંધનારી છે, મોટપણે તેને તે અંગે ઓછું પણ આવે છે.” (‘શેષ-વિશેષ,’ પૃ. ૯૯)

“સંતાનને પ્રેમભાવથી ઉછેરો - એની આગળ ભગવાનની વાત કરો, નામધૂન સંભળાવો, સ્તનપાન કરાવતી વેળા તેને ખૂબ જ શાંત ને પ્રેમભાવવાળાં બની એકાગ્રચિત્તે ભગવાનનું નામસ્મરણ કરતાં રહો, જેથી એ બધો ભાવ એનામાં ઉતરે. પણ પ્રથમ તમારા દિલમાં તમન્ના પ્રગટવી જોઈએ.” (‘જીવનપરાગ,’ પૃ. ૪૫૫)

“તમારા પુત્ર વિશે તમે મા-બાપ કોઈપણ પ્રકારની ઈચ્છા મનમાં સેવશો નહિ. જે બાળકો ઉપર તેમનાં મા-બાપોની રાગાસક્ત ઈચ્છાઓના હુમલા થયેલા છે, તેઓ ઘણીવાર માબાપ ઈચ્છે તે કરતાં ઊંધા નીવડેલા છે, એવું પરિણામ આવેલું ઘણીવાર જોવામાં આવે છે. એટલે એને જેવા થવું હશે તેવા થશે. આપણે મનમાં તેના વિષેના આ બાજુના કશા વિચાર ના આવવા દેવા-ને એને રમાડવાની વખતે તો ખાસ.” (‘જીવનપગથી,’ પૃ. ૧૨૧)

“બાળકને ઉત્તમ બનાવવાનું સાનુકૂળ વાતાવરણ જે મા-બાપ સર્જી શકતાં નથી અને છતાં તેની ઉત્તમ થવાની નિષ્ક્રિય આશા રાખ્યા કરે તો એ તો ખાલી ખાલી ઉપરછલ્લું આકાશકુસુમવત્ ગણાય. બાળક ઉત્તમ થાય એવું જો આપણે સાચેસાચ ઈચ્છતાં હોઈએ તો તેવું વાતાવરણ સર્જીને તેનું તેવું જીવન પ્રગટાવવાને માટે સર્વે પ્રકારના પ્રયત્ન આપણે કરવા રહ્યા.” (‘જીવનમંથન,’ પૃ. ૨૦૮)

“તમે પણ બાબાને સંસ્કારની ભાવના મળે એવું સુમેળમાં વર્તશો અને પરસ્પર સદ્ભાવમાં પ્રવર્તશો તો જ બાળકને તેવા વાતાવરણમાં ઉત્તમ સંસ્કાર પામવાનું બની શકે.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્,’ પૃ. ૪૩)

“બાળકને નાનપણથી જ માન-અપમાનનો ખ્યાલ હોય છે. તે બાબતમાં તો આપણે જેટલું સમજણથી વર્તીએ તેટલું ઉત્તમ છે. બાળકના જીવનવિકાસનો આધાર મા-બાપની જીવન વિષેની સમજણના પ્રકાર ઉપર પણ રહેલો છે. જીવનવિકાસમાં માના હૃદયનો પ્રેમ એ બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે.” (‘જીવનસોપાન,’ પૃ. ૮૪)

“બાળક આપણા વાતાવરણને કેવી ઝડપથી ગ્રહણ કરી લેતું હોય છે, એની આપણને કલ્પના સરખી પણ હોતી નથી. એની ગ્રહણશક્તિ એટલી તો તેજસ્વી હોય છે કે તેથી આપણામાં જે સૂક્ષ્મપણે ચાલી રહેલું હોય છે એની છાપ એના પર પડ્યા વિના રહેતી નથી. એનામાં જેને subconscious state કહેવાય એ અંતઃસ્થ ચેતના અવસ્થા સજાગ છે. એટલે કે આપણી ઊંઘ દરમિયાન પણ જે જાગૃત હોય છે, તેની બાળકનામાં સતત જાગૃતિ હોય છે.” (‘જીવનપગથી,’ પૃ. ૮૬)

“આપણા રાગદ્વેષ, આપણા ઝઘડા, આપણો ક્લેશ, કંકાસ ને આપણા પાજી મન ને હૃદયના બળાપા એ બધું એના (બાળકના) દિલમાં આપણા વારસા તરીકે એને (બાળકને) મળ્યાં કરે છે. એ વારસામાંથી આપણાં બાળકોને ઉગારવાં હોય તો માબાપોએ વધારે ઉન્નત બનવું જ પડશે.” (‘જીવનપગથી,’ પૃ. ૮૬)

“જે સંસ્કારો બાળકને નાનપણમાં મળે છે, તે એના હૃદયમાં સૂક્ષ્મપણે એકદમ ગ્રહણ થતા હોય છે. ને કોઈ કાળે એ સંસ્કારો ફૂટી નીકળે છે.” (‘જીવનપગથી,’ પૃ. ૮૬)

“બાળકોને ખાવાની બાબતમાં ખાસ કરીને માએ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. બાળકને નાનપણથી જ જો યોગ્ય આહાર-વિહારના નિયમોનું પાલન કરાવી શક્યાં હોઈએ તો શરીરની સુખાકારી લાંબો ગાળો ટકી શકે છે. કશાનો બળાત્કાર બાળક ઉપર ન થાય તેવી રીતે કળથી કામ ઉકેલવું જોઈએ. બાળકની સ્વાદેન્દ્રિય કેળવાય તે જરૂરનું છે. તેથી વિવિધ વાનગીઓ માએ બનાવી ખવરાવવી, પણ તે મોટું થતાં, એને અનેક પ્રકારની ટેવો બંધનકારક ના થઈ પડે તેવું જોવાનો પણ માનો વિશેષ ધર્મ છે. બાળક ટાઢું-સૂકું જમે, તેને ન ભાવતું હોય તે અવારનવાર કરીએ, તે કળથી ખવરાવીએ, તંગી-તંગાશ પ્રેમથી સહી લેવાની તેને ટેવ પાડીએ—આવી બધી ટેવો પાડવાની ફરજ માની છે. પણ એવી સમજ જો મામાં ઊગી હોય તો જ તેવી મા તે પ્રમાણે કરાવી શકશે.” (‘શ્રીમોટા સાથે વાર્તાલાપ’, પૃ. ૧૫૪)

“છોકરાને વહાલ કરવાનું કોઈને આવડતું જ નથી, પછી છોકરાં તોફાન કરે તો ફરિયાદ કરે ‘છોકરાં ખરાબ છે, તોફાની છે’ આવા

વાતાવરણમાં છોકરાં બગડે નહિ તો બીજું શું થાય ? ” (‘શ્રીમોટા સાથે વાર્તાલાપ,’ પૃ. ૨૧૪)

“બાળકનો ૫ થી ૮ વર્ષનો ગાળો માનવજીવનમાં એટલો ઉત્તમ કાળ છે કે એનો (બાળકનો) વખત એળે વેડફાઈ ન જાય તે આપણે જોવું જોઈએ. “(‘લગ્ને હજો મંગલમ્,’ પૃ. ૪૩)”

બાળક, બાળક મટી કિશોરાવસ્થામાં પ્રવેશે અને તેની ઉંમર ૧૨ થી ૧૪ વર્ષની થાય, ત્યારે તે સમયગાળો ઘણો વિકટ અને તાણનો હોય છે. મનોવૈજ્ઞાનિકો તે ગાળાને ‘તરુણાવસ્થા’ નો તબક્કો ગણાવે છે. આ ઉંમરે તે નથી બાળક કે નથી યુવક. આવા વિકટ કાળમાં કિશોરોનું ઘડતર કરવું એ અતિ મુશ્કેલ અને નાજુક કામ છે. શ્રીમોટાએ આ સમયગાળા અંગે પણ પોતાના વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા છે.

શ્રીમોટા વિરચિત વિવિધ પુસ્તકોમાંથી તારવેલાં ઉપરનાં અવતરણો શ્રીમોટાનું કેળવણીલક્ષી તત્ત્વજ્ઞાન દર્શાવે છે. એમાં પણ બાળકેળવણી અથવા ઉછેર કે સંતાનકેળવણી સંબંધી આ અવતરણો હાલના સમાજને પૂર્ણ રીતે માર્ગદર્શક બને તેવા છે.

વર્તમાન ભૌતિકવાદી સમાજરચનામાં બાળકોનો ઉછેર કરવાનું અને સંતાનોને કેળવવાનું કાર્ય ખૂબ જ અઘરું બન્યું છે. “અમે બે, અમારાં બે”ની નાનાં પરિવારોની રચનાઓમાં પણ બાળવિકાસ કે બાળકેળવણી એક સમસ્યા બની છે. આજના કહેવાતા ‘શિક્ષિત’ માબાપો બાળઉછેરની જવાબદારીમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે માત્ર બે વર્ષ કે અઢી વર્ષની ઉંમરથી જ બાળકને બાલવાડીમાં મોકલી, કહેવાતી કેળવણીના શ્રીગણેશ કરતા હોય છે. બાળકને કેળવણીના પ્રાથમિક પાઠ પરિવારમાંથી મળતા હોય છે. કુટુંબ કેળવણીની ગંગોત્રી છે-તે વાત ભૂલી જઈ કેળવણી માટે શાળા ઉપર જ આશ્રિત બની જાય છે. પરિણામે બાળક બોલતાં શીખે, ત્યારે તરત ક, ખ, ગ, ઘ, ચ જેવું અક્ષરજ્ઞાન પણ શીખે છે. પરિણામે તે વગર ઉછેરથી, વગર ‘કેળવણી’એ શિક્ષિત બનવા તરફ આગળ વધે છે. જે ભવિષ્યમાં માતાપિતા માટે ‘સમસ્યા’ બને છે.

શ્રીમોટાના મંતવ્ય પ્રમાણે બાળકને સૌથી વધુ જરૂર હોય છે માતાપિતાના પ્રેમની. જિંદગીના પ્રાથમિક પાઠ એ માતાપિતાના પ્રેમપૂર્ણ વ્યવહારમાંથી જ શીખતું હોય છે. શ્રીમોટાનું સ્પષ્ટ માનવું છે કે કેળવણી માબાપ આપી શકે તેવું કોઈ ન આપી શકે.

એ હકીકત છે કે બાળક માતાના ગર્ભમાંથી જ કેળવણીની શરૂઆત કરે છે. બાળઉછેર અથવા સંતાન કેળવણીના શ્રીગણેશ માતાના સ્નેહપૂર્ણ ખોળામાંથી થાય છે. માટે તો વિદ્વાનો ‘મા’ને ઉત્તમ અને શ્રેષ્ઠ શિક્ષક ગણાવે છે. શ્રીમોટાના આગ્રહ મુજબ માતા-પિતા બાળકોના ઉછેર બાબત બેદરકાર રહી શકે નહિ.

શ્રીમોટા બાળકને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવાનું જણાવે છે. તેઓશ્રીનો આગ્રહ છે કે બાળક ઉપર બહારથી કશું લાદવામાં ન આવે. માર મારવાથી ગધેડો ક્યારેય ઘોડો ન બની શકે. તેમ મારવાથી બાળકની સમજણ ઉપર બળાત્કાર ન કરવો જોઈએ. પોતાના હાથ, પગ, આંખ, કાન વગેરેનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવામાં બાળક સ્વતંત્રપણે પોતાની જ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે એવી પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરવાનું કામ માબાપનું છે. માબાપે શિક્ષક તરીકે દેખરેખ રાખતાં રાખતાં બાળકને માત્ર સૂચવવાનું જ હોઈ શકે. આજ્ઞાપાલનના બહાના હેઠળ હુકમબાજી ન ચાલી શકે.

શ્રીમોટા કહે છે કે બાળકને પ્રેમથી બોલાવો અને પ્રોત્સાહન આપો. બાળક એ ‘બાળક’ છે, એ સતત યાદ રાખો અને પ્રેમથી તેને માર્ગદર્શન આપો, સમજાવો, તો જ બાળક બધું સમજવા તૈયાર થશે જ. સરકસનાં પશુઓની માફક તેમને તાલીમ આપવાનું છોડી, બાળકની જિજ્ઞાસાવૃત્તિને સંતોષવામાં આવશે તો સંતાનકેળવણી કે બાળઉછેરનો પ્રશ્ન સાવ સરળ બની જશે. ટૂંકમાં, તેની મૌલિક સ્વતંત્રતા છીનવાઈ જાય તેવું વર્તન બાળકનો વિકાસ ન સાધી શકે. સ્વાધીનતા એ વિકાસની પહેલી શરત છે.

બાળઉછેર ઉત્તમ થાય તે માટે શ્રીમોટાએ શરત મૂકી છે કે ઉત્તમ વ્યક્તિ જ ઉત્તમ કાર્ય કરી શકે. તેમના ચિંતન મુજબ પ્રથમ માબાપે ઉત્તમ બનવું પડશે. સાચા અર્થમાં તેમણે માતાપિતા બનવું પડશે. “માતૃ દેવો ભવ, પિતૃ દેવો ભવ”નું સામાજિક સન્માન યથાર્થ બનાવવું પડશે. માતાપિતાના

સુમેળપૂર્ણ વ્યવહારની અસર બાળકના વિકાસ ઉપર પડતી જ હોય છે. વર્તમાન સમયમાં શિક્ષિત પતિપત્નીમાં વધુ ઘર્ષણ જોવા મળે છે. તેથી તેઓ માબાપને પરસ્પર સદ્ભાવપૂર્ણ વર્તન કરવાનું પણ જણાવે છે.

બાળઉછેરની પદ્ધતિ સંબંધી શ્રીમોટા બાળકને પ્રથમ બાળક બનવા દો તે વાત ઉપર ભાર મૂકે છે. બાળઉછેર સુંદર રીતે થઈ શકે તે માટે બાળક સમજદાર, સંસ્કારી બને તે માટે તેની સમક્ષ ભગવાનની વાતો કરો. મહાપુરુષોના જીવનપ્રસંગો કહો, સમૂહપ્રાર્થના, નામધૂન વગેરે સંભળાવો. શ્રીમોટાએ માતાઓને એ પણ આગ્રહ કર્યો છે કે જ્યારે જ્યારે તમે સ્તનપાન કરાવતા હો, ત્યારે ખૂબ શાંત અને પ્રેમાળ બની નામસ્મરણ કરતા રહો, જેથી માતાના સંસ્કારના બધા ભાવ તેનામાં ઉતરે. શિવાજી, વિવેકાનંદ કે ગાંધીજીની ભેટ સમાજને માતા જ આપી શકે.

કોઈપણ બાળકમાં નાનપણથી જ માન-અપમાનની સૂક્ષ્મ સમજ હોય છે જ. આ સમજને ધ્યાનમાં રાખી બાળકના અહમ્નો હકારાત્મક વિકાસ થાય તે જોવાનું રહે છે.

બાળકેળવણીમાં બાળઉછેર સંબંધી શ્રીમોટા જણાવે છે કે બાળકની પ્રકૃતિ અનુરૂપ તેનો ઉછેર કે ઘડતર થવું જરૂરી છે. તેમના મંતવ્ય પ્રમાણે જો માબાપ પોતાની ઈચ્છા મુજબ બાળકના જીવનને વળાંક આપી દુરાગ્રહ કરતા હશે તો બાળકનો વિકાસ રૂંધાશે. **બાળક તો ભગવાને આપેલું મહામૂલું રત્ન છે. આ રત્ન ઉપર માત્ર સમજદારીથી પાસાં પાડવાનું કામ જ માબાપનું છે.** છોકરાં યોગ્ય રીતે નહિ વર્તે તો કંટાળવાની જરૂર નથી કે ત્રાસી જવાનું કારણ નથી. પ્રેમભાવે સહન કરી ઉદાર દિલે બાળકોને સમજાવવા એ જ તેમને યોગ્ય વર્તનમાં લાવવાનો માર્ગ છે. આમ માબાપને હતાશ થયા વગર તેમનું કાર્ય કરતા જ રહેવાનું જણાવ્યું છે.

આજકાલ વિકસિત સમાજમાં ખાસ કરીને શિક્ષિત માબાપો બાળકને માતૃભાષાને બદલે અંગ્રેજી ભાષામાં શિક્ષણ લેવા મજબૂર કરે છે. નાનું બાળક થોડા અંગ્રેજી શબ્દો બોલે તો માબાપ રાજી રાજી થતાં હોય છે. ઘરમાં કોઈ મહેમાન આવે તો ‘ટૂવીન્કલ ટૂવીન્કલ.’ જેવી અંગ્રેજી કવિતા કે કડકડાટ અંગ્રેજી મૂળાક્ષરો (A.B.C.D.) બોલવા માટે બાળક પર દુરાગ્રહ કરનારા માબાપોની સંખ્યા નાની નથી. ખરેખર તો અડકતરી રીતે તેમ

માબાપ પોતાના અહમૂને પોષવા માટે આમ કરતા હોય છે. અને તે વખતે નાનું બાળક પોતાના નિજાનંદમાં વ્યસ્ત હોય કે તેને ગાવાની કે બોલવાની ઈચ્છા ન હોય તો પણ, તેને મજબૂર બનાવી આવું નાટક ભજવાય છે. આને બાળક ઉપરનો માનસિક બળાત્કાર કહેવાય કે બીજું કંઈ ?

શ્રીમોટા જણાવે છે, “નાનપણમાં બાળકને અંગ્રેજી કે બીજી ભાષાઓ જરૂર ભણાવી શકાય, પરંતુ શિક્ષણ તો માતૃભાષામાં જ આપવું જોઈએ. બાળકને પોતાની માતૃભાષા દ્વારા જ શિક્ષણ અપાય તે ઉત્તમ, નાનપણમાં પણ તેને અંગ્રેજી ન શીખવાય તેવું કશું નથી. ચારથી સાત વર્ષ સુધીમાં બાળકને ઘણી ભાષાનું જ્ઞાન આપી શકાય પણ શિક્ષણ માત્ર માતૃભાષા દ્વારા જ અપાય તે વધુ યોગ્ય.” (‘આવી મળે એ અવસર’, પૃ. ૯) અન્ય ભાષામાં લેવાતું શિક્ષણ માત્ર યાદશક્તિ કે ગોખણપટ્ટી ઉપર નિર્ભર બને છે. બાળકના મનમાં રહેલી જિજ્ઞાસાવૃત્તિ, કુતૂહલવૃત્તિ સંતોષવી હશે તો સમજશક્તિ વિકસાવવી પડશે. પણ સમજની શક્તિ પેદા કરવી હશે તો માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવું ખૂબ જ મહત્વનું છે. શ્રીમોટા અંગ્રેજી ભાષાના વિરોધી નથી જ. યોગ્ય સમયે અને યોગ્ય ઉમરે અંગ્રેજી સારી રીતે શીખે તે પણ આજના ટેકનોલોજીના જમાનામાં ખૂબ જ જરૂરી છે.

બાળકોમાં જ્યારે જાતીય વિકાસ ઊભો થાય, ત્યારે હકારાત્મક શમન થવું જોઈએ. કિશોર-કિશોરીઓમાં તેર-ચૌદ વર્ષની ઉમરે ઊભી થતી જાતીય વૃત્તિ કુદરતી છે. તેને ધિક્કારવાની જરૂર નથી. પરંતુ શારીરિક શ્રમ દ્વારા આવા વિકારને ફેલાતો અટકાવી શકાય છે તેમ શ્રીમોટા કહે છે. તેથી જ તેઓ આ ઉમરે બાળકો (કિશોરો) શારીરિક શ્રમ કરે તે તરફ સૌનું ધ્યાન દોરે છે. ઉપરાંત આ ઉમરે કિશોરો તેના પોતાના રસના ક્ષેત્રે આગળ વધે અને એક જાતના વ્યાસંગ (હોબી)નાં બીજ રોપાય, તે પણ એક બીજો માર્ગ છે. ઉમર વધવાની સાથે જ બીજમાંથી ‘વ્યાસંગ’ જે તે વિદ્યાર્થીના જીવનના એક ભાગરૂપે બની જાય અને ફુરસદના સમયનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કેમ કરવો તે પ્રશ્ન ઊભો ન થાય. આધુનિક સમાજમાં દૃષ્ટિપાત કરીએ તો હવે ભારત પણ ‘ટી.વી. કલ્ચર’ તરફ ખૂબ ઝડપથી આગળ વધી રહ્યું છે. શહેરના ‘પૉશ’ વિસ્તારમાં રહેતાં કુટુંબોનાં બાળકો વેકેશન દરમિયાન

ચેનલો પર દરરોજ સરાસરી બબ્બે ચલચિત્રો જોતાં હોય તે જાણે આજે ખૂબ સ્વાભાવિક બની ગયું છે. બાળકોના માતાપિતાને તેમાં કશું અજુગતું લાગતું નથી. તે જ એક મોટો મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રશ્ન છે. બાળકો ટી.વી. જુએ જ નહિ તેમ કહેવાનો અહીંયાં આશય નથી. પરંતુ તેમાં પસંદગીને સ્થાન હોવું અનિવાર્ય છે.*

આમ બાળઉંદર કે સંતાનકેળવણીની બાબતમાં શ્રીમોટા જણાવે છે કે માબાપનો વ્યવહાર પ્રેમપૂર્ણ હોવો જોઈએ, બાળકને સ્વતંત્રપણે વિકસવા દેવું જોઈએ, માબાપના આગ્રહો કે મંતવ્યો બાળક ઉપર લાદવાં ન જોઈએ. હુકમબાજીથી નહિ, સમજાવટથી કામ લેવું જોઈએ, કુટુંબનું વાતાવરણ ઉત્તમ હોય તે જોવું જોઈએ, માતૃભાષામાં જ શિક્ષણનો આગ્રહ સેવવો જોઈએ. બાળકનો સર્વાંગી વિકાસ થાય તે માટે માબાપે શિક્ષક તરીકે માત્ર માર્ગદર્શન આપતાં આપતાં સૂચનો કરીને બાળકરૂપી રત્ન ઉપર વિકાસલક્ષી પાસાં પાડવાનું કાર્ય કરવાનું છે.

ટૂંકમાં એક કહી શકાય કે બાળક પોતે જ પોતાને કેળવે છે. માત્ર કુટુંબના માણસોએ આગળ વધવા માટે તેને સહાય આપવાની છે. બાળકના માર્ગમાં આવતી મુશ્કેલીઓ માબાપ દૂર કરતાં જશે તો જ્ઞાન સ્વતઃ બહાર આવશે. માતાપિતાએ કે શિક્ષકે તો માત્ર જમીન ખેડીને પોચી કરવાની છે, જેથી બીજમાંથી ફણગો આપોઆપ સરળતાથી બહાર આવે. પછી તેની આજુબાજુ માર્ગદર્શનની વાડ બનાવવી જોઈએ, જેથી આ ફણગો રહેંસાઈ ન જાય. રોજ ફણગાને જરૂરી હવા-પાણી (સાધનો) પૂરાં પાડવાં જોઈએ. પરિણામે ભવિષ્યમાં ફણગો આખા કુટુંબને શીતળતા આપે તેવું ઘટાદાર વૃક્ષ બનશે. બાળકનું એક કુમળા છોડની જેમ જતન કરવામાં આવે તો તેમાંથી તે વટવૃક્ષ બની કુટુંબને, સમાજને તેમજ દેશને શીતળ

* આજના જમાનામાં મોબાઈલ ફોન અને આઈપેડના વપરાશનો પણ આ જ પ્રકારનો વિકરાળ પ્રશ્ન બાળકોમાં છે. (સં)

૪. વિદ્યાર્થી અને અભ્યાસ

કેળવણીમાં આજે વિદ્યાર્થી કેન્દ્રસ્થાને છે. શિક્ષણનું સંપૂર્ણ માળખું વિદ્યાર્થીની આજુબાજુ વર્તુળાકારે બંધાયેલું જોવા મળે છે. પરિણામે વિદ્યાર્થી ધ્યાનાકર્ષક પાત્ર બની રહ્યું છે. આજે સૌની આંખ અને સૌની આંગળી વિદ્યાર્થી તરફ મંડાયેલી છે. બાળમંદિરથી માંડી કોલેજ સુધી સૌ કોઈ વિદ્યાર્થીને શિક્ષણ આપે છે, ભણાવે છે અને સ્નાતકની પદવી મેળવવામાં મદદ કરે છે. પરંતુ આદર્શ વિદ્યાર્થી કેવો હોવો જોઈએ તે બાબત અંગેનું ચિંતન, મનન, સંશોધન, જરૂરી છે. ૧૯૯૧-૯૨ના શૈક્ષણિક વર્ષમાં યુનિવર્સિટી શિક્ષકોની નજરે તેમજ માધ્યમિક, ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોની નજરે આદર્શ વિદ્યાર્થી કેવો હોવો જોઈએ તેના બે અભ્યાસો ગુજરાત યુનિવર્સિટીના શિક્ષણ વિભાગમાં થયા છે. વિદ્યાર્થી સાચા અર્થમાં વિદ્યાર્થી બની રહે તેવા પ્રકારના ઘડતરલક્ષી શિક્ષણનો સર્વત્ર અભાવ જોવા મળે છે. આજે શાળાએ જતાં, કોલેજમાં જતાં તેમજ યુનિવર્સિટી ડિપાર્ટમેન્ટમાં જતાં છોકરા-છોકરી જોવા મળે છે. પણ ‘વિદ્યાર્થી’ ક્યાંય નથી મળતો એટલે કે ‘સાચા અર્થમાં કેળવણી લેનાર’ અથવા ‘અભ્યાસ કરનાર’ બહુ જ ઓછા મળે છે. આના મૂળમાં જોઈએ તો માત્ર પદવી મેળવવા માટેના પરીક્ષાલક્ષી શિક્ષણે આજના વિદ્યાર્થીને માત્ર ‘પરીક્ષાર્થી’ બનાવી મૂક્યો છે તેથી જ વર્તમાન યુગમાં વિદ્યાર્થી સૌના માટે ‘પ્રશ્નાર્થચિહ્ન’ બન્યો છે.

વિદ્યાર્થી કેવો હોવો જોઈએ ? તેનામાં ક્યા ક્યા ગુણો વિકસાવવા જોઈએ ? તેનું જીવનમાળખું કેવું હોવું જોઈએ ? વગેરે બાબતોમાં આજનું કહેવાતું શિક્ષણ પાંગળું દેખાય છે. ગુણપત્રકમાં આવેલ સારી ટકાવારી એ જ વિદ્યાર્થીના મૂલ્યાંકનનો માપદંડ છે. ચારિત્ર્યવાન, વિવેકી, વિનયી, પરિશ્રમી, ગુણવાન એવા સારા વિદ્યાર્થી કરતાં માત્ર સારા ટકાએ પાસ થનાર વિદ્યાર્થીનું જ સમાજમાં માનપાન વધી ગયું છે. ‘હોશિયાર વિદ્યાર્થી’ અને ‘સારો (ગુડ) વિદ્યાર્થી’ વચ્ચેનો ભેદ વધતો જાય છે. તેથી સૌ કોઈને સારા બનવામાં નહિ માત્ર હોશિયાર (પરીક્ષાની દૃષ્ટિએ) બનવામાં રસ જાય છે.

સાચા અર્થમાં વિદ્યાર્થી એટલે વિદ્યાનો અર્થી, વિદ્યાનો ઈચ્છુક, કેળવણી લેનાર, અભ્યાસ કરનાર, વિદ્યાનો આતુર વગેરે. સા વિદ્યા યા

વિમુક્તયે વિદ્યાનો અર્થ એ કે જે મુક્તિ અપાવે. એટલે કે મુક્તિની આરાધના કરનાર તેમજ વિદ્યાની (આવડત, ભણતર, ઘડતર) સાધના કરનાર સૌ કોઈ વિદ્યાર્થી કહી શકાય. મુક્તિની આરાધના કરનાર આજીવન વિદ્યાર્થી કહેવાય, સમયની સીમાઓ તેને બંધનમાં બાંધી ન શકે.

શ્રીમોટાએ વિદ્યાર્થીને ‘અભ્યાસ કરનાર’ તરીકે વિશાળ ફલક ઉપર મૂક્યો છે. તેમના વિશાળ દૃષ્ટિકોણ પ્રમાણે માત્ર શાળા કે કોલેજમાં ભણતી વ્યક્તિ જ વિદ્યાર્થી છે તેમ નથી. પરંતુ પ્રત્યેક વ્યક્તિ જુદા જુદા ક્ષેત્રમાં જુદી જુદી રીતે વિદ્યાર્થી જ છે. તેમના ચિંતન મુજબ સંસાર એ એક વિશાળ પાઠશાળા છે અને સૌ કોઈ તેના વિદ્યાર્થી છે. તેઓની વિદ્યાર્થીની પરિભાષામાં સાધક, અભ્યાસી તેમજ વ્યક્તિમાત્ર સૌ કોઈ વિદ્યાર્થી જ છે. શ્રીમોટાએ ‘સાધક’ને ઉદ્દેશીને જે જે વિચારો રજૂ કર્યા છે, તે તમામે તમામ વિચારો આદર્શ વિદ્યાર્થીના સંદર્ભમાં કેળવણીલક્ષી છે. ‘અભ્યાસીને’ નામની કાવ્યરચના રચી શ્રીમોટાએ આદર્શ વિદ્યાર્થીનું સંપૂર્ણ ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. આમ છતાં અનેક જગાએ વિદ્યાર્થીસંબંધી તેઓના વિચાર પ્રગટ થયેલા છે, જે નીચે પ્રમાણે છે :

“પ્રાર્થના, શાંતિ અને પુરુષાર્થ એ સાધના કરનારનાં (વિદ્યાર્થીના) ત્રણ જરૂરનાં લક્ષણો છે.” (‘જીવનપગરણ,’ પૃ. ૨૦)

“જે કરવાનું હોય તે આજનું કામ હોય તે આજે ને આજે પૂરું કરવાની ટેવ પાડીએ.” (‘શેષ-વિશેષ,’ પૃ. ૪૬)

“પ્રમાદ સમ બીજો કો’ શત્રુ જીવનનો નથી,
ટાળી શકે ન જે, તેને સાચો અભ્યાસી ન ગણો.”

(‘અભ્યાસીને,’ પૃ. ૧૫)

“સાધકમાં (વિદ્યાર્થીમાં) જવલંત જિજ્ઞાસા, નિષ્ઠા, વૈરાગ્ય ને ચેતનના અનુભવવા કાજેની અપાર અને અથાગ મહત્વાકાંક્ષા તો એને કદી એકની એક દિશામાં બેસાડી રાખી શકે જ નહિ.” (‘જીવનપગથી;’ પૃ. ૧૧)

“સાધક (વિદ્યાર્થી) કદી માથે હાથ દઈ બેસી તો નહિ જ રહે, તે તો જેનો તેનો યોગ્ય ઉકેલ કાઢવાને મથ્યા કરવાનો.” (‘જીવનસોપાન,’ પૃ. ૩૩૦)

“સાધકનું (વિદ્યાર્થીનું) દરેક કાર્ય સહેતુક થવું ઘટે.” (‘જીવનપરાગ,’ પૃ. ૨)

“ થવાય મુક્ત જેનાથી તે વિદ્યા સત્ય જાણવી,
તે વિદ્યા શીખવા કાજે મથે શો તે પરાક્રમી.”

(‘અભ્યાસીને,’ પૃ. ૨૧)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા વિદ્યાર્થીને (સાધકને) બોધાત્મક સમજાવે છે. તેમના મત મુજબ વિદ્યાર્થી (સાધક)માં મહત્વનાં ત્રણ લક્ષણો જેવાં કે પ્રાર્થના, પુરુષાર્થ અને શાંતિ હોવાં જરૂરી છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિની શરૂઆત પ્રાર્થનાના મંગલાચરણોથી થવી જોઈએ. જેથી વ્યક્તિનું ચિત્ત, હૃદય અને પૂર્ણ શરીર તેમાં જોડાય. પ્રાર્થનામાં અહમ્ ઓગાળવાની શક્તિ છે, અહમ્ ઓગળે તો જ પુરુષાર્થની પ્રેરણા જાગે. પુરુષાર્થ કરતી વખતે શ્રીમોટા ધ્યેયનિષ્ઠા ધારણ કરવાનું જણાવે છે. એટલે કે વિદ્યાર્થીની આંખો સમક્ષ ધ્યેય સતત રમતું રહેવું જોઈએ. ધ્યેયપ્રાપ્તિ સરળ બનાવવા દૈનિક કાર્ય રોજેરોજ પૂર્ણ કરવાના આગ્રહ સાથે તેઓ પ્રમાદને ત્યજવાનું કહે છે. તેમના ચિંતન મુજબ ‘અભ્યાસી’ કદી પ્રમાદી હોઈ શકે નહિ. એટલે કે પ્રમાદ અભ્યાસીનો સૌથી બળવાન શત્રુ છે. વિદ્યાર્થીએ આળસ અને પ્રમાદ છોડી પોતાના હૃદયમાં જિજ્ઞાસાની જવલંત આગ અને મનમાં ઉચ્ચ મહત્વાકાંક્ષા પણ સેવવી જ રહી. તેઓ જણાવે છે,

“ હૈયે ધ્યેયની જિજ્ઞાસા પ્રચંડ જલતી રહે,
આડે કે અવળે તેથી અભ્યાસી ના જતો પંથે.”

(‘અભ્યાસીને,’ પૃ. ૨૩)

અર્થાત્ પ્રચંડ જિજ્ઞાસાના કારણે વિદ્યાર્થી ધ્યેયપથ પર પુરુષાર્થ કરી સતત આગળ વધી શકે છે.

વર્તમાનયુગમાં તો થોડી મહેનત કરી, લાગવગ કે પૈસાના જોરે ઉચ્ચ પદવી હસ્તગત કરનાર વિદ્યાર્થી-સમૂહ વધતો જાય છે. માસ-પ્રમોશન, જનરલ ઑફ્શન, એક જ આંતરિક પરીક્ષા જેવી અઘટિત દિશાશૂન્ય માંગણીઓ યુનિવર્સિટી દ્વારા સ્વીકૃત બનતી જાય છે, જે વિદ્યાર્થીને વધુ ને વધુ ભ્રષ્ટ કરી રહી છે. પરીક્ષાખંડોમાંથી કોથળા ભરીને કાપલીઓ મળી આવે છે, લાખો રૂપિયાના ખર્ચે સ્કવૉડ (Squad)ની રચના બાદ પણ પરીક્ષાના પ્રથમ કલાકમાં પરીક્ષાકેન્દ્રની નજીકની ઝેરોક્ષની દુકાન પર જવાબોની નકલ તૈયાર મળે છે, રૂપિયા દ્વારા અધ્યાપક ખરીદી શકાય છે ધાકધમકીથી નિરીક્ષકને ભગાડી શકાય છે, પરીક્ષકોને કે કલાર્કોને

પૈસા ખવડાવી ગુણપત્રો કે તેની અંદર લખેલા ગુણ બદલી શકાય છે. આવી બાબતો ઉપર આજના વિદ્યાર્થીનો વિશ્વાસ વધતો જાય છે. શિક્ષણજગતમાં ફેલાયેલી આ કાળી કાલિમા વચ્ચે શ્રીમોટાનું વિદ્યાર્થી સંબંધી માર્ગદર્શન આશાનું અજવાળું ફેંકે તેવું છે.

શ્રીમોટાના મંતવ્ય પ્રમાણે માથે હાથ રાખી બેસી રહેનાર નહીં, પરંતુ જાગૃત થઈ, ઊઠી, ધ્યેયપથ પર ઉમંગથી કર્મ કરનાર અભ્યાસી જ સાચો વિદ્યાર્થી છે. વાયનની બાબતમાં શ્રીમોટા સમજપૂર્વક વાંચવાની ટેવ પાડવાનું કહે છે. ઉપરાંત રચનાત્મક તેમજ સમજણ વિકસે તેવા પ્રકારનું વાંચવાનું સમજાવે છે. આજે વિદ્યાર્થીઓમાં વાયનશૂન્યતા જોવા મળે છે. પોતાનો અભ્યાસ તે માંડ વાંચે છે. ઘરે ઘરે ટી.વી. ચેનલોના કારણે સૌ કોઈ ટી.વી. બોક્ષ સમક્ષ ગોઠવાયેલા રહે છે, તેથી વાયનની આદત જ પડતી નથી. મનને ઉત્તમ વિચારોની ભૂખ હોય છે. મનના વિકાસ માટે પણ વાયનની આદત વિદ્યાર્થીઓમાં હોવી જોઈએ. જેથી વિકૃતિઓનો દ્વાસ થાય.

આજના વિદ્યાર્થીઓ પહેલા ધોરણમાંથી બીજામાં, બીજા ધોરણમાંથી ત્રીજામાં એમ ભણતાં ભણતાં કોલેજ એફ.વાય.માંથી ટી.વાય.માં આ રીતે હેતુવિહીન વિદ્યાર્થીજીવન પૂર્ણ કરે છે. શ્રીમોટા આગ્રહપૂર્વક જણાવે છે કે વિદ્યાર્થીનું કોઈપણ કાર્ય સહેતુક હોવું ઘટે. અર્થાત્ મુસાફરને બસ ક્યાં જઈ રહી છે તેનો ખ્યાલ તો હોવો જ જોઈએ.

વિદ્યાની વ્યાપકતા અને ગૂઢતા તરફ દૃષ્ટિપાત કરતા શ્રીમોટા કહે છે જે મુક્તિ આપે તે વિદ્યા જ સાચી. આવી સાચી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા વિદ્યાર્થીએ સર્વગુણસંપન્ન થઈ પરાક્રમી બનવું જોઈએ. ચારિત્ર્ય વગરનો વિદ્યાર્થી પ્રાણ વગરની લાશ સમાન છે. તેઓ સૂચવે છે કે,

“વિના ચારિત્ર્ય અભ્યાસ, અભ્યાસ ખપનો ન તે.”

(‘અભ્યાસીને,’ પૃ. ૭)

એટલે કે ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત કરનાર વિદ્યાર્થી ભલે ગમે તેટલો વિદ્વાન કે હોશિયાર હશે, પરંતુ તેનું ચારિત્ર્ય શુદ્ધ નહિ હોય તો તેનું જીવનતેજ અસ્ત થઈ જાય છે. આમ શ્રીમોટાએ વિદ્યાર્થીના ગુણ, વિદ્યાર્થીનો વ્યવહાર, વિદ્યાર્થીનું ચારિત્ર્ય તેમજ વિદ્યાર્થીની જીવનશૈલી સંબંધી વિચારો પ્રગટ કરી આદર્શ વિદ્યાર્થીનું ચિત્ર સ્પષ્ટ કર્યું છે.

“જે વસ્તુને શીખવી છે, તેનો પાકો અભ્યાસ થાય તો જ આવડે.”
 (‘જીવનસોપાન,’ પૃ. ૪૪)

“અભ્યાસ એટલે કે આપણે જે ધ્યેય ધાર્યું છે તેનું જ સતત ચિંતન.”
 (‘જીવનમંથન,’ પૃ. ૩૦)

“જે અભ્યાસમાં મસ્તી નથી, થનગનાટ નથી, તનમનાટ નથી, દિલચ્છપી નથી, અને ગંગાના પ્રવાહ જેવો સતત એકધારો વહેતો રહેતો ઉન્માદયુક્ત ભાવ રહેતો નથી, ત્યાં સુધી જેવા તેવા અભ્યાસથી ચેતનને અનુભવવાનું કાર્ય કદી પણ સફળ થઈ શકવાનું નથી.” (‘પગલે-પગલે પ્રકાશ,’ પૃ. ૧૫૧)

“જ્ઞાનપૂર્વકના અભ્યાસની અસર જીવનમાં પ્રકટ્યા વિનાની રહી શકે ખરી?” (‘જીવનપોકાર,’ પૃ. ૧૫૧)

“અભ્યાસ દૃઢ થતાં તેમાં હૃદય પણ રેડાય અને તે સામેલ થાય. અભ્યાસથી એક જાતની લઢણ જાગે છે. એવી લઢણમાં એક પ્રકારની ઘરેડ થઈ જવાનો સંભવ પણ ખરો, તેથી અભ્યાસમાં વારંવાર બુદ્ધિ વડે, હૃદયની લાગણીઓ વડે ભાવનાનું ઉદ્દીપન વારંવાર કર્યા કરવું.” (‘જીવનપરાગ,’ પૃ. ૬૪)

“જે તે કામનો જેમ જેમ અભ્યાસ કરવાપણાથી તે કામની સમજણ પડ્યા કરતી રહે છે.” (‘જીવનપોકાર,’ પૃ. ૧૭૬)

“શીખેલું પણ અભ્યાસ વિના ભૂલી જવાય છે. અભ્યાસ હોય તો જ પાકું રહે.” (‘જીવનસોપાન,’ પૃ. ૪૪)

અભ્યાસ અને વિદ્યાર્થી - છાયા પડછાયાની જેમ જોડાયેલા છે. ‘અભ્યાસ’ સંબંધી શ્રીમોટાના વિચારો વિદ્યાર્થી માટે ખૂબ જ પ્રેરણાદાયી છે. શીખેલી કોઈપણ વિગત માટે અભ્યાસ જરૂરી છે. તરવૈયો આત્મહત્યા કરવા પાણીમાં ઝંપલાવે છતાંય તે ડૂબી શકતો નથી, કારણ કે તેને તરવાનો પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ હોય છે. એટલે કે અભ્યાસથી જ તે કાર્યમાં પૂર્ણતા આવે છે. ચેતનને અનુભવવા કાજે શ્રીમોટા અભ્યાસમાં મસ્તી, થનગનાટ, તનમનાટ, સાતત્ય, દિલચ્છપી જેવા ગુણો વિકસાવવાનું સૂચવે છે.

આજના વિદ્યાર્થીઓમાં અભ્યાસની આદત બિલકુલ જોવા મળતી નથી. પરિણામે તેઓ જીવનના કોઈપણ કાર્યમાં પૂર્ણતા મેળવી શકતા નથી, પૂર્ણતા નથી, ત્યાં સુધી સંતોષ નથી અને જ્યાં સંતોષ નથી ત્યાં આકોશ,

ગુસ્સો, ઉદ્વેગ, નિરાશા વગેરે જીવનમાં છવાઈ જાય છે, જે જીવનમાં નીરસતા પેદા કરે છે. શ્રીમોટા જ્ઞાનપૂર્વકના અભ્યાસ માટે હૃદય રેડવાનું જણાવે છે. સાથે સાથે અભ્યાસમાં પ્રગટ થતી એક પ્રકારની ઘરેડને દૂર કરવા ભાવનાને જાગૃત રાખવાનું સમજાવે છે. દાખલા તરીકે, ટપાલીને રોજ ચાલવાનો અભ્યાસ હોવા છતાંય તેનું સ્વાસ્થ્ય નીરોગી ન હોવાનો પૂરો સંભવ રહે છે. બીજી બાજુ ‘સ્વાસ્થ્યની ભાવના’ સાથે ચાલવાનો અભ્યાસ જે તે વ્યક્તિનું સ્વાસ્થ્ય નીરોગી બનાવે છે. આમ અભ્યાસમાં ભાવનાનું તત્ત્વ સમાવવું જોઈએ.

કોઈપણ કાર્યમાં રસ ત્યારે જ જાગે, જ્યારે તે કાર્યમાં સમજ ઊગે. પણ સમજ ક્યારે પ્રગટે ? જ્યારે અભ્યાસનું સાતત્ય જળવાય ત્યારે- એટલે કે કાર્યમાં રસનિર્માણનો હેતુ પણ અનિવાર્ય છે. વિદ્યાર્થીઓએ આ બાબત ધ્યાનમાં લેવી ખૂબ જ જરૂરી છે.

અભ્યાસના અભાવથી કોઈ પણ શીખેલું ભૂલી જવાય છે. તેથી શ્રીમોટા અભ્યાસનું સાતત્ય રાખવાનું સૂચવે છે. આધુનિક મનોવિજ્ઞાનમાં પણ ‘મહાવરા’ (પ્રેક્ટીસ)ને અધ્યયનમાં ખૂબ જ મહત્ત્વ અપાય છે. અલબત્ત, આ મહાવરો બરાબર સમજીને કરવાનો રહે છે. નહિ કે યંત્રવત્ Learningના એક પુસ્તકમાં એક સરસ ઉદાહરણ આ બાબતમાં વાંચવામાં આવેલું. વિદ્યાર્થીએ શિક્ષકને ચિઠ્ઠી લખેલી કે “As I have a headache, I have went home.” શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને ૧૦૦ વખત I have gone home લખવાનું આપ્યું. વિદ્યાર્થીએ લખી આપ્યું. ચાલુ રેકર્ડ ટિંક વ સ પછી કોઈ કારણસર તે જ વિદ્યાર્થીને ઘરે વહેલું જવાનું થયું, ત્યારે ચિઠ્ઠીમાં લખી દીધું: “...I have went home.”! વિદ્યાર્થી જે ભૂલો કરે તેમાં કયા પ્રકારની ભૂલ થઈ છે તે બરાબર સમજાવે અને બેત્રણ ઉદાહરણો દ્વારા સમજાવે તો વિદ્યાર્થી પોતાની ભૂલનું હાર્દ પારખે. યંત્રવત્ ૧૦૦ વખત કે ૨૦૦ વખત, સમજ્યા કે સમજાયા વગર, લખવાની શિક્ષા કરવાથી પરિણામ ઉપરના જેવું જ આવે ને ? એટલે મહાવરામાં પણ મૂળભૂત રીતે સાચી સમજ જરૂર છે. સાચું સમજીને મહાવરો કરવામાં આવે તો ‘ઝડપ’નું નવું પરિમાણ ઉમેરાય. અને થોડા સમયમાં તે જ કામ સારું થાય.

શ્રીમોટા એક સાધકને પત્રમાં લખે છે,

“અભ્યાસથી જે તે કંઈક બની શકે છે. ભૂલી જવાય તો ફરી જરૂર અભ્યાસ થઈ શકે છે. આપણને દિલમાં ખરેખરી ભાવના પ્રગટેલી હોય તો પણ સરળતાથી અભ્યાસ થઈ શકે છે. આ તો મથ્યા કરવાનો માર્ગ છે. થતાં થતાં થવાય છે, ને લાગતાં લાગતાં લાગી જાય છે. ભગવાનના સ્મરણનો અભ્યાસ નિર્દોષમાં નિર્દોષ ઉપાય છે. માટે એને ખંત, ઉદ્યોગ અને પ્રેમથી વળગી રહેવું.” (‘જીવનમંથન,’ પૃ. ૧૮)

ઉપરોક્ત અવતરણ શિક્ષણની પ્રક્રિયામાં પણ ખૂબ જ બંધબેસતું છે. ‘અભ્યાસ’ ને બદલે ‘મહાવરો’ (પ્રેક્ટીસ) શબ્દ મૂકવામાં આવે અને ‘ભગવાનના સ્મરણનો અભ્યાસ’ની જગ્યાએ ‘શીખવાના વિષયોનો મહાવરો’ મૂકવામાં આવે તો પ્રાથમિક કક્ષાથી માંડીને યુનિવર્સિટી કક્ષાના અધ્યયનને આ બાબત લાગુ પડે છે. પરંતુ છેલ્લા વાક્યમાં શ્રીમોટાએ જે શરત મૂકી છે તે ઘણી અગત્યની છે. જે કંઈ અભ્યાસ કે મહાવરો (પ્રેક્ટીસ) કરવામાં આવે તે ખંત, ઉદ્યોગ અને પ્રેમથી કરવો જરૂરી છે. જો વિષયમાં રસ પડવા માંડે તો કુદરતી રીતે તે વિષય માટે પ્રેમ ઉભરાવા માંડે, વાંચવાનો કે અભ્યાસ કરવાનો કંટાળો ન આવે. આજે તો વિદ્યાર્થી જાતે મહેનત કરીને શીખવાને બદલે ટૂંકા રસ્તા અપનાવતો થઈ ગયો છે, ટ્યુશન રાખી, ફક્ત “અપેક્ષિતો” તૈયાર કરી, ઓળખાણને કે સિફારસને આધારે વધુ ગુણ મેળવવા, પરીક્ષાખંડમાં કાપલીઓ લઈ જવી, સુપરવાઈઝરોને ફોડવા, બીજાની ઉત્તરવહીઓમાંથી તફ્ફંચી (ઘણી વખત બળજબરીથી) કરવી, પરીક્ષા (જાહેર પરીક્ષા હોય તો) પતી ગયા પછી પિતાને કે વડીલને બેઠેલા હોય ત્યાંથી ઊભા કરી દઈ, ફરતા કરી દેવા! ખરેખર તો જે ધ્યેય ધાર્યું હોય, તેનું સતત મનન અને ચિંતન કરી અભ્યાસ કરવાથી જીવનમાં રસ, સમજ,

૫. શ્રીસદ્ગુરુ અને વિદ્યાર્થી

શ્રીમોટાએ ‘શ્રીસદ્ગુરુ’ ઉપર ઘણું ઘણું કહ્યું છે. તેઓશ્રીએ ‘‘ગુરુ’’ વિષે વિસ્તૃત ગ્રંથ પણ લખ્યો છે. ગુરુવાદ નહિ પરંતુ ‘ગુરુત્વ’ની સમજ આપતા આ વિસ્તૃત ગ્રંથમાં ૧૫ ખંડોમાં ૪૯ અધ્યાય રચી ૨૬૨૨ જેટલા શ્લોકોની રચના સમાવિષ્ટ થયેલ છે. આ ઉપરાંત સ્વજનો સમક્ષ, સાધકો સમક્ષ, મૌનમંદિરનાં સ્વજનો સમક્ષ ગુરુ વિષે ખૂબ જ સુંદર રજૂઆતો કરેલ છે. પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં સાધક અને શ્રીસદ્ગુરુની ચર્ચા વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકના સંદર્ભમાં કરવામાં આવી છે. પાનાં ઉપર પાનાં ભરાય તેટલા વિચારો શ્રીમોટાએ ‘ગુરુ’ અંગે રજૂ કર્યા છે. અત્રે માત્ર કેળવણીના સંદર્ભે ઉદાહરણ તરીકે ખૂબ જ મર્યાદિત વિચારો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે.

‘‘શ્રીસદ્ગુરુને આપણા હૃદયમાં જીવતો કરવાનો છે.

(‘જીવનપરાગ,’ પૃ. ૭૨)

‘‘જે સાધકને (વિદ્યાર્થીને) ગુરુની મહત્તા સમજાઈ છે, તે જીવનમાં ડગલે ને પગલે નવું નવું શીખતો જ જાય છે.’’ (‘જીવનસંદેશ,’ પૃ. ૬૩)

‘‘શ્રીસદ્ગુરુ સાધકની (વિદ્યાર્થીની) નબળાઈઓ પરત્વે કડકમાં કડક થઈને એનું તેને પૂરેપૂરું ભાન પ્રગટાવે છે. (‘જીવનપરાગ,’ પૃ. ૧૬૨)’’

‘‘શિક્ષકનું કાર્યક્ષેત્ર મનોવિકાસ કે બુદ્ધિવિકાસ છે. તેમ ગુરુનું કાર્યક્ષેત્ર માનવસ્વભાવનું દિવ્ય રૂપાંતર કરવાનું છે. શીલવિકાસનું કાર્ય ભાગ્યે જ શિક્ષકના કાર્યક્ષેત્રમાં આવી જાય છે. માનસિક વિકાસ થોડો ઘણો શિક્ષક કરાવી શકે છે. આધ્યાત્મિક વિકાસ થતો હોય તો બહુ જ નજીવો અને આડકતરી રીતે. આમ જ્યાં શિક્ષકનું કાર્ય સમાપ્ત થાય છે, ત્યાંથી શ્રીસદ્ગુરુનું કાર્ય શરૂ થાય છે.’’ (‘જીવનપરાગ,’ પૃ. ૨૬૩)

‘‘ગુરુ એટલે એના જીવનવિકાસનાં પગથિયાં ઉત્તરોત્તર ચઢાવતી જનારી એક નિસરણી.’’ (‘જીવનસંદેશ,’ પૃ. ૩૨)

‘‘શિક્ષકે બતાવેલા પ્રમાણે કર્યા કરવાની ઉત્સાહપૂર્વક ધગશ ધરાવનાર વિદ્યાર્થી ભણી શકે છે.’’ (‘જીવનસોપાન,’ પૃ. ૨૫૮)

“સાધક (વિદ્યાર્થી) એમ માને કે મેં ગુરુને આટલું ભેટ ધર્યું, એટલે મારું કલ્યાણ જ થઈ જવાનું તો તે એક ભ્રમણા છે.” (‘જીવનસંદેશ,’ પૃ. ૫૪)

“સાધક ને ગુરુ વચ્ચે હૃદયની સરળતા, સહજપણું અને ખુલ્લો ભાવ જેટલો મોકળાપણે હોય તેટલો ઉત્તમ છે.” (‘જીવનસોપાન,’ પૃ. ૩૫)

“ગુરુના આંધળા અનુકરણથી કશો શુક્કરવાર વળવાનો નથી. તે તો જીવનનું અજ્ઞાનતામાં મૃત્યુ છે.” (‘જીવનપરાગ,’ પૃ. ૧૦૭)

“સાધકનું હૃદય ને શ્રીસદ્ગુરુનું હૃદય એ બન્ને તદ્દન એકરાગ ને એકમેળ થાય, એ ફતેહની એક સૂક્ષ્મ ચાવી છે.” (‘જીવનપરાગ,’ પૃ. ૧૮)

“ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચેનો હેતુ જ શિષ્યની ચેતના જગાવવા માટેનો છે, તેથી તે સંબંધ જ ઊર્ધ્વગામી થઈ શકે છે.” (‘જીવનસંદેશ,’ પૃ. ૪૪)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટાએ સાધક એટલે વિદ્યાર્થી અને ગુરુ એટલે કે શિક્ષક વચ્ચેના સંબંધોની વિસ્તૃત છણાવટ કરી બન્નેના બન્ને તરફના વ્યવહારની સમજ આપી છે. તેઓશ્રી શ્રીસદ્ગુરુને માત્ર વ્યક્તિ નથી ગણતા પણ ચેતનની અભિવ્યક્તિ માને છે. સાધક એટલે કે વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં ગુરુનો આવો ચેતનયુક્ત ભાવ પ્રકટ કરવો જરૂરી છે. જ્યારે વિદ્યાર્થી ચેતનાનું અર્થાત્ ગુરુનું મહત્ત્વ સમજતો થાય છે, ત્યારે તેના જીવનમાં નવપ્રકાશ, નૂતન જ્ઞાન ડગલે ને પગલે પ્રકટતું જાય છે.

શ્રીમોટા ગુરુ અને શિક્ષક વચ્ચેનો સૂક્ષ્મ ભેદ સમજાવતાં જણાવે છે કે જ્યાં શિક્ષક મર્યાદા અનુભવે, ત્યાં ગુરુ અમર્યાદિતપણે કામ કરાવી શકે છે. એટલે કે ચારિત્ર્ય, શીલ, ગુણ અને આધ્યત્મિકતાનો વિકાસ શિક્ષકના ક્ષેત્રમાં ભાગ્યે જ આવે છે. આ ક્ષેત્રમાં ગુરુ જ ઊર્ધ્વ વિકાસ કરાવી શકે. ગુરુ એ તો સર્વ કળાનો પ્રાણ છે. “શ્રીસદ્ગુરુ એ કાંઈ માટીનું પૂતળું નથી. એ તો લુહાર છે, સુથાર છે, કડિયો છે, શિલ્પકાર છે, ચિત્રકાર છે, જીવનનો ઘડવૈયો છે. એમ બધા પ્રકારના કારીગરોનો તેનામાં સમન્વય છે. તેનામાં બધી કળા છે કળાનો તે પ્રાણ છે.” (‘જીવનમંથન,’ પૃ. ૧૬૩).

આમ જીવનનો ઘડવૈયો એટલે ગુરુ. વિદ્યાર્થીની નબળાઈ દૂર કરવા શિલ્પકારની જેમ હથોડા પણ મારે. પણ આ બધું વિદ્યાર્થીની સુષુપ્ત શક્તિઓને છતી કરી જાગ્રત કરવા કાજે હોય છે. શ્રીસદ્ગુરુ તો ઉપર આવવા

માટેની નિસરણી છે. પરંતુ આ નિસરણીનાં પગથિયાં ચડવા માટે વિદ્યાર્થીમાં તમન્ના, તાલાવેલી, ઉત્સાહ, ધગશ હોવાં જરૂરી છે. એટલે કે સાધક (વિદ્યાર્થી) ગુરુ કરી લે અને ગુરુ જ બધું કરશે તેમ માને તો કશું જ થઈ શકે નહિ. એ તો માત્ર ભ્રમણા છે. ગુરુ તો જીવનની દિશા આપે, જીવનનો માર્ગ બતાવે પણ ચાલવાનું તો વિદ્યાર્થીએ. “ભણવાનું જ્ઞાન મેળવવા કાજે મહેનત જાતે કરવાની રહે છે. શિક્ષક તો શીખવે, પણ તે મનનાં ઉતારવા કાજે વિદ્યાર્થીએ એકધ્યાન થવાનું રહે છે. શિક્ષકનું જો વિદ્યાર્થી કશું ધ્યાન પર જ ન લેતો હોય, ને તે કહે કંઈ ને તે કરે કંઈક ... તો પછી તેવો વિદ્યાર્થી ભણી રહ્યો સમજવો.” (‘જીવનસોપાન,’ પૃ. ૨૫૮) અર્થાત્ શિક્ષક પણ માત્ર નિસરણી છે, ચડવાનું કામ વિદ્યાર્થીનું, ગુરુ તો માત્ર સારું સારું ખવડાવે (વિચારો આપે), તેને પચાવવાની મહેનત વિદ્યાર્થીએ કરવાની.

શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી સંબંધની બાબતમાં પણ શ્રીમોટાનું માર્ગદર્શન ખૂબ જ વ્યવહારુ અને સરળ છે. શિક્ષકનું આંધળું અનુકરણ કરવાની તેઓ ના પાડે છે. આવું અનુકરણ એ તો મૃત્યુ સમાન છે તેમ જણાવી હૃદયથી સહજ ભાવે, ખુલ્લા ભાવે શિક્ષક જે શીખવે, તેને સ્વીકારવાનું સૂચવે છે. તેઓ શિક્ષકની સ્વીકૃતિ કરતાં પહેલાં તેમને ચકાસવાનું પણ સૂચવે છે અને વિવેકાનંદે, શ્રીરામકૃષ્ણ પરહંસની કરેલી કસોટી પણ યાદ અપાવે છે. વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક વચ્ચે મા અને દીકરા જેવું એકત્વ જાગવું જોઈએ. શ્રીમોટા જણાવે છે કે, “બાળક ગમે ત્યાં રમતું હોય, તેમ છતાં માના અંતરમાં એનું સૂક્ષ્મ ભાન રહ્યાં કરતું હોય છે. તેવી રીતે ગુરુનો ભાવ સાધકના પ્રત્યેક તબક્કામાં એની પાછળ રહ્યા કરે છે” (‘જીવનસંદેશ,’ પૃ. ૩૫), એટલે કે જેમ મા પોતાના બાળક પર કોકવાર ગુસ્સે પણ થાય છે, તેમ ગુરુ પણ વિદ્યાર્થી પ્રત્યે આ પ્રમાણે વર્તે છે. પરંતુ માની જેમ પ્રકૃતિવશ નહિ, કિંતુ સભાનપણે, સજ્ઞાનપણે, સચેતનપણે, હેતુપૂર્ણ રીતે વર્તે છે. શિક્ષક-વિદ્યાર્થી વચ્ચેના સંબંધનો હેતુ વિદ્યાર્થીની અર્થાત્ શિષ્યની ચેતના જાગવવા માટેનો છે.

‘ગુરુવાદ’ના લીધે નિર્માણ થતી સામાજિક બદીઓ તરફ શ્રીમોટા ચેતવે છે અને જણાવે છે કે ગુરુવાદને નહિ પણ ગુરુત્વને સમજવાનું છે તે પણ જીવનવિકાસાર્થે જ. આખરે તો જીવનનો ઊર્ધ્વ વિકાસ એ જ લક્ષ્ય હોઈ

શકે. “આપણે એટલું ખાસ યાદ રાખવાનું છે કે ગુરુ સર્વસ્વ નથી, જીવન જ સર્વસ્વ છે.” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૧૩) એટલે કે અંધશ્રદ્ધા રાખ્યા વગર પૂર્ણ અને સાચી શ્રદ્ધા સાથે ગુરુસંબંધ બાંધી જીવનવિકાસ કાજે ગુરુ પાસેથી જ્ઞાનપ્રકાશ ગ્રહણ કરતા જવું જોઈએ.

આમ ગુરુનો વિસ્તૃત અર્થ, ગુરુ-વિદ્યાર્થી વચ્ચેનો વ્યવહાર તેમજ ગુરુની અનિવાર્યતા સંબંધી શ્રીમોટાના વિચારો પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી માટે માર્ગદર્શક બને તેમ છે.

પ્રસ્તુત ચર્ચામાં ગુરુ-સાધક વચ્ચેના સંબંધના જે મોટા ભાગના ઉલ્લેખ થાય છે, તે સીધેસીધા આજના શિક્ષકસમાજના શિક્ષક-વિદ્યાર્થી વચ્ચેના સંબંધોને લાગુ પાડી શકાશે નહિ. પ્રસ્તુત મર્યાદાથી અભ્યાસુ સજાગ છે. વૈદિકકાળમાં શિક્ષક-વિદ્યાર્થીના સંબંધો ગુરુ-સાધક જેવા લગભગ રહેતા. આધ્યાત્મિક માર્ગે પ્રયાણ કરવા માટે ઉત્સુક વ્યક્તિ તે સાધક જ્યારે શિક્ષણક્ષેત્રે સાચા અર્થમાં વિદ્યા (જ્ઞાન, સમજ, વિનિયોગ કૌશલ્યો વગેરે) પ્રાપ્તિ માટે ખંતથી મહેનત કરનાર તે વિદ્યાર્થી. શિક્ષક-વિદ્યાર્થી વચ્ચેના માનવીય સંબંધો અંગે ઘણાં સંશોધનો થયાં છે અને શિક્ષકને ફક્ત શિક્ષક તરીકે નહિ પરંતુ માર્ગદર્શક અને તત્ત્વજ્ઞાની તરીકે બિરદાવવામાં આવ્યો છે. અરે, તેને ‘મિત્ર’ પણ ગણ્યો છે. The teacher is a friend, a guide and a philosopher.

શિક્ષક તેમજ વિદ્યાર્થી—બંને પક્ષે આજે જે ચિત્ર જોવા મળે છે, તે ખૂબ જ નિરાશાજનક છે. થોડીક અતિરેકતા જેવું લાગે પણ આજના શિક્ષકમાં ‘શિક્ષક’ સિવાય બીજાં ઘણાં સ્વરૂપો છે. તે જ રીતે આજના વિદ્યાર્થીમાં ‘વિદ્યાર્થી’ ખોવાઈ ગયો છે. અને બાકીનું ઘણું બધું જોવા મળે છે. શિક્ષણક્ષેત્રે વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક, “દોન ધ્રુવ” છે. આ બન્ને વચ્ચે અતૂટ કડીનું બંધન હોય છે.

વિદ્યાર્થી ભણીને શાળા કે કોલેજ છોડીને જાય તોય તેના શિક્ષકને ન ભૂલે—તેની સાથે પડેલા પ્રસંગો કોઈકવાર વાગોળે અને તે શિક્ષકને યાદ કરતાં તેમના પ્રત્યે પૂજ્ય કે આદરભાવ પેદા થાય—આવું થઈ શકે તો તે સાચો શિક્ષક. આજેય ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ઘણા શિક્ષકોને યાદ કરે છે પણ તેનો સંદર્ભ બદલાઈ જાય છે. ‘ક’ શિક્ષકને વર્ગમાં કેવા આપણે હેરાન કર્યા

હતા ? ‘ખ’ શિક્ષકનો તો વર્ગ જ કોણ ભરતું હતું ? આગલી સાલના વિદ્યાર્થીની નોટ્સ મળી જાય એટલે પત્યું ! ‘ગ’ શિક્ષકની કેવી થેકડી ઉડાડતા હતા? પેલા ‘ઘ’ શિક્ષક તો છોકરીઓ પાછળ સાવ લટ્ટુ-લળી લળીને વાતો જ કર્યા કરે, જાણે બાપ જન્મારામાં કોઈ સારી છોકરી જ જોઈ ન હોય!... આ રીતે, આજનો વિદ્યાર્થી પણ શિક્ષકોને યાદ તો કરતો હોય છે, પરંતુ તેમાં આદર, પૂજ્યભાવ નથી હોતો. હા, જે શિક્ષકો ખરેખર સારી રીતે ભણાવતા હોય, ‘વિદ્યાર્થીનું હિત’ હંમેશાં જોતા હોય તેવા શિક્ષકોને પાછળથી પણ આદર મળે છે.

વિદ્યાર્થી હંસની માફક ક્ષીરનીર વચ્ચેનો તફાવત જરૂર સમજે છે. પરંતુ ઘણી વખત શિક્ષક હેરાન કરશે તો? આ ભયે અંદરથી સમસમીને બેસી રહે છે. અભ્યાસકની દૃષ્ટિએ વિદ્યાર્થી તો હંમેશાં નિર્દોષ હોય છે. કુમળી ઉમરના વિદ્યાર્થીઓને તો કુમળા છોડની માફક જે બાજુએ વાળીએ તે તરફ વળે, પરંતુ તરુણાવસ્થામાં આવતાં ચિત્ર બદલાય છે. અને કોલેજકક્ષાએ તો કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ રાજકીય નેતાઓનાં પ્યાદાં બની જાય છે. અને તેમના દોરીસંચાર પ્રમાણે હડતાલો, તોફાનો, અજુગતી માંગણીઓ, અરે, વાઈસ ચાન્સેલરને ઘેરાવ કરવો, કાને સગળતી સિગારેટ ચાંપી દેવી, તેવા બનાવો સામાન્ય બની ગયા છે, જે શિક્ષકસમાજ માટે ખરેખર લાંછનરૂપ છે. જ્યારથી શિક્ષણક્ષેત્રે સરકારનો હસ્તક્ષેપ વધી ગયો છે, ત્યારથી શિક્ષણની જાણે ‘શનિની પનોતી’ બેઠી છે. જો શિક્ષકો કે પ્રાધ્યાપકો પોતે જ્ઞાનની બાબતમાં નિસ્તેજ હોય, તેમનામાં અધૂરપ હોય તો આવા લોકો કેવા પ્રકારનું અધ્યાપનકાર્ય કરવાના ? અને આવા નિસ્તેજ, પ્રભાવહીન શિક્ષકો વિદ્યાર્થીઓમાં શો પ્રભાવ પાડી શકવાના ? આ સંજોગોમાં વિદ્યાર્થીઓ અશિસ્તભર્યું વર્તન કરે તો ફક્ત તેમનો જ વાંક છે તેમ કહી શકાય ? શિક્ષણક્ષેત્રે કામ કરતા શિક્ષણના શુભચિંતકોએ આ અંગે ચિંતન કરી કાંઈક રસ્તો શોધવો રહે છે.

જીવનમાં બનેલો એકાદ નાનોશો પ્રસંગ પણ માનવી પર કેવી અસર કરી જાય છે અને વખત આવ્યે, તે પ્રસંગને યાદ કરી વ્યક્તિ કેવી ભાવવિભોર બને છે, તેનું તાદૃશ્ય ઉદાહરણ તારીખ ૨૦-૯-૯૨ને રવિવારે શ્રીમોટાના ૯૫મા જન્મદિનની ઉજવણીમાં શ્રીગુણવંતભાઈ શાહે જે પ્રવચન આપ્યું, તેમાં સૌ પ્રથમ જે પ્રસંગ ટાંક્યો તેમાંથી મળે છે. (તેમના વક્તવ્યને

શબ્દશઃ ટાંકી શકાયું નથી પણ તેનું સત્ત્વ અકબંધ રાખવા પ્રયત્ન કર્યો છે.) શ્રી ગુણવંતભાઈએ કહેલું, “ હું નાનો હતો, ત્યારથી જ શ્રીમોટાના સંપર્કમાં આવેલો. સુરતના મૌનમંદિરમાં અત્યારે જે કૂવો છે, તે કૂવાનું કામ ચાલતું હતું, ત્યારે ખોદતાં ખોદતાં જે માટી નીકળે, તે માટી તગારામાં ભરીને, માથે ઊંચકીને, એક બાજુએ ઢગલો કરવામાં આવતો. હું એ વખતે ૧૦ કે ૧૧મા ધોરણમાં હોઈશ. અહીં બેઠેલા શ્રી ઝીણાકાકા તેના સાક્ષી છે. પણ મારે જે કહેવાનું છે તે એ છે કે શ્રીમોટા પણ અમારી સાથે સાથે તગારામાં માટી ભરી, માથે ઊંચકીને ઢગલામાં નાખી આવતા.”*

પ્રસંગ ખૂબ સામાન્ય લાગે છે, પરંતુ શ્રીમોટા કેવા સ્વાશ્રયી, નમ્ર તેમજ બીજાને માટે તેઓશ્રીનું વર્તન કેવું પદાર્થ-પાઠ-રૂપ હતું, તે આ પ્રસંગ સ્પષ્ટ કરે છે.

શિક્ષકખંડમાં બીડી-સિગારેટ પીનાર કે માવાનાં પડીકાં ફાકનાર શિક્ષકને, વિદ્યાર્થીને બીડી-સિગારેટ કે માવાનાં પડીકાંનો નિષેધ કરવાનો કયો નૈતિક હક રહે છે ?

નાનાં બાળકો મુખ્યત્વે અનુકરણ દ્વારા શીખતાં હોય છે અને મોટી ઉમરના વિદ્યાર્થીઓ પર પણ શિક્ષકનો આચાર-વ્યવહાર અવૈધિક રીતે અસર કરી જતો હોય છે. શિક્ષકો બાળકોનો ‘આદર્શ’ બની જાય છે. શિક્ષકો જેવા હોય તેવા બનવા બાળકો ઉત્સુક રહે છે. આ સંજોગોમાં શિક્ષકોની જવાબદારી દેખીતી રીતે જ વધી જાય છે.

વિદ્યાર્થી અને ગુરુ વચ્ચે ભાવનાપૂર્ણ સંબંધોની સરળ સમજ શ્રીમોટાએ આપી છે, જે વિદ્યાર્થી માટે પથદર્શક બને છે. ગુરુવાદ સામે ચેતવણી ઉચ્ચારી ગુરુતત્ત્વની સૂક્ષ્મ સમજ આપી ગુરુમહિમા અંગેનું તેમનું લખાણ ખરેખર અદ્ભુત છે. ગુરુ કરવાથી મુક્તિ શક્ય નથી પણ સરળ જરૂર છે. આ માટે વિદ્યાર્થીએ સ્વયં જાગવું પડે, પુરુષાર્થ કરવો પડે, તે બાબત ઉપર તેઓ ભાર આપે છે. એટલે કે અભ્યાસ—ઉર્ધ્વજીવન તરફનો અભ્યાસ, જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો અભ્યાસ, વિદ્યાર્થીએ જાતે જ કરવો પડે. અર્થાત્ ગુરુ તો માત્ર નિસરણી બને, પગથિયાં ચડવાનો અભ્યાસ વિદ્યાર્થીએ જ કરવો પડે.

* ડૉ. જે. એચ. શાહ ઉજવણી કાર્યક્રમમાં હાજર રહ્યા હતા અને તેઓએ અભ્યાસકને આ પ્રસંગ અમદાવાદમાં આવીને કહ્યો હતો.

६. સ્ત્રીશિક્ષણ

“માતૃ દેવો ભવ” ભારતીય સનાતન સંસ્કૃતિનું આ ઉચ્ચતમ મૂલ્ય છે. સ્ત્રીશક્તિને માતૃશક્તિ વડે નવાજવામાં ભારતીય સંસ્કૃતિ છે. કોઈપણ કુટુંબના ચાલકબળ તરીકે કેન્દ્રસ્થાને જો કોઈ શક્તિ હોય તો તે સ્ત્રીશક્તિ છે. જેમ બહારની વ્યવસ્થાનો અધિષ્ઠાતા પુરુષ છે, તેમ ગૃહનું નાનું રાજ્ય ભોગવવાનો અધિકાર સ્ત્રી પાસે છે. એક કહેવત પ્રમાણે “સ્ત્રી એ પ્રજાની માતા છે.” સમાજની સર્વશ્રેષ્ઠતાનો અને સમાજજીવનના વિકાસનો મૂળભૂત આધાર સ્ત્રી છે. વિકસિત દેશોની પ્રગતિનાં કારણોમાં મહત્વનું કારણ ત્યાંની સ્ત્રીશક્તિનો વિકાસ છે, ત્યાં સામાજિક, આર્થિક કે કૌટુંબિક સ્તરે સ્ત્રીનો વિકાસ ખૂબ જ આગળ પડતો છે. ભારતમાં મોગલ યુગની શરૂઆત થઈ પછી પરિસ્થિતિ તદ્દન વિરુદ્ધ છે. સ્ત્રીકેળવણી કે સ્ત્રીવિકાસનું પ્રમાણ ખૂબ જ નહિવત્ છે. સ્ત્રીઓ સમાજનું અર્ધું અંગ છે. તેમની કેળવણી વિના સમાજનું ઉત્થાન શક્ય નથી. સ્ત્રીઓનું જીવન સર્વ પ્રકારે સર્વશ્રેષ્ઠ રહ્યા કરે તો જ સમાજ સર્વશ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરી શકશે.

આજના દૈનિકપત્રોમાં નજર નાખતાં જણાઈ આવે છે કે એક પણ દિવસ એવો નથી કે જેમાં સ્ત્રીઅપમૃત્યુ કે સ્ત્રીઆત્મહત્યાના સમાચાર ન હોય તેની પાછળનાં અનેક કારણોમાં મૂળભૂત કારણ સ્ત્રીની સાચી કેળવણી કે સ્ત્રીઘડતરનો અભાવ છે.

સમાજને બેઠો કરવાનો જીવનમંત્ર ધારણ કરનાર શ્રીમોટા સ્ત્રીકેળવણી (સ્ત્રીઘડતર)ને ન જ ભૂલે તે સ્વાભાવિક છે, જેમ પક્ષી એક પાંખથી ઊડી ન શકે તેમ સમાજ પણ માત્ર પુરુષ કેળવણીથી વિકાસ ન કરી શકે. **શ્રીમોટાનો** વિચારપ્રવાહ જોતાં ધ્યાનમાં આવે છે કે તેમણે પણ ‘સ્ત્રીઘડતર’ (સ્ત્રીકેળવણી) ઉપર ઘણું ઘણું કહ્યું છે. શાળાકીય માળખાગત કન્યાકેળવણી સિવાય સ્ત્રીના જીવનને ધ્યાનમાં રાખી સ્ત્રીઘડતરની ઘણી વાતો શ્રીમોટાએ જણાવી છે. સ્ત્રીનું મોટા ભાગનું જીવન સાસરામાં જીવાતું હોય છે. તેથી સાસરિયામાં કેવી રીતે વર્તવું ? પત્ની તરીકે કેમ જીવવું ? આદર્શમાતા તરીકે શું શું ધ્યાનમાં રાખવું ? સંતાનપ્રાપ્તિની વૈજ્ઞાનિક રીતો તેમજ સુવાવડ વખતે ધ્યાનમાં રાખવાની વિગતો... આવી નાની નાની

બાબતો ઉપર શ્રીમોટાએ રજૂ કરેલા વિચારો સાચા અર્થમાં સ્ત્રીશિક્ષણ છે તેમ કહેવાય. શ્રીમોટાના સ્ત્રીકેળવણી (સ્ત્રીઘડતર) સંબંધી વિચારો નીચે મુજબ છે. સ્ત્રીના સામાન્ય શિક્ષણની બાબતમાં શ્રીમોટાએ કેટલાંક વિધાનો કરેલાં છે, જે નીચે રજૂ કરેલાં છે.

“સમાજમાં સ્ત્રીનું જીવન તો નર્યું કચડાયેલું છે. નાનપણથી જ એને કહેવામાં આવે છે કે, “તું તો છોકરી છે. તારાથી આમ ના થાય, તેમ ના થાય.” મોટી હોવા છતાં અમુક તરેહ તરેહની એના ફરતી વાડો ચણાય, બંધાય. એ બધાની માનસિક અસર એના પર થયા વિના રહેતી નથી.” (‘મુક્તાત્માનો પ્રેમસ્પર્શ’, પૃ. ૫૧)

“આપણો સમાજ આજે પડેલો છે, એનું કારણ આપણી માતાઓ ઉન્નત નથી તે છે. સ્ત્રીજીવન એના સાચા ભાવાર્થમાં જ્યારે ઉન્નતિના શિખરે પ્રગટશે કે પહોંચશે, ત્યારે આપણો સમાજ પણ ચેતનવંતો બનશે.” (‘જીવનમંથન’, પૃ. ૨૭૫)

“ખાસ કરીને માતાઓમાં ગુણ અને ભાવના કેળવાય એ જોવું ઘટે.” (‘શ્રીમોટાની સાથે સાથે’, પૃ. ૧૪૭)

“જે સમાજની માતા છે, સમાજને ઉછેરનારી છે, એની જેવી જમીન હશે, તેવી પ્રજા થવાની છે. એનું જીવતું ભાન આપણા જેવા ભણેલાને થયું નથી, એ પણ એક કમનસીબીની વાત છે.” (‘મુક્તાત્માનો પ્રેમસ્પર્શ’, પૃ. ૫૧)

સ્ત્રીઓ પ્રત્યેની સામાજિક ઉપેક્ષા માટે શ્રીમોટાએ તીવ્ર રોષ ઠાલવ્યો છે. તેમના મંતવ્ય મુજબ “સ્ત્રી” જાતને નાનપણથી જ ટોકવામાં આવ્યા કરે છે કે “તું તો છોકરીની જાત, તારાથી આમ ના થાય, આમ જ થાય.” વગેરે વગેરે. પરિણામે સ્ત્રીઓમાં લઘુતાગ્રંથિ વિકસે છે. જે સ્ત્રીવિકાસમાં અડચણરૂપ બને છે. સ્ત્રીશિક્ષણ સહજ બનાવવા સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય અને સ્ત્રી તરફ વિશિષ્ટ પ્રકારે જ જોવાનો દષ્ટિકોણ બદલવો પડશે. જ્યારે શાળા-મહાશાળાઓની ભવ્ય ઈમારતો ન હતી તેવા વેદકાળમાં મૈત્રેયી અને ગાર્ગી જેવી સ્ત્રીઓ ઋષિપદ પ્રાપ્ત કરી શકતી તો આજે કેમ નહિ ?

શ્રીમોટા સ્ત્રીને જગતજનની તરીકે જુએ છે. તેમના ચિંતન પ્રમાણે

દેશ, સમાજ અને માનવજાતનો આધાર સ્ત્રીશક્તિ ઉપર છે. તેથી માતા કે સ્ત્રી કેળવાયેલી હોય તે અત્યંત મહત્વનું છે. કહેવત છે કે એક સુમાતા તો સો શિક્ષકોની ગરજ સારે છે. માટે જ સ્ત્રી ને સાચા અર્થમાં જગતજનની બનાવવા સ્ત્રીજીવનને અનુરૂપ ગુણ અને ભાવના કેળવાય તેવું શિક્ષણ જરૂરી છે. જે સમાજ સ્ત્રીના સ્ત્રીત્વનું અને માતાના શ્રીત્વનું દર્શન કરાવતો હશે, તે સમાજ જ ઉન્નતિના શિખરે પહોંચી શકશે. “સ્ત્રીઓના જીવનમાં સૂક્ષ્મપણે સર્વ કાંઈ રહેલું છે. કારણ કે ભગવાને તેનામાં સર્જનશક્તિ મૂકેલી છે. જે સર્જન કરે છે, તે જ જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાયું છે. તેથી જ સર્જનશક્તિ માતાઓમાં-બહેનોમાં રહેલી છે. માટે જે સર્જન કરે છે, એણે તો સર્વપ્રકારે શુદ્ધ રહેવું ઘટે.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’ પૃ. ૮૨)

પરમકૃપાળુ સર્જનહાર પરમાત્માની શક્તિ સ્ત્રીત્વમાં છુપાયેલી છે. તેથી જ શ્રીમોટા આ સ્ત્રીશક્તિ સર્વે પ્રકારે શ્રેષ્ઠ બને તેવી સર્વાંગી કેળવણીની હિમાયત કરે છે. વિશિષ્ટતાવાળું સ્ત્રીજીવન જીવવા માટે ઉત્સાહ, ધીરજ, સહનશક્તિ, ઉદારતા, સહિષ્ણુતા, નિર્ભયતા તેમજ ચોકસાઈ જેવા ગુણોની ખીલવણી આવશ્યક છે. સ્ત્રીજીવનની સંપૂર્ણ ખીલવણી શક્ય બને તે માટે આ પ્રકારના ગુણો વિકસાવવાનું જણાવતાં શ્રીમોટા કહે છે, “જે સ્ત્રીમાં અંતરના ઉલ્લાસ, ઉત્સાહ, ધીરજ, સહિષ્ણુતા, ઉદારતા, પ્રેરકતત્ત્વ અને રસજ્ઞતાની શક્તિ ખીલી છે, એવી સ્ત્રીની વિશેષ પ્રબળતાની તો વાત જ શી ?” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’ પૃ. ૧૯)

સ્ત્રીજીવનને ધ્યાનમાં રાખી સ્ત્રીઓમાં આવશ્યક એવા વિશિષ્ટ પ્રકારના ગુણોનું સર્જન થાય તે માટે શ્રીમોટાએ ‘મહાજન શક્તિદળ’ નામના ટ્રસ્ટની રચના કરાવી અને આ પ્રકારની પ્રત્યક્ષ કેળવણી આપવાનું કાર્ય શરૂ કરાવ્યું. “આજે પણ આ ટ્રસ્ટના વ્યાજમાંથી ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ દ્વારા હિંમત, સાહસ, નિર્ભયતા અને અનોખું સેવા કાર્ય કરનાર બહેનોને દર વર્ષે ઈનામ આપવામાં આવે છે.” (‘શ્રીમોટાની સાથે સાથે’ પૃ. ૧૩૪)

સ્ત્રીશક્તિ હિંમતવાળી, નિર્ભય બને તે માટે શ્રીમોટા સ્વયં પ્રયત્નો કરતા. તેના પુરાવા રૂપે એક પ્રસંગ અત્રે ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. “અમદાવાદના શ્રી ચીમનલાલ શાહની (મહાજન બુક ડીપોવાળા) બે

દીકરીઓ એકવાર નડિયાદ આશ્રમે ગઈ. શ્રીમોટાએ એકને વડના ઝાડ પરના માંચડા ઉપર અને બીજીને પીપળાના ઝાડ પર આખી રાત સૂઈ રહેવા કહ્યું. બહેનોને નિર્ભય બનાવવી એ તેમની પાયાની કેળવણી હતી.” (‘શ્રીમોટા સાથે વાર્તાલાપ’, પૃ. ૧૯૧)

શ્રીમોટા આગ્રહપૂર્વક માનતા કે સ્ત્રીઓએ હિંમત અને શૌર્યની ભાવના કેળવવી જોઈએ. ઝાંસીની રાણી કેવી ભવ્ય હતી ? આવી અનેક ‘ઝાંસીની રાણી’ સમાજ પ્રાપ્ત કરે તે માટે સ્ત્રીઓમાં નિર્ભયતાનો ગુણ વિકસે તે બાબત ઉપર શ્રીમોટા ભાર મૂકે છે. શ્રીમોટાએ સ્ત્રીશિક્ષણ સંબંધી કોઈ પ્રત્યક્ષ માળખું નથી આપ્યું. પરંતુ સાધકો સમક્ષ આપેલા આશીર્વાચનો કે સાધકોને લખેલા પત્રોમાં ‘સ્ત્રીઘડતર’ બાબતનું શિક્ષણ સહજ રીતે વ્યક્ત થતું જોવા મળે છે.

સ્ત્રીના જીવનની અને પુરુષના જીવનની ભિન્નતાનો સ્વીકાર કરી, સ્ત્રીની વિશિષ્ટ સમસ્યાઓ તથા જવાબદારીઓ ધ્યાનમાં રાખી, ‘સ્ત્રીજીવન’ને અનુરૂપ સ્ત્રીઘડતરના વિવિધ મુદ્દાઓ પોતાના મૌલિક ચિંતનમાં વણી લીધા છે. સ્ત્રીએ પરમપદ ‘માતૃપદ’ કેવી રીતે શોભાવવું ? આ માટે કઈ કઈ કાળજી લેવી ? આદર્શ પત્ની તરીકે કેવી રીતે વર્તવું ? સાસરામાં કેવી રીતે કાળજી રાખી રહેવું ? સગર્ભાવસ્થામાં શી શી કાળજી રાખવી ? સંતોનોનો વૈજ્ઞાનિક ઉછેર કેવી રીતે કરવો ? વગેરેના સંદર્ભમાં શ્રીમોટાના વેધક વિચારો, આદર્શ ‘સ્ત્રીકેળવણી’ સમાન છે.

(ક) સાસરું અને સ્ત્રી:

સાસરામાં કેવી રીતે સુસંવાદિતા પ્રાપ્ત કરવી તે સંબંધી પૂ. મોટાના વિચારો આ પ્રમાણે છે :

“જે સ્ત્રી ભક્તિપૂર્વક, શ્રદ્ધાપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક પોતાના પતિને આધીન રહે છે, તે સંસારને તરી જાય છે ને પોતાના પતિને પણ તારી શકે છે.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૯૪)

“પિયરનું અભિમાન હોય એણે પોતાના નવા જીવનને સદ્ભાવવાળું બનાવીને પિયરને શોભાવવું ઘટે.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૯૪)

“સાસુજી આવ્યાં હોય તો તેમના આશીર્વાદ માંગજે. એમનું કામકાજ પ્રેમભાવે કર્યા કરવું, કોઈ આપણા વિષે શું ધારે છે, વિચારે છે, એનો વિચાર

મનને માત્ર કરવા ન દેવો, એવું થતાં જાગૃત થઈ જવું.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્’, પૃ. ૫૧)

“સાસરાની વાત પિયરમાં કોઈને કહેવી નહિ, ને પિયરની વાત સાસરામાં કોઈને કહેવી નહિ.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૯૨)

ઉપરોક્ત વિવિધ અવતરણોમાં શ્રીમોટાના સ્ત્રીજીવનના વ્યવહારુ શિક્ષણનાં દર્શન થાય છે. લગ્ન એ સ્ત્રીના જીવનમાં આવતો મહત્વનો તેમજ ખૂબ જ નાજુક વળાંક છે. માતા-પિતાનું ઘર ત્યજી, પતિગૃહે સ્થિર થવાનું બને છે. આ સમયે સ્ત્રી કદાચ ભણેલી હશે, ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરેલું હશે, પણ સંસારવ્યવહારના વાસ્તવિક શિક્ષણનો તેના પાસે અભાવ હશે તો ડગલે પગલે બિહામણું રૂપ ધારણ કરશે. શ્રીમોટા સ્ત્રીકેળવણી નું વાસ્તવિક ચિત્ર રજૂ કરે છે. એમના વિચારો મુજબ પત્નીએ પતિની આધીનતા, જ્ઞાનપૂર્વક અને ભક્તિપૂર્વક સ્વીકારવાની છે, ‘ગુલામી’ સ્વરૂપે આધીન થવાનું નથી. તેઓશ્રીના મત મુજબ, સમજપૂર્વક પતિ-પથને અનુસરનાર સ્ત્રી કે જેની પાસે જીવનલક્ષી શિક્ષણ છે, તે પોતે તરી જાય છે અને તેના પતિને પણ તારી શકે છે. સાસરામાં પણ ઉત્તમ રીતે જીવી પિયરનું અભિમાન વધુ ઊજળું કરવાનું સૌભાગ્ય સ્ત્રી પાસે છે. સ્ત્રી બે કુળને તારી શકે તેવી શક્તિ ધરાવે છે. જેસલ જાડેજાને આધીન ન થનાર ‘તોરલ’ કઈ શાળામાં ભણવા ગયાં હતાં ? ‘ગંગાસતી’ એ કયા સાહિત્યકાર પાસે અક્ષરજ્ઞાન લીધું હતું ? ‘મીરાં’ કઈ યુનિવર્સિટીમાં ભણ્યાં હતાં ? આ બધી જ સ્ત્રીઓએ ‘જીવનશાળા’ માં જ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી કુળનાં કુળ તાર્યાં છે. શ્રીમોટા સ્ત્રીમાં છુપાયેલી આ અદ્ભુત શક્તિને કેળવવાની વાત કરે છે.

સાસરામાં મધુર ભાષાથી સૌનાં દિલ જીતી લેવાં, સાસુ સાથે પ્રેમભાવથી વર્તવું, સૌનું સઘળું કામ કરવું, સાસરાની વાત પિયરમાં ન કરવી કે પિયરની વાત સાસરામાં ન કરવી. આવાં નાનાં નાનાં વ્યવહારુ સૂચનો કરી, શ્રીમોટા સ્ત્રીશિક્ષણના પાઠો સહજ રીતે ભણાવે છે.

(ખ) સ્ત્રી અને જાતીયશિક્ષણ:

ભગવાને આપેલી અદ્ભુત સર્જનશક્તિ સ્ત્રી પાસે છે. પરંતુ કમનસીબી એ જોવા મળે છે કે ડબલ ગ્રેજ્યુએટ થયેલ સ્ત્રીઓ પણ જાતીયશિક્ષણમાં અજ્ઞાનતા ધરાવે છે. જાતીયશિક્ષણના અભાવને કારણે

અનેક સ્ત્રીઓનું જીવન અંધકારમય બની ગયું હોય છે. તેઓ ડૉક્ટરો અને દવાઓના ચક્કરમાં ફસાય છે અને નિરાશા સાથે જીવન વ્યતીત કરતી હોય છે. શ્રીમોટા જાતે ડૉક્ટર નથી, છતાંય તેમનું જાતીયશિક્ષણ અંગેનું માર્ગદર્શન પ્રત્યેક સ્ત્રીમાત્રને મદદરૂપ બને તેવું છે. શ્રીમોટાએ સૂચવેલાં સૂચનો એટલાં બધાં વૈજ્ઞાનિક છે કે તેને ધ્યાનમાં લેવાથી સ્ત્રી પોતાનામાં રહેલી અલૌકિક સર્જનશક્તિને તેજસ્વી બનાવી શકે તેમ છે.

માસિક ધર્મની અનિયમિતતા બાબતે: માસિકધર્મ બાબતમાં શ્રીમોટાએ ધ્યાનમાં રાખવાનાં સૂચનો આપ્યાં છે. તેની અનિયમિતતાનાં કારણો અને તેના ઉપાયો પણ સમજાવ્યા છે.

અનિયમિત માસિક આવવાનાં કારણો:

- “ક્ષય, ટાઈફોઈડ, ન્યુમોનિયા, જીર્ણજ્વર જેવી લાંબી માંદગીની અસર”

“વધુ પડતા ઠંડા પદાર્થોનો ઉપયોગ”

“વધુ પડતી ગળી ચીજોની સીધી અસર આર્તવ ઉપર થાય છે.”

“માસિકના દિવસોમાં વાંકા વળીને વધુ પડતું કામ થતું હોય.” “મેદના દબાણથી ગર્ભાશય અને એને મદદરૂપ અવયવોનો વિકાસ રુંધાય છે.”

“માસિકની શરૂઆત વખતે અજાણતાં જો માસિકના દિવસોમાં જનન અવયવોને ઠંડી લાગી હોય, નદી કે તળાવમાં નહાવાનું બન્યું હોય, તો પરિણામે ગર્ભાશય ઉપર સોજો આવી જાય તો પણ માસિક અનિયમિત અને પીડા સાથે આવે છે.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૧૦૫)

માસિક અનિયમિતતાનાં વિવિધ કારણો સામે શું શું કરવું તેના ઉપાયો પણ શ્રીમોટાએ બતાવ્યા છે, જે નીચે પ્રમાણે છે :-

“ખોરાકમાંથી ભાત અને ચટણી બંધ કરવા.”

“શાકભાજી વધુ લેવાં.”

“સવાર-સાંજ તડકો હોય ત્યાં ખુલ્લી હવામાં ફરવું.”

“શરીરના લોહીને હલનચલન મળે તેવી કસરત કરવી.” (આવા દરદીઓ નિયમિત ફરવાનું રાખે તો બહુ જ ફાયદો થાય છે.)

“વાવડીંગ-જેઠીમધ-આ બે વસ્તુઓ ખાંડી-પાણી સાથે ઉકાળી માટલામાં ઠારવું-પછી (પાણી) ઉપયોગમાં લેવું.”

“ મેદને તોડવા માટે અને લોહીમાં ગતિ લાવવા માટે એકસરખી ગરમીવાળા પાણીમાં કમ્મર-ડૂબ બેસવાથી ફાયદો થાય.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૧૦૫)

શારીરિક સંબંધો બાબત: શ્રીમોટાએ પ્રજનનક્રિયા સંબંધી પણ ઉચ્ચ વિચારો રજૂ કર્યા છે. કામવૃત્તિનો ઊર્ધ્વગામી ઉપયોગ કેવી રીતે બને તથા સંભોગક્રિયા ક્યારે વધુ ફળદાયી બને-આ સંબંધી તેઓશ્રીના વિચારો કામસૂત્ર રચનાર ઋષિમુનિઓની સ્મૃતિ તાજી કરે તેમ છે.

“પત્નીને માસિક આવે તે પછીનો પાંચમો દિવસ, તેના પછીના ચાર દિવસ જતાં નવમો દિવસ, તે પછીના ચાર દિવસ જતાં તેરમો દિવસ એટલા ત્રણ દિવસો સિવાયના દિવસોએ સંભોગ ન કરવો.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૪૬)

“એ કર્મ કરતી પળે ભગવાનની સ્મરણ-સાધના જીવતી રહ્યાં કરે એટલું કરવું ઘણું જ મહત્વનું છે, કેમ કે આ રીતે એ કર્મ કરવાથી જે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રભુકૃપાથી ઉત્તમ ભાવનાવાળી થઈ શકે.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૪૬)

“કોઈપણ દિવસે બપોરે સંભોગ કરાય જ નહિ. કારણ કે એમ કરવાથી જો ગર્ભધારણ થઈ ગયો તો તે પ્રજા નેષ્ટ (અનિષ્ટ) પાકે છે.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૪૬)

“સ્ત્રી માસિકધર્મમાં આવ્યા પછી એ સ્નાન કરે, એ પછીના પાંચ દિવસમાં જો તેના પતિના સંપર્કમાં આવે ને તેથી ગર્ભ રહે તો મોટે ભાગે દીકરી અવતરે, છટ્ટે, સાતમે કે આઠમે દિવસે સંબંધમાં આવતા ગર્ભ રહે તો દીકરો અવતરે એ ચોક્કસપણે કહી શકાય નહિ. ને આઠ દિવસ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યા બાદ (એ દિવસોમાં પોતાની પત્નીના શરીરનો સ્પર્શ પણ ન કરવો જોઈએ.) તે પછીના દિવસોમાં સમાગમથી ગર્ભ રહે તો મોટે ભાગે પુત્ર જન્મવાની સંભાવના રહે છે.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૧૦૩)

પતિ-પત્નીના શારીરિક સમાગમ બાબતમાં શ્રીમોટાના ઉપરોક્ત

વિચારો જાતીયશિક્ષણનું દર્શન કરાવે છે. વર્તમાન સમયમાં જાતીય પ્રશ્નો ખૂબ જ જટિલ બન્યા છે, ત્યારે શ્રીમોટાના આ વિચારો ખૂબ જ માર્ગદર્શક બને તેમ છે.

આદર્શ પત્ની તરીકે કે આદર્શ વહુ તરીકે કેવી રીતે વિચારવું ? કેવી રીતે વર્તવું ? વાણીવ્યવહાર બાબતમાં કેવી કાળજી રાખવી ? પતિની આધીનતા કેવી રીતે સ્વીકારવી ? વગેરે બાબતનું સહજ માર્ગદર્શન તેઓશ્રીના ચિંતનમાં જોવા મળે છે.

અર્થપ્રધાન વર્તમાનયુગમાં ઘરનો આર્થિક બોજ ઉઠાવવા સ્ત્રીઓએ પણ નાની મોટી નોકરી કરવી પડતી હોય છે. ઘડિયાળના કાંટાના ઈશારે તેમને પણ ધમાલિયું વ્યસ્ત જીવન જીવવું પડતું હોય છે-તેથી સ્ત્રીસ્વાસ્થ્ય આજે જેટલું જોખમમાં મુકાયું છે, તેટલું કદાચ ક્યારેય નહિ મુકાયું હોય. ગર્ભપાત, ગર્ભપરીક્ષણ, જાતીયરોગો, કસુવાવડ જેવા-જાતીયપ્રશ્નો વધુ વિકટ બન્યા છે. જાતીયપ્રશ્નોએ આજે સ્ત્રીજીવનને ઘેરી લીધું છે. આવા વિકટ સમયમાં શ્રીમોટાનું જાતીયશિક્ષણ, ચિંતન સરળતાથી મદદરૂપ બની શકે તેમ છે. માસિકની અનિયમિતતાનાં કારણો ક્યાં હોઈ શકે? માસિકધર્મ વખતે શું ખાવું ? શું ન ખાવું ? કેવી રીતે સૂઈ જવું ? સ્નાન કરતાં શું શું ધ્યાનમાં રાખવું ? ... વગેરે નાની નાની બાબતો માટેનાં તેમનાં સૂચનો શિક્ષણસ્વરૂપે સ્ત્રીઘડતરમાં આગવી રીતે ફાળો આપે તેમ છે.

પ્રજનનક્રિયા કે સંભોગયોગ સંબંધી શ્રીમોટાના મૌલિક તેમજ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણવાળા વિચારો ગર્ભપરીક્ષણનું પ્રમાણ ઘટાડવા મહત્વનો ફાળો આપે તેમ છે. આજે સમાજમાં દીકરો કે દીકરીની ઈચ્છિત પ્રાપ્તિ કરવા ગર્ભપરીક્ષણનાં સમાજિક દૂષણે ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે. તેથી ગર્ભપાત કરાવવા હાટડીઓ ખુલી છે. શિક્ષિત સમાજની સડેલી વિકૃતિઓનું આ પ્રતિબિંબ છે. આવા સમયે સંભોગયોગના દિવસો સંબંધી શ્રીમોટાનું માર્ગદર્શન માત્ર સ્ત્રીજાતિ માટે નહિ પરંતુ સંપૂર્ણ સમાજ માટે આશીર્વાદરૂપ બને તેમ છે.

સગર્ભાવસ્થાનું શિક્ષણ: સગર્ભાવસ્થા દરમિયાન સ્ત્રીઓએ શું ખાવું ? શું ન ખાવું ? કપડાં કેવાં પહેરવાં ? શરીરની સ્વચ્છતા કેવી રાખવી ? સામાન્ય

કાળજી કઈ કઈ ધ્યાનમાં રાખવી? વગેરે અનેક બાબતોમાં શ્રીમોટાનું વ્યવહારુ તેમજ અનુસરણીય માર્ગદર્શન અદ્ભુત સ્ત્રીશિક્ષણ છે. તેમના જ શબ્દોમાં રજૂ કરીએ તો :

(૧) ખાવા-પીવા બાબત:

“સરગવાની શીંગનું શાક અવારનવાર ખાવું.”

“શાકનું પ્રમાણ જેટલું લઈ શકાય તેટલું રાખવું.”

“લીલી હળદર, ખાવાની સાથે રોજ લેતા રહેવી.”

“દૂધ દિવસમાં ત્રણ વખત લેવું.”

“સવારના દૂધમાં ઘી, ઝીણી ખૂબ લસોટેલી બદામ ને મધ નાંખવા.”

“નકરી તળેલી વાનગી બિલકુલ ના ખાવી.”

“અવારનવાર મેથીનાં ઢેબરાં અથવા મૂઠિયાં વરાળથી ચઢવીને, વઘારીને ખાવાં.”

“રોજ બે-ત્રણ વાર પાન ખાવાની ટેવ પાડવી. પાનમાં લગાડાતો ચૂનો તથા નાગરવેલનાં પાન ગર્ભને તથા સગર્ભા શરીરને જરૂરનાં છે.”
(‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૧૦૪ થી ૧૦૯)

(૨) કપડાં બાબત:

“ચુસ્ત કપડાં કદી ન પહેરવાં.”

“બોડીસ-બ્રેસિયર્સનો ઉપયોગ છોડી દેવો. આપણી બહેનો સગર્ભાવસ્થામાં બહુ સખતાઈથી બોડીસ-બ્રેસિયર્સ પહેરી રાખે છે, તે તેમનું અજ્ઞાન છે.”

“શરીર હળવું લાગે તેવાં બને તેટલાં ઓછાં ઓછાં વસ્ત્રો પહેરવાં.”
(‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૧૦૪ થી ૧૦૯)

(૩) શરીરસંભાળ :

“રોજ અઢી માઈલ ચાલી શકાય તેટલું તેણે ચાલવું જ.”

“ છ માસ થઈ જાય પછી બહુ વળવું નહિ. બહુ ઊઠબેસ કરવી નહિ.”

“દિવસમાં ત્રણચાર વાર ગરમ પાણી લઈ મીઠું નાંખી કોગળા કરવા.”

“ત્રણચાર વાર આંખોએ ઠંડું પાણી ધીમે ધીમે છાંટવું.”

“કદી કશા જુલાબની દવા ન લેવી.”

“નહાતી વખતે સાબુ ન વાપરવો.”

ગળામાં , કાન-દાંતમાં કોઈપણ પ્રકારની દુર્ગંધ ન રહે તેટલું ખાસ ધ્યાન રાખવું, નહિ તો બાળકના શરીરમાં તે જરૂર ઉતરશે.

“સ્તનની ડીંટડીઓને વેસેલીન લગાડીને પ્રસવના છેલ્લા મહિનાઓમાં ખેંચીને બહાર કાઢવી જોઈએ-પ્રસવ થતાં પહેલાં ડીંટીનું પોચું હોવું યોગ્ય બની શક્યું હોય તો બાળક સહેલાઈથી ધાવી શકશે. આ પ્રકારનો સંકોચ હોય તો તેવી મૂર્ખતાને દૂર કરવી જોઈએ.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૧૦૪ થી ૧૦૯)

(૪) અન્ય સામાન્ય (વ્યવહારુ) બાબતો:

“મન સ્થિર, ઠંડું અને ભાવનાવાળું, શાંતિવાળું રોજ રહ્યા કરે એમ સભાન રીતે વર્તવું જરૂરી છે.”

“મન પર સારા ઉત્તમ સંસ્કારો પડે એવું વાંચવાનું રાખવું.”

“સંસારની કોઈપણ બાબતની વાસના આ ગાળામાં ન સેવાય એની તકેદારી રાખવી.”

“મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્ર વારંવાર વાંચવાં; તેમના ગુણનું વારંવાર ચિંતન કરવું.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૧૦૪ થી ૧૦૯)

સગર્ભાવસ્થામાં કેવા કેવા પ્રકારની કાળજી રાખવી એ બાબતે શ્રીમોટાનું માર્ગદર્શન ખૂબ જ વૈજ્ઞાનિક, વ્યાવહારિક તેમજ અનુકરણીય છે. મેડીકલ ટ્રીટમેન્ટ લેતી સગર્ભા સ્ત્રીઓ વ્યવહારુ ઉપચારોમાં બિલકુલ અજ્ઞાન ધરાવતી હોય છે. માત્ર દવાઓ ઉપર જીવનારાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે. ખાવાપીવાની, પહેરવા-ઓઢવાની તેમજ સામાન્ય વ્યવહારુ કાળજી—શ્રીમોટાએ સૂચવેલી રીતો—ધ્યાનમાં લેવાય તો મોંઘી દવાઓની બાળક તેમજ માતા ઉપર થતી વિપરીત આડ અસરોમાંથી બચી શકાય. સરળ અને સ્પષ્ટ ભાષામાં સમજાવેલ શ્રીમોટાનાં સૂચનો ખૂબ જ સૂચક અને અર્થપૂર્ણ છે. માત્ર ખાવાપીવાની કે પહેરવાની-ઓઢવાની કાળજીની વાત પૂરતી નથી. શરીરની કાળજી સાથે સાથે મનની કાળજી પણ જરૂરી છે. તેઓ આગ્રહપૂર્વક

જણાવે છે કે મનની પ્રસન્નતા જળવાઈ રહે, તે માટે સંસ્કારી વાયન કરવું જોઈએ, મહાન પુરુષોના જીવનપ્રસંગોનું વાયન કરવું જોઈએ.

શ્રીમોટા આગ્રહપૂર્વક સૂચવે છે કે “સગર્ભા સ્ત્રી સિનેમા ન જુએ એ ઉત્તમ છે-ફિલ્મ ન જોવાય, એ બાળકના જીવન માટે ઘણું જરૂરી છે” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૧૦૭) શ્રીમોટાનું ઉપરોક્ત સૂચન વર્તમાનયુગમાં યુવતીઓ માટે ચેતવણી સમાન છે. આજના ફેશનભર્યા મહોલમાં યુવતીઓ ચુસ્ત કપડાં પહેરવાં તે ગૌરવ સમજે છે, તે પણ સગર્ભાવસ્થામાં અંતિમ માસ ચાલતો હોય છતાંય લોકો થિયેટરોમાં કે ઘરમાં વી.સી.આર.નો ઉપયોગ કરી ફિલ્મો જોવાનું સભાનપણે ચાલુ રાખે છે. હવે તો વૈજ્ઞાનિકોએ પણ કબૂલ્યું છે કે માતાના ગર્ભમાં શિક્ષણના શ્રીગણેશ થાય છે. શિવાજી અને અભિમન્યુનાં જવલંત ઉદાહરણો ઈતિહાસમાં જોવા મળે છે, તે તેમનું ઘડતર જન્મ પૂર્વે માતાના ગર્ભમાં થયું હતું-સગર્ભાવસ્થામાં હિંસા, ખૂન, બળાત્કાર, ચોરી, ડાકુગીરીની વિકૃતિ નિર્માણ કરતી ફિલ્મો જો માતા જોશે તો તેની વિપરીત અસર જન્મનાર શિશુ ઉપર પડવાની જ છે. શ્રીમોટા ચેતવણી આપતાં, આ અવસ્થામાં ફિલ્મો ન જોવાનું કહે છે.

(ગ) માતૃપદ અને શિશુસંભાળ:

પ્રજનનક્રિયાથી માંડી સગર્ભાવસ્થા સુધીનું શ્રીમોટાનું શિક્ષણ બોધાત્મક છે. આ ઉપરાંત માતૃપદ દીપી ઊઠે તે માટે તેમજ શિશુની વૈજ્ઞાનિક સંભાળ વિશે પણ તેઓશ્રીના વિચારો આદર્શ કેળવણીની કક્ષા પ્રાપ્ત કરે છે. બાળકનો જન્મ થાય કે તરત જ નવજાત શિશુની કાળજી કેવી રીતે લેવી જોઈએ ? માતાએ શું શું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ? વગેરે બાબતોનું માર્ગદર્શન તેમના જ શબ્દોમાં.

“સુવાવડી સ્ત્રીએ દસ દિવસ લગી તો હલનચલન ન જ કરવું.”

“સુવાવડી સ્ત્રીએ હવા ખાવી (વીજળીના પંખાની હવા પણ નહિ) ફાયદાકારક નથી.”

“સુવાવડ એ સ્ત્રીજીવને કાજે નવો જન્મ છે. પીપરીમૂળ અને ગંઠોડાની રાબ ને સૂંઠ તો આપવા જ. એ પછી સવારમાં શીરો આપવાનું રાખવું. સૂરણમાં સારી પેઠે પી શકે તેટલું ઘી આપી શકાય.”

“સુવાવડ પછી યોનિ ઘટ્ટ અને સંકુચિત થવા કાજે જાયફળનું ચૂર્ણ અને ફૂલાવેલી ફટકડી એકત્ર કરી બારીક વસ્ત્રમાં પોટલી બાંધીને અંદર રાખવી. આ અક્સીર ઉપાય છે.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૧૧૦ થી ૧૧૨)

“બાળકને બબ્બે કલાકે ધવરાવવું અને વચ્ચે વચ્ચે ઉપરનું પાણી જરા જરા ચમચી વડે આપ્યા કરવું.”

“બાળક માને ધાવતું હોય ત્યાં લગી બાળકની મા સૂવા ખાતી રહે તે બાળકની તંદુરસ્તી કાજે ઘણું જરૂરનું છે.”

“બાળકને ધવરાવતી વખતે માએ પોતાનું મન તદ્દન શાન્તિવાળું રાખવું ઘટે.”

“બાળકને રોજ નવરાવવું. સાબુનો ઉપયોગ ન કરવો. પણ ચણાના લોટનો ઉપયોગ કરવો.”

“બાળકના પોષણમાટે માતાનું દૂધ અનિવાર્ય છે.”

(‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૧૧૧ થી ૧૧૩)

ઉપરોક્ત અવતરણો દ્વારા માતૃત્વ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ માતા અને બાળકની સારસંભાળ કેવી રીતે રાખવી તેનું શિક્ષણ જોવા મળે છે. સ્ત્રીજીવનમાં ઉત્તમપદ હોય તો તે માતૃપદ છે. માતૃપદ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ માતા પોતાની કાળજી સહજ રીતે લઈ શકે તેવું શિક્ષણ શ્રીમોટા રજૂ કરે છે. શારીરિક કાળજીથી માંડી કેવો ખોરાક ખાવો તેનું સરળ માર્ગદર્શન તેઓના વિચારોમાં જોવા મળે છે, જે પ્રત્યક્ષ કેળવણી જ છે.

નવજાત શિશુનું પાલન કેવી રીતે કરવું તે બાબતમાં પણ તેઓશ્રીનાં સૂચનો શિશુ-સંભાળની વૈજ્ઞાનિક રીતો રજૂ કરે છે. તાજાં જન્મેલા બાળકને ચમચી વડે સીધું ગોળ કે ખાંડ ગ્લુકોઝનું પાણી આપવાની પ્રચલિત પદ્ધતિ સામે તેઓશ્રીએ ગળથૂથીની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ આપી છે, જે બાળક માટે વધુ સરળ છે. બાળકને સાબુનો ઉપયોગ કર્યા વગર ચણાના લોટથી રોજ નવરાવવું, દર બે કલાકે ધવરાવવું, ધવરાવતી વખતે મન તદ્દન શાંત રાખવું-વગેરે સૂચનો કરી માતાને કેળવણી આપી છે. આજકાલ પોતાના સ્તનની

સુંદરતા જળવાઈ રહે તે માટે ભણેલી શિક્ષિત સ્ત્રીઓ બાળકને એકાદ માસમાં જ બહારના દૂધ ઉપર ચઢાવી દે છે. શ્રીમોટા વિનંતીપૂર્વક જણાવે છે કે માતાનું દૂધ બાળક માટે અનિવાર્ય છે. ડૉક્ટરો, વૈદ્યો અને વૈજ્ઞાનિકો પણ માતાના દૂધની અનિવાર્યતા સ્વીકારે છે.

માતાને ક્ષય જેવો કોઈ રોગ હોય કે બીજા કોઈ કારણસર ડૉક્ટરે સ્તનપાનનો નિષેધ કર્યો હોય તો તે ઠીક છે. પરંતુ વગર કારણે સ્તનનું સૌંદર્ય વેડફાઈ ન જાય તે માટે જ બાળકને સ્તનપાનથી અલિપ્ત રાખવું તે જનેતા, જનેતા નહિ પણ ઘાતકી પશુ જેવી છે. ભગવાને સ્ત્રીને સ્તન આપ્યાં, તે બાળકને દૂધ પૂરું પાડવા માટે, અન્ય જાતીય આનંદ કે ઉપભોગ માટે નહિ. કેટલીક સ્ત્રીઓ જે પૈસેટકે સુખી હોય તે ધાવ રાખે છે-તે ધાવણના બાળક પર કેવા સંસ્કાર પડશે ? જો બાળકને સ્તનપાન કરાવવું ન હોય તો તેવી સ્ત્રીએ માતૃપદ ધારણ જ ન કરવું જોઈએ, ભલે પછી સ્તનના કેન્સરથી મરે-અમેરિકામાં આ પ્રકારનું સંશોધન થયેલું છે, ‘જે સ્ત્રીઓ સ્તનપાન કરાવવાનું ટાળે છે, તેમને સ્તનના કેન્સર થવાની ટકાવારી ઘણી ઊંચી છે.’ જો સ્ત્રીને ‘માતા’ બનવાનો અબાધિત જન્મઅધિકાર છે તો બાળકને સ્તનપાન કરવાનો તેટલો જ અબાધિત જન્મઅધિકાર છે. પાશ્ચાત્ય પવનના જોરે, પોતાની જાતને આધુનિક માં ખપાવવા જતાં તે પોતાનો તેમજ પોતાનાં બાળકનો કેવો વિનિપાત તે કરે છે, તેનો આવી સ્ત્રીઓને સમૂળગો ખ્યાલ નથી.

આમ માતૃપદ પ્રાપ્ત કરી માતાએ શી શી કાળજી રાખવી, નવજાત શિશુની વૈજ્ઞાનિક કાળજી કેવી રીતે લેવી, તેમજ માતાના દૂધનું મહત્ત્વ, ગળથૂથીની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ, સ્તનપાન વખતે માતાની માનસિક સ્થિતિ, પ્રસવ બાદ યોનિની કાળજી વગેરે અનેક બાબતોમાં શ્રીમોટાનાં સૂચનો સ્ત્રીકેળવણીની આગવી ઝાંખી આપે છે.

શ્રીમોટા હંમેશાં ભણતર (શિક્ષણ) કરતાં ઘડતર (કેળવણી) ઉપર વધુ ભાર આપતા. તેથી સ્ત્રીશિક્ષણ બાબતમાં પણ શાળાકીય ઢબનું સ્ત્રીશિક્ષણ કરતાં સ્ત્રીના જીવનને અનુરૂપ વ્યવહારુ શિક્ષણ કેવું હોઈ શકે તે બાબત ઉપર

વિશેષ ધ્યાન દોર્યું છે. સ્ત્રીજીવનની નાજુક સમસ્યાઓનું સહજ સમાધાન મળે તેવી ઢબનું તેમનું શૈક્ષણિક ચિંતન સ્ત્રીજગત માટે આશીર્વાદ સમાન છે.

શ્રીમોટાના ઉપરોક્ત વિચારો નારીજગત માટે પ્રકાશપુંજ સમાન છે. ‘સ્ત્રી’ સંપૂર્ણ ‘સ્ત્રી’ બને અને તેનું સ્ત્રી તરીકેનું જીવન કર્તવ્યપૂર્ણ કરે તે પ્રકારની જીવનકેન્દ્રિ વ્યવહારલક્ષી કેળવણી શ્રીમોટાના વિચારદર્શનમાં જોવા

૭. દાંપત્યજીવનની કેળવણી

ભૌતિકવાદી વર્તમાનયુગમાં માનવી દિનપ્રતિદિન લાગણીશૂન્ય બનતો જાય છે. માત્ર સ્વાર્થીપણું તેના જીવનનું લક્ષ્ય બની ગયું છે. એવું લાગે છે કે માનવી જેમ જેમ શિક્ષિત બનતો જાય છે તેમ તેમ તેના હૃદયની વિશાળતા સંકોચાતી જાય છે અને તેની માનસિક સંકુચિતતા વિશાળ બનતી જાય છે. એક બાજુ શિક્ષિત જનસમૂહ વધતો જાય છે તો બીજી બાજુ છુટાછેડાના બનાવો, અનાથ આશ્રમો, નારીસુરક્ષા કેન્દ્રો તેમ ઘરડાંઘરો પણ વધતાં જાય છે. લાગે છે કે મકાનો વધ્યાં છે, ઘરો તૂટ્યાં છે. કુટુંબો વધ્યાં છે પણ પરિવારો ઘટ્યાં છે. દામ્પત્યજીવન સહજમાં તૂટવા લાગ્યું છે. પતિ-પત્નીના સંબંધો કેલેન્ડરના પેલા તારીખિયાંની જેમ ફાટી ચૂક્યાં છે. તૂટેલાં કે તરડાયેલાં દાંપત્યજીવનનાં પગથિયાં પ્રશ્નાર્થચિહ્ન બનવા લાગ્યાં છે. બાળકોના માસુમ ચહેરા વિસ્મય, અપેક્ષા સાથે સમાજ સામું જોઈ રહ્યા છે. આમ તૂટતાં જતાં કુટુંબોના કારણે સંપૂર્ણ સમાજ જાણે રેતઘર બની ગયો હોય તેમ લાગે છે.

ક્રમનસીબી તો એ છે કે ભાંગતાં દાંપત્યજીવનનો રોગ અભણવર્ગ કરતાં શિક્ષિત સમાજમાં વધુ દેખાય છે. પગે છણિયા બાંધી ધોમ તડકામાં કાળી મજૂરી કરતાં અભણ મજૂર દંપતી પાસે જે પ્રસન્નતા છે, તે પ્રસન્નતા કદાચ શિક્ષિત દંપતીઓ પાસે નથી. આ બધી જ સમસ્યાઓના મૂળમાં વિચાર કરવામાં આવે તો એમ લાગે છે કે, દાંપત્યજીવનની કેળવણીનો અભાવ કારણભૂત છે. દાંપત્યજીવનની કેળવણીના અભાવે પતિપત્નીના જીવનમાં ‘અહમ્ એ વયમ્’ નું સ્થાન લીધું છે. અને લાગણી ના સ્થાને માંગણી વધુ મજબૂત બની છે. અપેક્ષાઓની સખતાઈ સામે કર્તવ્ય કમજોર બન્યું છે. પતિ-પત્નીના વ્યક્તિગત અધિકારોએ બિહામણું એવું તિરસ્કારનું રૂપ ધારણ કર્યું છે. આમ અહમ્, અધિકાર, માંગણી, સ્વાર્થ અને અપેક્ષાઓની આંધીમાં ફસાયેલું દંપતી તેમના જ જીવનવર્તુળમાંથી ફેંકાઈ જાય છે.

દાંપત્યજીવન કેવું હોવું જોઈએ ? પતિ-પત્ની એકબીજાને કેવી

રીતે પૂરક બની શકે ? દંપતી વચ્ચેનો ‘અહમ્’ સમજનો ‘સેતુ’ બને તે માટે શું કરવું? વગેરે લગ્નજીવનના અનેક સૂક્ષ્મ પ્રશ્નોની સરળ સમજ શ્રીમોટાએ આપી છે. સ્વજનો સાથે થયેલા વાર્તાલાપોમાં, સાધકોને પાઠવેલા પ્રત્યુત્તરોમાં, પધરામણી વખતે કુટુંબને આપેલા આશીર્વાચનોમાં-શ્રીમોટાએ દાંપત્યજીવનની કેળવણી સંબંધી ઘણું ઘણું કહ્યું છે.

લગ્ન એટલે શું ? પતિ-પત્ની વચ્ચે પ્રેમ, લાગણી છે, પરંતુ સમજના અભાવને કારણે ઊભી થતી માનસિક અથડામણો કેવી રીતે નિર્મૂળ કરવી ? દંપતી વચ્ચે ‘ત્રીજી’ વ્યક્તિના પ્રવેશ સમયે નાજુક ક્ષણોમાં કેવી રીતે વર્તવું ? વૃત્તિઓના આવેગોને અંકુશિત કરવા શું કરવું? વગેરે અનેક પ્રશ્નોમાં શ્રીમોટાએ આપેલું માર્ગદર્શન દાંપત્યજીવનની પ્રત્યક્ષ કેળવણી જ છે. દાંપત્યજીવનની કેળવણી સંબંધી શ્રીમોટાના વિચારો નીચે મુજબ છે :

લગ્ન એટલે શું ?

“લગ્ન એ સૃષ્ટિનો કાયદો છે.” (‘શ્રીમોટા સાથે વાર્તાલાપ’, પૃ. ૩૨)

“લગ્નજીવન એ કાંઈ એકલું માત્ર કામતૃપ્તિના નર્યા સંતોષ માટે નથી. જીવનમાં તે વૃત્તિનો સંયમ કેળવવાને માટે અને તેમાંથી જીવનની સમજણ અને ભાવના જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક કેળવવાને માટે લગ્નજીવનનો હેતુ છે.” (‘જીવનપરાગ’ પૃ. ૩૦૨)

“લગ્ન એ કાંઈ ઉતારી પાડવા જેવી વસ્તુ નથી. પ્રાચીન ઋષિમુનિઓ પરિણીત જીવન ગાળનારા હતા. શ્રીરામચંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ જેવા અવતારોએ પણ લગ્ન કરીને પ્રજોત્પત્તિ કરી છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૩૨)

“લગ્નભાવના માત્ર એકલા ભોગવિલાસ માટે નથી. એ તો તપશ્ચર્યા માટે છે. સમાજનું, દેશનું, પિતૃઓનું, ઋષિઓનું ઋણ અદા કરવા માટેનું ઉત્તમ સાધન છે. હૃદયની શુદ્ધ સાત્ત્વિક ભાવના કેળવીને આત્માના સ્વરૂપમાં એકબીજાને ઓળખીને જે જગતને ચરણે એકાદ બુદ્ધ ભગવાન, એકાદ ઈશુ ભગવાન, એકાદ શંકરાચાર્ય કે એકાદ જ્ઞાનદેવની ભેટ ધરશે-તેણે જગતની મોટી સેવા કરી લેખાશે, લગ્ન એવી પ્રજોત્પત્તિ માટે છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૦૩)

“લગ્ન શબ્દનો હેતુ એ માત્ર સ્થૂળ દેહના લગ્ન પૂરતો સીમિત નથી. પણ માનવીએ પોતાની અંદરની પરસ્પર વિરોધી પ્રવૃત્તિઓનો સમન્વય રચી તેમનાં લગ્ન પોતાનામાં કરવાનાં રહે છે. રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખ, પ્રકાશ-અંધકાર, આદિ જોડકાંઓનાં લગ્ન કરવાના.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૩૩)

“પ્રકૃતિની પાછળ સત્તાધીશ કે પ્રકૃતિનાં સર્વ કર્મ પાછળ મ્હોર મારનાર પરમપુરુષને જાણવા, સમજવા અને અનુભવવા ને તેનાથી પર પણ જે કાંઈ હકીકતરૂપે સત્ય રહેલું છે, એનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે યુગ્મની ભાવના છે.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્’, પૃ. ૭)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા ‘લગ્ન’ એટલે શું? ત્યાંથી શરૂ કરીને લગ્ન પાછળનો સૂક્ષ્મ આધ્યાત્મિક હેતુ કયો છે તે વિગતો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. લગ્ન એ સૃષ્ટિનો કાયદો છે તેમ જણાવી તેઓ કુદરતી તત્ત્વ ગણે છે. લગ્નજીવનનો સહજ સ્વીકાર કરતાં તેઓ જણાવે છે કે લગ્ન સમાજવિકાસ માટે જરૂરી છે. સમાજનું, દેશનું, પિતૃઓનું તેમજ ઋષિમુનિઓનું ઋણ અદા કરવાનું ઉત્તમ સાધન એટલે લગ્ન. જીવનનાં શાશ્વત સુખો અનુભવવા લગ્નનો ગૂઢ અર્થ સમજાવતાં તેઓ લગ્નને પતિ અને પત્ની એમ બે જીવોની મુક્તિ માટેનું બંધન ગણે છે. લગ્નજીવન દ્વારા હૃદયના ભાવોને ઉચ્ચતમ કક્ષાએ ખીલવવાના છે. લગ્ન દ્વારા એકબીજાના સ્વીકારથી આગળ વધીને એકબીજાને પૂરક બની ઐક્યરૂપી ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરવાની છે.

કામવાસનાની તૃપ્તિ અર્થે અથવા ભોગવિલાસની વૃત્તિ અર્થે થતાં લગ્નમાં શ્રીમોટા માત્ર પશુતાના જ ગુણ જુએ છે. “આપણી પ્રજા સારા સંસ્કારવાળી, પ્રણય ચેતનાવાળી હોવી જોઈએ. ગમે તેવાં છોકરાં જણવાં એ તો પાશવી વૃત્તિનું કામ છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૩૦) તેમના ચિંતન મુજબ લગ્નની ભાવના એક તપશ્ચર્યા છે. હૃદયની એકતા સાધી, જીવનનાં દૃષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ ઊર્ધ્વગામી બનાવવાનું પવિત્ર સાધન એટલે લગ્નજીવન.

શ્રીમોટા લગ્નને સમાજ માટેની સંસ્કારી વ્યવસ્થા ગણે છે. લગ્નજીવનમાં બંને પાત્રોએ આત્માના સ્વરૂપમાં એકબીજાને ઓળખવાના છે, અને દૈવી જીવન જીવી વિવેકાનંદ, અરવિંદ કે ગાંધીજી જેવા સંતાનોની ભેટ

સમાજને ચરણે ધરી સમાજઋણમાંથી મુક્ત થવાનું છે. લગ્નની વિશાળતા અને તેની પાછળની ભાવનાત્મક સૂક્ષ્મતા તરફ દોરી જતાં શ્રીમોટા જણાવે છે કે “પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ખેલ સમાયેલો છે. આપણા એકલામાં પણ પુરુષ અને પ્રકૃતિ છે. આવા તત્ત્વજ્ઞાનની સમજણ આપણામાં ઊગે એ કારણે આપણા દૃષ્ટા-પુરુષોએ લગ્નપ્રથા શરૂ કરી હશે.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૬૮-૬૯) લગ્ન એટલે કે માત્ર સ્થૂળ શરીરોનું મિલન એ સીમિત ખ્યાલ છે. પતિ-પત્ની વચ્ચેની સાચી એકતા સાથે પતિ અને પત્નીએ પોતાની પ્રકૃતિ સાથે પણ લગ્નપ્રંથિથી જોડાવાનું છે. પોતાની વિરોધી વૃત્તિઓ સાથે પણ લગ્ન કરવાનું છે. મોહ-તિરસ્કાર, ભાવના-વિભાવના, સુખ-દુઃખ, રાગ-દ્વેષ, ગમો-અણગમો, રુચિ-અભિરુચિ વગેરે જોડકાંઓનાં લગ્ન કરી જાતને ઊજળી કરવાની છે.

લગ્નસંબંધી દૈહિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક ખ્યાલ અંગે શ્રીમોટાના વિચારો લગ્નની સંકલ્પના સૂક્ષ્મ રીતે સમજાવે છે. કામવૃત્તિ અથવા વાસનાના સંદર્ભમાં શ્રીમોટાના વિચારો પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે દિશાસૂચક બને તેવા છે. તેમનાં જ કેટલાંક વિધાનો:

“જીવનમાં સુષુપ્ત પડી રહેલી વાસનાઓ સંપૂર્ણપણે દિવ્ય રૂપાંતર પામી જાય, દિવ્ય ચેતનાશક્તિમાં પરિણામ પામે તેવા હેતુ માટે લગ્નસંબંધ છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૦૫)

“પતિ-પત્નીનો સંબંધ વાસનાઓનું ઊર્ધ્વીકરણ કરવા માટે છે. એટલે કે તેને શુદ્ધ અને ઊંચા પ્રકારની કરવા માટે છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૮)

“વાસના એ એકથી અનેક થવાની વૃત્તિના સહજ લક્ષણરૂપ છે. તે પણ સહજ છે. જીવમાં તે સહજપણે હોય છે. તે વ્યક્ત થતાં તે પણ પ્રભુની જ કૃતિ છે.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્’, પૃ. ૭૪)

“કામવૃત્તિ માનવીના હૃદયનો એકરાગ પ્રગટાવવા, કરાવવા અને એકભાવે સંકળાવવા કાજે છે. આ હેતુઓનું એ એક સાધન છે.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૩૦)

“કુદરત તરફથી માનવીને મળેલી કામવૃત્તિ એના પોતાના ઉપભોગ કાજે છે, એમ માનવામાં તે ભૂલ કરતો હોય છે. તે શક્તિ તો મળેલી છે-

પરસ્પર હૃદયથી એક થવા, એકબીજાના હૃદય પરત્વે આકર્ષણ થવા, એકબીજામાં એકભાવે, એકરાગે એકરસે, પ્રવર્તવાને, એકબીજાનાં હૃદયમાં એકનિષ્ઠાથી રહેવા કાજે પ્રેરણાત્મક બળ તરીકે મળેલી છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૩૦૨)

“આ જે કામવૃત્તિ છે, એ કુદરત તરફથી મળેલી શક્તિ છે. એ શક્તિ માનવજીવનના ઉદ્ધાર કાજે છે. માનવજીવને સચેતન બનાવવા માટે, અને નવપલ્લવિત અને પ્રેરણાન્વિત કરવા, એને ઈકોડહમ્ બહુસ્યામ્ના ભાવની લીલામાં વ્યક્ત કરાવવા શ્રીભગવાનના શક્તિપ્રસાદ રૂપે મળેલી આ વૃત્તિ છે.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૩૩)

જીવમાત્રમાં ભય, આહાર, નિદ્રા, અને મૈથુન આ ચાર તત્ત્વો સમાન છે. પરંતુ માનવ પ્રાણીમાત્રથી આગળ છે. તેની પાસે બુદ્ધિ, સમજ, વાણી જેવાં વિશિષ્ટ લક્ષણો છે. આ લક્ષણોનો સહારો લઈ માનવી પેલાં ચારેય તત્ત્વોને (ભય, આહાર, નિદ્રા, મૈથુન) સંયમ કે નિયમ દ્વારા અંકુશિત કરી, જીવનને ઉચ્ચતમ સ્થાને લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જો આ ચારેય તત્ત્વોનો અનિયંત્રિત વિકાસ થાય તો માનવી પશુતા તરફ ઘસડાઈ જાય છે. શ્રીમોટાએ કામ અને કામવૃત્તિ સંબંધી સુંદર સરળ સમજ આપી છે. તેઓશ્રી કામવૃત્તિને કુદરતની અદ્ભુત શક્તિ તરીકે પ્રમાણે છે. એકમાંથી અનેક થવા કાજે પ્રાણીમાત્રમાં આ શક્તિ કુદરતે સર્જિત કરી છે. વાસનાનો સહજ સ્વીકાર કરતા તેઓશ્રી જણાવે છે કે પતિપત્નીના દાંપત્ય-સંબંધો દ્વારા આ વાસનાનું ઊર્ધ્વીકરણ કરી શકાય છે. પતિ-પત્ની વચ્ચે એકરાગતા, એકભાવના અને એકરસતા નિર્માણ કરવાનો દાંપત્યજીવનનો પરમ હેતુ સિદ્ધ કરવાના સાધન તરીકે કામવૃત્તિને સમજવાની છે. કામવૃત્તિ માટે લગ્નજીવન નથી. વાસના અને લગ્નનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરતાં તેઓ ભારપૂર્વક જણાવે છે કે વૃત્તિઓ પર સંયમ કેળવવા કાજે લગ્નજીવન છે. વૃત્તિઓના સંયમિત ઉપયોગ કાજે લગ્નજીવન છે, ઉપભોગ માટે નહિ.

શ્રીમોટાએ ચેતવણી સ્વરૂપે સમજાવ્યું છે કે વાસનાની માત્ર તૃપ્તિ અર્થે ગમે તેવાં છોકરાં જણવાં એ નરી પશુતા છે. “જો બાળકને ઉત્પન્ન કરવાનું હોય તો તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પામે એવું માનસ વિચાર, ભાવયુક્ત જ્ઞાનપૂર્વકનું વર્તન કરી કરીને પછી કામની વૃત્તિનો ઉપયોગ કરવો યથાર્થ

ગણી શકાય .” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૩૧) પોતાનામાં ઉદિત થયેલી વાસનાઓનું પરિણામ અને જીવનના ઉચ્ચ આદર્શો-આ બંનેનો સમન્વય જરૂરી છે. કામવૃત્તિ પાછળનો જ જ્ઞાનપૂર્વકનો હેતુ માનવી સમજ જાય તો કુદરતની એ મોટામાં મોટી અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ બક્ષિસ તેને મળેલી છે.

શ્રીમોટાની ઉપરોક્ત સમજ દ્વારા કોઈપણ વ્યક્તિ અંતરચક્ષુનો પ્રકાશપ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. ટૂંકમાં જીવનમાં સુષુપ્ત પડી રહેલી કુદરતી વાસનાઓ સંપૂર્ણપણે દિવ્યતામાં રૂપાંતર પામી પવિત્ર ચેતનાશક્તિમાં તેનું રૂપાંતર થાય તેની સિદ્ધિ માટે “લગ્ન” સંબંધ છે.

સંસારક્ષેત્રમાં બાળજીવન, વિદ્યાર્થીજીવન, યુવાજીવન, દાંપત્યજીવન અને ગૃહસ્થીજીવન આમ જીવનની વિવિધ શ્રેણી દ્વારા માનવજીવન જીવાતું હોય છે. શ્રીમોટાએ ‘જીવન’ને લક્ષમાં રાખી ખૂબ જ ચિંતન કર્યું છે. દાંપત્યજીવન સંબંધી પણ તેમનું ચિંતન અદ્ભુત છે. પતિ-પત્નીએ કેવી રીતે જીવન જીવવું જોઈએ ? એકબીજા માટે કેવો ભાવ રાખવો ? અકારણ ઊભી થતી માનસિક તંગદિલી કેવી રીતે નિર્મૂળ કરવી ? પ્રકૃતિજન્ય દોષોના કારણે થતી અથડામણો કેવી રીતે ટાળવી ? વગેરે અનેક પ્રકારના જીવનના પ્રશ્નોના ઉત્તરો શ્રીમોટાના દાંપત્યજીવનની કેળવણી સંબંધી વિચારોમાંથી મળી આવે તેમ છે. નીચેનાં વિવિધ અવતરણો શ્રીમોટાનું દાંપત્યજીવનનું કેળવણીલક્ષી ચિંતન રજૂ કરે છે :

“પતિ-પત્નીએ સાથે મળીને હૃદયના સહકારથી જીવનના ક્ષેત્રમાં ઝુકાવવાનું હોય છે.” (‘ધનનો યોગ’, પૃ. ૭૮)

“આપણે આપણા પ્રેમીમાં ભળી જવાનું છે, મળી જવાનું છે, એટલે આપણું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ પણ મિટાવી દેવાનું છે.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્’, પૃ. ૧૮)

“રથનાં બે પૈડાં એક જાતનાં ને સરખી ઢબનાં હોય તો જ ગાડું બરાબર ચાલે. તેમ બન્ને પરસ્પર એકબીજાને ખૂબ પ્રેમભાવથી ચાહો અને તે ચાહવું તે ચેતનને કાજે ચાહવાનું છે.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્’, પૃ. ૧૦૮)

“જીવનમાં જે હેતુથી બંને જીવાત્માઓ ભેગાં મળ્યાં છે, એ હેતુની આડે જાણ્યે-અજાણ્યે આપણાથી કદાપિ નિમિત્ત પણ ન થવાય તે ધ્યાનમાં રાખવું. જીવન ક્લેશ, કંકાસ કે એવા કોઈ સાંકડા વહેણને માટે નથી.” (‘મુક્તાત્માનો પ્રેમસ્પર્શ’, પૃ. ૭૪)

“જેને આપણે આપણું દિલ સોંપ્યું, જેને આપણે જીગર ગણીએ, જેને સર્વસ્વ ગણીએ એવા પ્રેમીની ખાતર શું ન કરીએ ? એને જેમાં સુખ મળે તેમાં આપણને આનંદ પડવો જોઈએ. એની રહેણીકરણીને અનુસાર આપણું જીવન હોવું જોઈએ.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્’, પૃ. ૧૦)

“આપણે આપણો ધર્મ બજાવવો રહ્યો. ધર્મના પાલન વર્તનમાં અદલાબદલીની અપેક્ષા ન હોય. તે આમ કરે તો મારે તેમ કરવું તેવી વાતો તો વેપારમાં હોય. પતિ-પત્નીનો સંબંધ એ વેપાર નથી.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૬૬)

“કંટાળીને કે ત્રાસ પામીને કે હેરાન થઈને કે પરસ્પર મનમાં આમ કે તેમ થઈને, ભેગાં જીવવું એમાંથી કશો સાર છૂટવાનો નથી, તે પણ નક્કી વાત છે. માટે પરસ્પર સમજીને ચાલીશું અને પરસ્પર પ્રેમની છોળો ઉછાળીને એકબીજાને હૃદય હૃદયથી ચાહ્યાં કરીને પરસ્પરને તે તેનાં દષ્ટિબિંદુથી ઉદાર મનથી સમજવાનું કરીશું તો કશી ગૂંચ નડવાની નથી.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્’, પૃ. ૧૧૧)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટાએ બન્નેને (પતિ-પત્ની) સંબોધી માર્ગદર્શન આપ્યું છે. શ્રીમોટાએ દાંપત્યજીવન, દાંપત્યભાવના કે પતિ-પત્નીના જીવનવ્યવહારો વગેરે બાબતો ઉપર વિશદ્ પ્રવચનો કર્યાં નથી. પરંતુ શ્રીમોટા સમક્ષ આવનાર અનેક સાધકોના જીવનની સમસ્યાઓના નિરાકરણ માટે આપેલા માર્ગદર્શક વિચારો દાંપત્યજીવનની કેળવણીનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ રજૂ કરે છે. શ્રીમોટા સમક્ષ અનેક સાધકો તેમજ સ્વજનો આવતાં અને નિખાલસપણે પોતાના દાંપત્યજીવન સંબંધી પ્રશ્નો પૂછી માર્ગદર્શન માંગતા. શ્રીમોટાની વિશિષ્ટતા એ હતી કે માર્ગદર્શનમાં તેઓ ઉચ્ચ આદર્શો, ગૂઢ સૂચનો કે સંકીર્ણ સલાહો નહોતા રજૂ કરતા, પણ અભણ અને શિક્ષિત બંને પ્રકારની વ્યક્તિઓ સહજ રીતે સમજી શકે તેવો વ્યવહારુ ઉકેલ શોધી આપતા. તેમનાં પુસ્તકો તેમજ છપાયેલા તેમના પત્રો અને વાર્તાલાપોમાંથી અભ્યાસ કે દાંપત્યજીવનની કેળવણી સંબંધી અનેક વિચારો પ્રાપ્ત કરી અત્રે રજૂ કર્યાં છે.

શ્રીમોટા પતિ-પત્ની બન્નેને રથનાં પૈડાંની જેમ એક સરખાં બનવાનું જણાવે છે. અને આ માટે સર્વસ્વ સમર્પણ કરી એકબીજાને શુદ્ધ હૃદયથી

પ્રેમભાવથી ચાહવાનું જણાવે છે. જેમ આંખો બે છતાંય દૃષ્ટિ એક હોય, પગ બે છતાંય ગતિ એક હોય તેમ શરીર અલગ અલગ છતાંય જીવન એક હોય તેવી રીતે દાંપત્યજીવન જીવવાનો તેઓ આગ્રહ કરે છે. દાંપત્યજીવનમાં અંતરપટનો અંત લાવી પરસ્પરના જીવનમાં ભળી જઈ રસપૂર્વક એકરૂપ થઈ સ્વભાવગત નડતરોને નિષ્ક્રિય કરવાનાં છે. દાંપત્યજીવન એકબીજાની ભૂલો શોધવા માટે નથી, એકબીજાને પૂરક બનવા કાજે છે. પતિ કે પત્ની પોતાના જીવનમાં “મैं नही, तू ही ”નો આદર્શ રાખશે તો દાંપત્યજીવન ખરેખર દીપી ઉઠશે. શ્રીમોટા સુમેળ માટે અહમ્, આગ્રહ, સ્વાર્થ અને સ્વભાવને મોળા પાડવાનું જણાવે છે. “આમ જ થવું ને તેમ જ થવું જોઈએ એ વૃત્તિ મોળી ન પડે, ત્યાં લગી બંનેનો પરસ્પર સુમેળ નહિ જામી શકે.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્’, પૃ. ૧૧૩). તેઓશ્રીના તત્ત્વજ્ઞાન મુજબ દાંપત્યજીવનમાં એકાત્મતા અને સુસંવાદિતા ઊભી થાય તે માટે પતિ-પત્ની બન્નેએ એકબીજામાં એવી રીતે હળી-મળી જવું જોઈએ કે પતિના અધિકારમાં પત્નીની ફરજો અને પત્નીના અધિકારમાં પતિની ફરજો સહજ રીતે વણાઈ જાય. એટલે કે એકબીજાને સમજવાની શક્તિ, જતું કરવાની ભાવના, પ્રેમત્યાગ, કદર કરવાની ભાવના, નિષ્ઠા, વિશ્વાસ, સહકારી વલણ, વગેરે ગુણો વિકસાવી શુદ્ધ હૃદયથી પ્રેમભાવે એકબીજાને અનુકૂળ થવાનું છે.

દંપતીએ સહજીવન જીવતી વખતે શું શું ધ્યાનમાં રાખવું, તેની સરળ સમજ શ્રીમોટાએ આપી છે. બંનેએ એકબીજાને પ્રથમ તો હૃદયે હૃદયથી ચાહવાનું છે. મનની વિશાળતા વધારી ઉદાર મનથી એકબીજાને સમજવાનાં છે. અદલાબદલીની કે આમ કે તેમ કરવાની વેપારી પ્રવૃત્તિઓ કે વૃત્તિઓ ત્યજીને, બન્નેએ પોત-પોતાને સ્થાને રહી સ્વધર્મનું સમજદારીપૂર્વક પાલન કરવાનું હોય છે. આમ હશે તો દાંપત્યજીવનમાં ક્યાંય કશી ગૂંચ જોવા નહિ મળે.

‘દાંપત્યજીવન’ નંદનવન બને તે માટે શ્રીમોટાએ પતિ અને પત્ની બન્નેને ઉદ્દેશીને ઘણી ઘણી સૂચનાઓ આપી છે. સરળ ભાષામાં કરાયેલા તેમના ઉપદેશાત્મક કેળવણીલક્ષી વિચારો નીચે મુજબ છે:

(ક) પતિ સંબંધી વિચારો :

“પુરુષોએ પોતાની જાતને સર્વોપરી માની લઈને જગતભરમાં

વાસનાને વધારે પોષી છે ને સ્ત્રીઓને પણ તેવી બનાવી મૂકી છે. એટલે જ્યાં સુધી પૂજ્યભાવ, આદર અને માનની લાગણી સ્ત્રીઓ પ્રત્યે નહિ વધે, ત્યાં સુધી આપણો શુક્કરવાર વળવાનો નથી.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્’, પૃ. ૨૫)

“આપણી જીવનસંગિનીને આપણી સોબતથી જો આપણે ઊંચા ન લાવી શકીએ તો પછી આપણું એમની સાથેનું જોડાવાનું પ્રભુએ બનાવ્યું તે હેતુ જ માર્યો જાય.” (‘મુક્તાત્માનો પ્રેમસ્પર્શ’, પૃ. ૭)

“હિન્દુ સમાજનો પતિ પોતાની પત્નીને માત્ર એક વૈતરું કરનાર મફતના મજૂર જેવી સમજે છે.” (‘મુક્તાત્માનો પ્રેમસ્પર્શ’, પૃ. ૫૦)

“બહેનો જીવનને જેટલું સમર્પણ કરી શકે છે ને જેટલો ત્યાગ, બલિદાન આપી શકે છે એવું પુરુષો કરી શકતા નથી. બહેનોને લીધે જ સમાજ જીવે છે ને મરે છે.” (‘શ્રીમોટાની દાંપત્યભાવના’, પૃ. ૫૨)

“બધી જ બાબતોમાં પત્નીએ પતિને પૂછીને જ ચાલવું પડે, પૂછ્યા વિના એક પણ ડગલું આગળ ન ચલાય એવી આપણા સમાજની મનોદશા છે. જ્યાં સ્ત્રીઓની માનસિક સ્થિતિ માત્ર એક ગુલામ જેવી હોય, ત્યાં બીજી આશા શી રીતે રાખી શકાય ?” (‘શ્રીમોટાની દાંપત્યભાવના’, પૃ. ૫૫)

“આપણા જીવનની કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં તેમના જીવનના સાથી તરીકે આપણે મન હૃદય સાથે હૃદય મિલાવીને તેમની સાથે સંપૂર્ણપણે એકતા કેળવીએ.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્’, પૃ. ૩૦)

“પત્ની આપણું બધું જ માને એ આગ્રહ છોડી દેવો, એની સાથે દિલ ખોલીને વાતો કરવી. એકપણું અને અતડાપણું ન રાખવું.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૬૪)

“જ્યાં અપેક્ષા નથી, બદલાની ભાવના નથી, કશાની કુતૂહલતા નથી, પ્રયોજનની બિલકુલ લાગણી નથી, જ્યાં આવું બધું છે, ત્યાં પુરુષનું પુરુષપણું સ્ત્રીની અખંડ મર્યાદા રાખે છે.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૧૮)

“પોતાની પત્ની રોગી હોય ને એની સેવા કરતાં લોક આપણને નિંદે તો ભલે, એ તો આપણો ધર્મ છે.” (‘મુક્તાત્માનો પ્રેમસ્પર્શ’, પૃ. ૬૦)

ઉપરોક્ત વિવિધ અવતરણોમાં પતિએ પોતાના તરફ અને પત્ની તરફ કેવા પ્રકારનું વર્તન-પરિવર્તન કરવું જોઈએ, તે બાબતોમાં શ્રીમોટાના ચિંતનનું દર્શન થાય છે. શ્રીમોટાનું ચિંતન એમ કહે છે કે પતિએ

એટલે કે પુરુષે પોતાની જાતની સર્વોપરિતા ત્યજી દઈને પત્નીને લાગણીપૂર્ણ દષ્ટિએ આદર આપવો જોઈએ. પોતાની સર્વોપરિતા નિર્મૂળ કરી પત્નીના કાર્યમાં, પત્નીની પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લઈ સહકાર આપવો જોઈએ. સમર્પણ, પરિશ્રમ, સહનશીલતા, ત્યાગ અને બલિદાનના પાઠ પત્ની પાસેથી શીખવાનું જણાવી શ્રીમોટા આકોશ વ્યક્ત કરતાં કહે છે કે પત્નીને માત્ર વૈતરું કરનાર મજૂર ન ગણો. પુરુષપ્રધાન સમાજમાં પુરુષ પત્ની ઉપર સતત હુકમબાજી ચલાવે છે. બીજી બાજુ શિક્ષિત નારી પોતાની સ્વતંત્રતા અને સમાનતા જળવાય તે રીતે પતિપ્રેમ માટે ઉત્સુક હોય છે. આવી સૂક્ષ્મ બાબતોનો ખ્યાલ પતિએ રાખવો જ રહ્યો. ઘરમાં સફાઈ કરવી, ફર્નિચર વ્યવસ્થિત કરવું, આવેલ મહેમાનોની સરભરા કરવી, બજાર-ખરીદી કરવી વગેરે વગેરે - આ બધાં કાર્ય માત્ર સ્ત્રીનાં જ છે - એવો જડ દુરાગ્રહ પુરુષોના દિમાગમાં સ્થાયી થયેલો જોવા મળે છે. શ્રીમોટા આવો દુરાગ્રહ છોડી પત્નીના પ્રત્યેક કાર્યમાં બનતો સહકાર આપવાનું જણાવે છે. “તમામ કાર્ય કરતી વખતે પત્નીએ પૂછવું જ જોઈએ.” - આ પ્રકારની સ્થાપિત થયેલી ગૃહરૂઢિ ત્યજી ‘પત્ની’ ને ગુલામદશામાંથી મુક્ત કરવાનું તેઓશ્રી જણાવે છે.

પત્ની એ કુટુંબનું કેન્દ્ર છે. તેની માનસિક શાંતિ જળવાય, તેનું સ્વમાન જળવાય, તેનો પત્ની તરીકે મોભો જળવાય તે બાબતોનો ખ્યાલ પતિએ જ રાખવો રહ્યો. આ માટે પતિએ પોતાનું અતડાપણું (એક પ્રકારનો પુરુષ હોવાનો અહમ્) છોડી ખુલ્લા દિલથી વર્તવું જોઈએ એમ શ્રીમોટા જણાવે છે. પુરુષોને દિશાસૂચન કરતાં તેઓશ્રી સૂચવે છે કે જીવનની કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં કે સારા-નરસા સંજોગોમાં, પુરુષે હૃદયમાં અને મનમાં પોતાની પત્નીને ‘જીવનસાથી’ તરીકે ભૂલવી ન જોઈએ. પત્નીનું જીવન પોતાના જ જીવનનો એક ભાગ છે, તેવી જાગૃતિ સાથેની ભાવના કેળવી ‘જીવનસંગિની’ના જીવનમાં સંપૂર્ણ રસ કેળવતા રહેવું જોઈએ. આર્થિક વિષયકમાં ફસાયેલો વર્તમાન પુરુષ પોતાની પત્નીના જીવનમાં જરા સરખો પણ રસ લેવાનું શરૂ કરશે તો તે જ ક્ષણે તેમનાં દાંપત્યજીવનમાં સ્નેહના સાથિયા પૂરાશે, તેમાં શંકા અસ્થાને છે. શ્રીમોટાની આ હળવી સલાહ પ્રત્યેક પુરુષે માનવા જેવી છે.

પુરુષપ્રધાન સમાજમાં બીમાર પત્નીની સારવાર કરવી તેમાં પણ ઘણા પતિદેવો ક્ષોભ અનુભવતા હોય છે. પત્નીને દવાખાને લઈ જવી, દવા

પીવડાવવી કે તેની સારવાર કરવી તેમાં પતિનો દંભી અહમ્ ધવાતો હોય તેવો ભ્રમ આજના કેટલાક પુરુષોમાં જોવા મળે છે. આ સંદર્ભમાં શ્રીમોટા પતિને સંકોચ રાખ્યા વગર પત્નીની સેવા કરવાનું જણાવે છે. એટલું જ નહિ, પતિધર્મ બજાવવાની તક મળી છે તેમ માનવા જણાવે છે. સમાજ, મિત્રવર્તુળ, સગાસંબંધી બધાની નિંદા સહન કરીને પણ પત્નીની સેવા કરવી જ રહી એવો આગ્રહ શ્રીમોટા સેવે છે. “તમારી પત્નીની બને તેટલી સારવાર કરજો.” (‘મુક્તાત્માનો પ્રેમસ્પર્શ’, પૃ. ૬૫)

દામ્પત્યજીવનની કેળવણીના સંદર્ભમાં પતિને ધ્યાનમાં રાખી ઘણું ઘણું કહ્યું છે તેમ પત્નીને પણ કેન્દ્રમાં રાખી કેળવણીલક્ષી ઘણું ઘણું કહ્યું છે. શ્રીમોટા ભારપૂર્વક જણાવે છે કે પ્રત્યેક પુરુષના જીવનમાં ‘સ્ત્રી’ જાણ્યે-અજાણ્યે માર્ગદર્શક હોય છે. “પુરુષ મા, બહેન, પત્ની કે ઉપપત્ની કે એવી અન્ય સ્ત્રીની દોરવણીથી ચાલતો હોય છે.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્’, પૃ. ૧૨) પુરુષોના જીવનમાં સ્ત્રી મહત્વનો ભાગ ભજવે છે, તેનું જીવતુંજાગતું ભાન પુરુષને હોતું નથી. પરિવારવર્તુળમાં કેન્દ્રસ્થાને (પત્ની) સ્ત્રી હોય છે. તેથી પરિવારની સમૃદ્ધિમાં સ્ત્રી જેટલું કરી શકે તેટલું બીજું કોઈ નહિ. પત્નીનો વ્યવહાર કેવો હોવો જોઈએ ? પતિ સાથેનું વર્તન, બાળકો સાથેનું વર્તન, સાસુ જોડેનું કે પરિવારના સભ્યો સાથેનું તેનું વર્તન કેવું હોવું જોઈએ ? વગેરે નાની નાની જીવનલક્ષી અનેક બાબતો અંગે શ્રીમોટાના વિચારો પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપે દામ્પત્યજીવનની કેળવણી સમાન છે.

(ખ) પત્ની સંબંધક વિચારો :

“પતિના જીવનમાં એક પ્રેમરસભાવે ભળી જવા બહુ મથી મરજે. જીવનમાં એકરાગ-એકરસ પ્રગટ્યા વિના સાચો આનંદ જન્મતો નથી.” (‘મુક્તાત્માનો પ્રેમસ્પર્શ’, પૃ. ૬)

“સંસારમાં પોતાના પતિ સાથે સુખી રહેવા માટે તેના પરત્વેનો કોઈપણ જાતનો પૂર્વગ્રહ મનમાં બંધાઈ ગયો હોય, તે ટળે તે જરૂરનું છે.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્’, પૃ. ૧૧૫)

“પતિ પ્રત્યે ભક્તિભાવ રાખજે. એ તારી સેવા કરે કે ન કરે તેની કશી અસર મન પર ન થવા દેવી. આપણે આપણો ધર્મ બજાવવો.” (‘મુક્તાત્માનો પ્રેમસ્પર્શ’, પૃ. ૪૨)

“ઘર-સંસારમાં જે સ્ત્રી સૌથી પહેલાં પોતાના પતિને રાજી ન કરી શકે

તે સ્ત્રી મારે મન સ્ત્રી જ નથી. જો આપણો આપણા પતિ પરનો હૃદયનો સાચો પ્રેમભાવ હોય તો એના કાજે એને પ્રસન્ન રાખવા કાજે મૃત્યુ પણ આપણને વહાલું લાગવું જોઈએ. પતિ ને આપણી વચ્ચે કોઈ જાતનો ભેદ ન હોવો જોઈએ. પતિ જ આપણું સર્વસ્વ છે.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૯૭)

“આપણે આપણા પ્રેમીમાં ભળી જવાનું છે. એટલે આપણું સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ પણ મિટાવી દેવાનું છે.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્’, પૃ. ૧૭)

“આપણો પતિ આપણને ચાહતો ના હોય તો પણ તેને ચાહીને તેના સુખ માટે ઘસાઈ જવું; એક દિવસ તેનું પરિવર્તન થશે.” (‘શ્રીમોટા સાથે વાર્તાલાપ’, પૃ. ૭૭)

“જે સ્ત્રી ભક્તિપૂર્વક, શ્રદ્ધાપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક પોતાના પતિને આધીન રહે છે, તે સંસારને તરી જાય છે ને પોતાના પતિને પણ તારી શકે છે.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૧૦૪)

“આપણો વર એ કાંઈ શરીરધારી જીવ છે, તે નથી પણ એનામાં જે ભગવદીય ચેતના છે, તે આપણો ‘વર’ છે. એને આપણે રાજી કરવાનો છે.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્’, પૃ. ૭૧)

“પતિ એ શરીરનો પતિ નથી, પરંતુ આત્માના અધિષ્ઠાનની ભૂમિકારૂપે આત્માના ભાનને જગાડવાને માટે તે મળેલું સાધન માત્ર છે. એ રીતે આપણાં દૃષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ તેમનામાં રાખવાં.” (‘મુક્તાત્માનો પ્રેમસ્પર્શ’, પૃ. ૯૩)

“હિન્દુ સ્ત્રીને પરણ્યા પછી નવો અવતાર આવે છે. એના મા-બાપ, વાતાવરણ ને જીવન બધું જ પલટાઈ જાય છે. એણે પોતાની રહેણીકરણી, સ્વભાવ એ બધું જૂનું ગણીને ભૂલી જવાનું હોય છે અને નવા વાતાવરણને અનુકૂળ થવાનું હોય છે. તેથી એ નવો જન્મ ગણાય છે.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૯૪)

“સાસુ સાથેનો આપણો સંબંધ ખૂબ ભાવવાળો રાખવો. એ આપણાં મોટાં બહેન કે મા હોય એવી હૃદયની ભાવના વધુ ને વધુ કેળવવી.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૯૭)

“એ જ (સાસરું) આપણું તો તપોવન છે.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્’, પૃ. ૩૬)

“વહુ તો ઘરની શોભા છે. ઘર વહુથી શોભે છે. ઘરના સંસ્કાર વહુથી શોભે છે. ઘરના સંસ્કાર વહુથી જણાઈ આવે છે. વહુ ઘરનું ઢાંકણ છે.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૭૫)

ઉપરોક્ત વિધાનો ‘પત્નીની કેળવણી’ સંબંધી પ્રકાશ પાડે છે. શ્રીમોટા જણાવે છે કે આદર્શ પત્ની બનવા અથવા સાચા અર્થમાં અડધું અંગ બનવા કાજે પત્નીએ પતિના જીવનમાં એકરૂપતાથી હૃદયસ્થભાવે મળી જવું જોઈએ. પતિ જ સર્વસ્વ છે તેવી હૃદયની ભાવના વિકસાવી પતિને પ્રસન્ન રાખવા, મૃત્યુને પણ વહાલું કરવું જોઈએ. પતિના સુખ અને તેની પ્રસન્નતા ખાતર તેની સાથે હૃદયથી ભાવપૂર્ણ રીતે અનુકૂલન સાધવાનું છે. પતિના આદર્શો, રહેણીકરણી, મંતવ્યો, વિચારો, સંસ્કારો, વૃત્તિઓ, ધર્મ, ટેવો અને આર્થિક સદ્ધરતા વગેરે અનેક બાબતોમાં સમજપૂર્વકનું અનુકૂલન સાધવું એ જ પત્નીના જીવનની સાચી દિશા છે. વર્તમાન યુગમાં શિક્ષિત સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ સાથે કે પતિના પરિવાર સાથે અનુકૂલન સાધવા કરતાં Action-Reaction (ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા)ની વૃત્તિમાં વધુ ધ્યાન આપે છે. તેથી ઉભય પક્ષે કજિયા, કંકાસ, વૈચારિક અથડામણો અને માનસિક તનાવ ઊભા થાય છે. ચેતવણીના સ્વરૂપે શ્રીમોટા સમજાવે છે કે કોઈપણ પ્રકારનો પતિ પરત્વેનો પૂર્વગ્રહ બંધાયો હોય તો તે ટળવો જ જોઈએ. કોઈપણ પ્રકારની અપેક્ષા વગર પતિની સેવા કરી પત્નીએ પોતાનો નિજધર્મ બજાવવાનો છે. ભક્તિભાવે સ્નેહપૂર્ણ રીતે પોતાનો સ્વધર્મ બજાવનાર પત્ની પતિમાં પણ પતિધર્મનું જ્ઞાન પ્રકટાવી શકે છે, આમ શ્રીમોટાએ પોતાના વિચારોમાં સ્ત્રીશક્તિને બિરદાવી છે.

પ્રગતિશીલ સમાજમાં પ્રગતિના ઠેલા નીચે આજકાલ સ્વચ્છંદતા અને તરકટતા વધતી જાય છે. પતિના કઠ્ઠામાં રહેવું, હૃદયપૂર્વક પતિના પથ પર ચાલવું, તેને ગુલામી કહેવામાં આવે છે. પતિને આજીવન ભેરુ તરીકે ન ગણતાં Life partner તરીકે જોવાની ફેશન વધતી જાય છે. તેથી જ્યાં આવી Partnership ઊભી થાય, ત્યાં સ્વાભાવિક ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા, વાદ-વિવાદ, ફરજ-અધિકાર, નફો-નુકસાન-જેવા જીવનનાં સ્થૂળ દ્વંદ્વો દાખલ થાય છે.

પરિણામે પતિ અને પત્ની વચ્ચે માનસિક દીવાલો નિર્માણ થવાની. જેથી દાંપત્યજીવનમાં સ્નેહ અને સહકારના સ્થાને દાવા અને પ્રતિદાવા વધુ મજબૂત બનતા જાય છે. અંતમાં બે જિંદગીઓમાં સમાયેલું એકત્વવાળું જીવન તૂટવા માંડે છે. આવા આ આધુનિક યુગમાં શ્રીમોટાનું દામ્પત્યજીવનનું કેળવણીલક્ષી ચિંતન દીવાદાંડી સમાન છે. તેઓ જ્ઞાનપૂર્વક, શ્રદ્ધાપૂર્વક અને ભક્તિપૂર્વક પતિને આધીન થવા પત્નીને જણાવે છે. આવી સમજદારીપૂર્વકની આધીનતા પાછળ તેમનું સૂક્ષ્મ તત્ત્વજ્ઞાન રહેલું છે. જ્યાં ભક્તિમય આધીનતા હશે, ત્યાં અધિકાર ઓગળી જશે. જ્યાં શ્રદ્ધાપૂર્ણ આધીનતા હશે, ત્યાં શંકા-કુશંકા નિર્મૂળ થશે અને વિશ્વાસનો વિસ્તાર વધતો જશે. તે જ રીતે જ્યાં જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની સમજદારી હશે, ત્યાં કજિયા, કંકાસ કે તનાવનો અવકાશ નહિ રહે. આમ સમજદારીપૂર્વક તેમજ શ્રદ્ધાપૂર્વક પોતાના પતિને આધીન રહેનારી પત્ની સંસાર તરી જાય છે, એટલું જ નહિ, પોતાના પતિને પણ તારતી જાય છે.

લગ્ન બાદ જીવનસાથીનો સાથ નિભાવવા પત્ની પિયર ત્યજીને પતિગૃહે (સાસરે) સ્થિર થાય છે. આવા જીવન વળાંકમાં પતિએ માત્ર પત્ની સાથે જ અનુકૂલન સાધવાનું હોય છે. જ્યારે પત્નીએ સાસુ, સસરા, નણદં, દિયર, આડોશ-પાડોશ તેમજ નવા સગાં-સંબંધી-બધાં સાથે અનુકૂલન સાધવાનું હોય છે. આ ઉપરાંત નવા ઘરના વાતાવરણ સાથે, નવી રીતભાત સાથે, નવી વિચારધારા સાથે પણ સુમેળ સાધવાનો હોય છે. શ્રીમોટાની વિચારસરણી મુજબ પત્ની માટે આ નવો જન્મ ગણાય. કારણ કે જૂનું બધું જ સહજ રીતે છોડી નવું બધું જ સ્વીકારવાનું આવે છે. જીવનના આવા સંવેદનશીલ વળાંક સમયે શ્રીમોટા ઉપદેશ આપે છે કે પત્નીએ સાસુ સાથે મા અથવા મોટાબહેન સમાન સંબંધ સાધવો જોઈએ. પોતાની સગી મા સમાન સાસુ સાથે વર્તવું જોઈએ. વહુએ જ બધાની સાથે સુમેળ સાધવાનો હોવાથી તેના પક્ષે જ પરિવર્તનની પ્રક્રિયા હાથ ધરવાની રહે છે.

નવવધૂને શીખ આપતાં શ્રીમોટા સમજાવે છે કે વહુ એ ઘરનું ઢાંકણ છે. ઘરના સંસ્કાર, ઘરની શોભા, ઘરની રીત-ભાવ વહુના માધ્યમથી જ પ્રદર્શિત થાય છે. કારણ કે પરિવારમાં કેન્દ્રસ્થાને ક્રિયાશીલ પાત્ર તરીકે તેણે વર્તવાનું હોય છે. માટે જ તેની વિશેષ જવાબદારી છે. આ જવાબદારી

નિભાવવા માટે માનસિક કષ્ટ પણ સહન કરવાનું હોય છે. તેથી જ સાસરાને શ્રીમોટા તપોવનની ઉપમા આપે છે. દામ્પત્યજીવનની સફળતા આકાશમાંથી વર્ષાની જેમ વરસતી નથી, પરંતુ તે માટે સજાગપણે સહૃદય સમજપૂર્વક પ્રયત્ન કરવા પડે છે. મનની અને હૃદયની વિશાળતા ધારણ કરી, ચિત્તની નીરવતા નિર્માણ કરી, સમજના તાણા-વાણા ગૂંથી ગૂંથીને, સાસરામાં પોતાનું સ્થાન ઊંચું લાવવાનું હોય છે. સમજવાની, મનને મનાવવાની, શરીરને સમજાવવાની તેમજ સમજપૂર્વક બધું જ સહન કરવાની આ તમામ ક્રિયાઓ પત્નીએ પોતાના પક્ષે પોતાની જાતને ઘડવા કાજે કરવાની છે. તેથી જ તે એક પ્રકારનું તપ છે. આવું તપ કરનાર સ્ત્રી જ સતીત્વ પ્રાપ્ત કરતી હોય છે. જન્મ આપનાર માતા-પિતાના સંસ્કાર વડે સાસરામાં દીપી ઉઠવાનું હોય છે. ત્યાગ, સમર્પણ, સહનશીલતા, બલિદાન, સહિષ્ણુતા જેવા ઉત્તમ ગુણો પોતાનામાં વિકસે તે અર્થે સતત જાગૃત રહેવું, તેના જેવું તેજસ્વી તપ કયું હોઈ શકે? આવા તપમાં જ ભગવાનનાં દર્શન કરવા એવી માનસિક ભૂમિકા બાંધવી, એ જ પત્નીનો ઉત્તમ શણગાર હોઈ શકે. માટે જ શ્રીમોટા સકારણ સાસરાને તપોભૂમિ અને ભગવાનની પ્રજભૂમિ સાથે સરખાવે છે.

શ્રીમોટાએ પતિ અને પત્નીને જેમ વ્યક્તિગત માર્ગદર્શક સૂચનો કર્યાં છે તેમ બન્ને જણાંને સામૂહિક રીતે પણ ઘણું કહ્યું છે.

(ગ) દામ્પત્યભાવના:

“પોતાની સાથે જોડાયેલા જીવની જે કોઈ જીવ અવગણના કરે છે, તે સમાજની પણ અવગણના કરે છે.” (‘લગ્ન હજો મંગલમ્’, પૃ. ૮)

“એકબીજાને સમજવા સાચા દિલથી પ્રયત્ન કરવો.” (‘શ્રીમોટાની દાંપત્યભાવના’, પૃ. ૬૪)

“આપણે આપણી પત્ની, માતા-પિતા-બીજાં બધાં સંબંધોને નકારી ભગવાનને મેળવી શકવાના નથી.” (‘લગ્ન હજો મંગલમ્’, પૃ. ૬૦)

“જીવનનું ચિંત્વન કરો. એકબીજાના દોષો એકબીજામાં નહિ પણ પોતાનામાં જ જોવાનું રાખશો તો કલ્યાણ પ્રવર્તશે.” (‘શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના’, પૃ. ૬૯)

“ઘરનું વાતાવરણ હૃદયની સદ્ભાવનાથી ભરેલું સુમેળવાળું રહે, તેમાં બન્નેનું કલ્યાણ છે એ નક્કી જાણજો અને તમે બંને તે રીતે વર્તજો.”

(‘મુક્તાત્માનો પ્રેમસ્પર્શ’, પૃ. ૮૩)

“જમીનમાં વૃક્ષના બીજનું લગ્ન (જોડાણ) થાય છે, ને કૃપારૂપી જળ એના ઉપર પડતાં તેમાંથી જીવન સાંપડે છે, તેમ લગ્ન થયા પછી ભાવાત્મક રીતે જીવવાથી મતલબ કે એકરાગે-એક ભાવમય બની રહેવાથી ઉચ્ચ જીવનસ્થિતિ-એકમય થવાની સ્થિતિ ખીલી ઊઠે છે.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્, પૃ. ૮)

“પુરુષ સ્ત્રી પાસેથી માત્ર સેવાનો આનંદ નથી માંગતો, પરંતુ તે તો સ્ત્રીના હૃદયની પ્રેરણાથી સંતોષાવા માંગે છે, ગૃહવ્યવસ્થામાં જ્યાં સૌંદર્ય પ્રકટેલું છે, શાંતિ-સમતાવાળું અને પ્રસન્નતાવાળું વાતાવરણ છે, જ્યાં યોગ્ય પ્રકારની સુવ્યવસ્થા છે, જ્યાં જે તે બધું તેના યોગ્ય સ્થાને છે, જે જોતાં દિલ અને આંખ ઠરે છે, એવી કળા જે સ્ત્રી-જીવનમાં પ્રકટેલી છે, ત્યાં પુરુષનું દિલ પણ ઠરી શકે છે. પુરુષનું પણ દરેકે બાબતનું યદ્વાતદ્વાપણું સ્ત્રીના દિલને ઠારી શકતું નથી ને સંતોષ પમાડી શકતું નથી. સ્ત્રીહૃદય પણ માંગે છે—દિલ અને પ્રેમની સમર્પણની સંપૂર્ણ ભાવના. બંને એકત્વ કાજે છે.” (‘જીવનમંથન’, પૃ. ૨૮૯)

“બાળકના બરાબર ઉછેરનો તથા એના વિકાસનો પૂરેપૂરો આધાર તમારા બંનેના સુમેળ પર ને તમારા બંનેના જીવનનાં દૃષ્ટિ, વૃત્તિ, વર્તન ને વલણ પર છે.” (‘મુક્તાત્માનો પ્રેમસ્પર્શ’, પૃ. ૭૧)

શ્રીમોટા દંપતીને એકબીજાના ગુણો વડે, એકબીજાનું જીવન વિકસાવી દામ્પત્યજીવન વધુ મધુર બનાવવાનું સૂચવે છે. દામ્પત્યજીવનમાં મધુરતા અને સુસંવાદિતા સહજ ભાવે લાવવી હશે તો બંનેએ સાચા દિલથી એકબીજાને સમજવા જરૂરી છે. એકબીજાની ત્રુટિઓ જાણી અકળાવાનું નથી પણ તે ત્રુટિઓ નિર્મૂળ કરવા એકબીજાને પૂરક બનવાનું છે. દામ્પત્યજીવનમાં એકરાગતા, એકભાવમયતા કે એકરસતાની ઉચ્ચ કક્ષા લાવવા માટે બંને પાત્રોએ ભાવાત્મક રીતે લાગણીઓના તાંતણે જીવવાનું શીખવું જરૂરી છે.

જેમ બાહ્ય વ્યવસ્થાનો અધિષ્ઠાતા પુરુષ છે તેમ ગૃહરાજ્ય ભોગવવાનો અધિકાર સ્ત્રીનો છે. શ્રીમોટા જણાવે છે કે ગૃહવ્યવસ્થા સુંદર હશે, ઘરનું વાતાવરણ પ્રસન્નતાવાળું અને શાંતિવાળું હશે તો પુરુષનાં આંખ અને દિલ હંમેશાં ઠરશે. તે જ રીતે પુરુષ યદ્વાતદ્વાપણું ત્યજી, પ્રેમ અને સમર્પણની ભાવનાથી વર્તશે તેમજ સાચા અર્થમાં આજીવિકા નિભાવનાર બનશે તો

દામ્પત્યજીવનમાં સ્વયંભૂ એકત્વ પ્રગટશે. કુટુંબભાવના કેળવવાનો આગ્રહ કરતા શ્રીમોટા જણાવે છે કે માતા-પિતા કે એવા બીજા સંબંધો નકારી કોઈપણ વ્યક્તિ ક્યારેય દિવ્યતા પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ.

દામ્પત્યજીવનનો ગૂઢ અર્થ સમજાવતા શ્રીમોટા જણાવે છે કે, “પુરુષ અને પ્રકૃતિના મેળ વિના જગતમાં કશું ઉદ્ભવી શકતું નથી. જ્યાં ને ત્યાં બધે જ પુરુષ અને પ્રકૃતિનો ખેલ રમાઈ રહેલો છે. આપણામાં પણ પુરુષ અને પ્રકૃતિ છે. આવા તત્ત્વજ્ઞાનની સમજ આપણામાં ઊગે એ કારણે આપણા દષ્ટા-પુરુષોએ લગ્નપ્રથા શરૂ કરી હશે. ” (શ્રીમોટાની દામ્પત્યભાવના, પૃ. ૬૮-૬૯) લગ્ન પાછળનો ભાવાર્થ સમજાવતાં તેઓશ્રી જણાવે છે કે આપણે આપણી પ્રકૃતિને જાણી તેનું અને આપણા આત્માનું મિલન કરવાનું છે.

શ્રીમોટાના તત્ત્વજ્ઞાન મુજબ પતિ-પત્ની વચ્ચેના સ્થૂળ આકર્ષણ, સ્વભાવગત વિરોધો, વૈચારિક તેમજ માનસિક સંઘર્ષો, પ્રકૃતિજન્ય કે ઊર્મિજન્ય અથડામણો વગેરેના મૂળમાં શું છે તે જાણવું અને એમાંથી સમજ કેળવીને જીવનને ઉન્નત બનાવવાની ભાવના રાખીને જ્ઞાનયુક્ત વલણો કેળવી બધી જ અથડામણો ટાળીને ઐક્યરૂપ ધારણ કરવું એ જ શ્રીમોટાની દામ્પત્યજીવનની કેળવણી છે.

સમાજમાં એવું પણ જોવા મળે છે કે ઉચ્ચ પદવી પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ, પોતાના વ્યાવસાયિકક્ષેત્રે કે પોતાના કાર્યક્ષેત્રે ખૂબ જ ઊંચી સિદ્ધિ હાંસલ કરી હોય, પરંતુ સાંસારિક ક્ષેત્રે નિષ્ફળતા મેળવી હોય, એવું પણ જોવા મળે છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરનાર દંપતીમાં ક્યારેક દામ્પત્યભાવનાનો સંપૂર્ણ અભાવ હોય. એ હકીકત છે કે દામ્પત્યજીવન કેમ જીવવું ? પરસ્પર પ્રેમ કેવી રીતે કેળવવો ? એકબીજાને કેવી રીતે પૂરક બનવું ? વગેરે વિગતો અભ્યાસક્રમલક્ષી પદવીધારી શિક્ષણમાંથી નથી શીખવા મળતી. દામ્પત્યજીવનની આવી કેળવણી તો આત્મસૂઝ વડે, જાતના ઘડતર દ્વારા, વડીલોના માર્ગદર્શન દ્વારા અને સંત-મહાપુરુષોનાં પ્રેરણાદાયી સૂચનો દ્વારા જ મળી શકે.

શ્રીમોટા સમાજમાં રહી સમાજઘડતરનું કાર્ય કરતા હોવાથી તેઓશ્રી અનેક પરિવારોમાં, પરિવારના સભ્યની જેમ જ રહેતા. સ્વજનો, શ્રીમોટાને પરિવારના વડીલ તરીકે જ સ્વીકારતા. શ્રીમોટા સ્વજનપરિવારને પોતાનો

અંગત પરિવાર જ ગણતા. ટૂંકમાં શ્રીમોટા અને સ્વજનો વચ્ચે આત્મીયતાપૂર્ણ પારિવારિક સંબંધો થકી શ્રીમોટાએ અનેક સ્વજનો અને તેમના પરિવારોને ‘દામ્પત્યજીવન’ સંબંધી ઊંડું, સૂક્ષ્મ અને સરળ માર્ગદર્શન આપી તેમનાં જીવન ઊજાવ્યાં છે. તેઓશ્રીએ પતિ-પત્ની બન્નેને ક્યારેય ઠપકો આપ્યા વગર કે ગુસ્સે થયા વગર પ્રેમભાવે, ‘સમજ’ આપી તેમના દામ્પત્યજીવનના નાજુક પ્રશ્નોનું સમાધાન કરી, જીવનનૈયાને ટકરાતાં બચાવી હેમખેમ કિનારે પહોંચાડી છે. છૂટાછેડા સુધી પહોંચેલી પરિસ્થિતિને નવો વળાંક આપી કાયમ જીવનસાથી તરીકે જીવતાં શીખવ્યું છે. શ્રીમોટા ફક્ત સંત ન હતા પણ સામાજિક સંત હતા. પોતાનાં સ્વજનોનાં જીવનમાં, સ્વજનની વિનંતીથી, રસ લઈ, તેમના જીવનોને મહેકતાં કર્યાં છે.

લગ્ન અર્થાત્ દામ્પત્યજીવન એ માયા નથી, એ તો સૃષ્ટિનો કાયદો છે. પતિપત્નીમાં ઊભી થયેલી વૃત્તિઓનો જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ કરી તે વૃત્તિઓને ઊર્ધ્વગામી કરવા માટે લગ્ન એ સામાજિક વ્યવસ્થા છે તેમ તેઓશ્રી સમજાવે છે. લગ્નનું સૂક્ષ્મ અર્થઘટન કરતાં તેઓ જણાવે છે કે દરેક વ્યક્તિએ પોતાની પ્રકૃતિ સાથે લગ્નસંબંધે જોડાવવું જોઈએ. દરેક વ્યક્તિમાં પણ પ્રાણ અને પ્રકૃતિનાં દિવ્યલગ્ન થવાં જોઈએ. પતિપત્ની સ્વરૂપે દામ્પત્યજીવન જીવવું એ તો એક નિમિત્ત છે, પ્રકૃતિ સાથે પ્રાણનું અને પ્રાણ સાથે પ્રકૃતિનું દિવ્ય મિલન કરી અદ્વૈતના અનુભવવા કાજે લગ્ન છે.

હા, દામ્પત્યજીવનો સ્વીકાર કરતાં તેઓ બંને પાત્રોને આત્મા સ્વરૂપે એક થવાનું જણાવે છે. પતિ અને પત્ની સાચા અર્થમાં એકબીજા માટે અડધું અંગ બને અને એકબીજાની ત્રુટિઓ જાણી એકબીજાનાં પૂરક બને તોજ સમાજે રચેલી આ સુંદર વ્યવસ્થાનો લાભ આખાયે સમાજને મળશે, જેથી એકાદ કૃષ્ણ કે એકાદ વિવેકાનંદ આ સમાજ પ્રાપ્ત કરી શકશે.

દામ્પત્યજીવનમાં ડગલે ને પગલે ઊભી થતી ‘પુરુષજન્ય’ કે ‘પ્રકૃતિજન્ય’ સમસ્યાઓ જેવી કે પતિ-પત્ની વચ્ચે મનમેળ વગર સ્થૂળ આકર્ષણ, વૈચારિક સમજનો અભાવ, પ્રગટ વિરોધો, બંને પક્ષે અહમ્નો અતિરેક, બંને પક્ષે એકબીજા પર આધિપત્ય સ્થાપવાનો સ્વભાવ વગેરે, શ્રીમોટાના મૌલિક વિચારોમાં આ તમામ સમસ્યાને નિર્મૂળ કરવાના વ્યવહારુ

ઉપાયો જોવા મળે છે અને એ જ તેમની દામ્પત્યજીવનની સચોટ કેળવણી છે.

જીવનમાં મૌલિકતા અને પ્રસન્નતા પ્રકટ કરવા તેમજ જીવનના સનાતન સુખનો અનુભવ કરવા પતિ-પત્ની બંનેની હૃદયસ્થ એકતા ઉપર તેઓ ભાર મૂકે છે. તેઓ શિક્ષણ આપતાં જણાવે છે કે બંનેએ પોતાની પ્રકૃતિ સમજવી પડશે, પોતાપોતાની વૃત્તિઓ પિછાણવી પડશે, એનો ઉપયોગ કરતી વખતે જાગ્રત સંયમ કેળવવો પડશે તો જ દામ્પત્યજીવન પાછળનું પ્રભુએ સૂચવેલું ધ્યેય સાર્થક થઈ શકશે.

પતિને કેન્દ્રમાં રાખી શ્રીમોટા પત્નીને વૈતરું કરનાર કે મજૂર ન ગણવા આકોશમય સૂચન કરે છે. સાથે સાથે પુરુષને પોતાનો અહમ્ ત્યજવા તેમજ સર્વોપરિતા છોડવા પ્રેમપૂર્વક સમજાવે છે. પત્નીના કાર્યમાં, પત્નીની પ્રવૃત્તિમાં તેમની પત્નીના જીવનમાં હૃદયપૂર્વક રસ લઈ સાચા અર્થમાં પતિએ પતિપદ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. બીજી બાજુ, પત્નીને સાચા અર્થમાં અર્ધાંગિની બનવાનું સૂચન કરતા તેઓશ્રી જણાવે છે કે પતિના આદર્શો, રહેણીકરણી, મંતવ્યો, વિચારો અને સંસ્કારો વગેરે તમામ બાબતોમાં સમજદારીપૂર્વકનું અનુકૂલન સાધી પતિના જીવનમાં પડછાયાની જેમ એકરૂપ થવું એ જ પત્નીનું જીવનકર્તવ્ય છે. આમ શ્રીમોટાએ દામ્પત્યજીવનની કેળવણી સંબંધી વિગતે ચર્ચા કરી છે. તેમના વિચારો અને ચિંતનમાં લગ્નનો

૮. સંસાર : પાઠશાળા એવમ્ પ્રયોગશાળા

શ્રીમોટાને સૌ કોઈ એક મહાન સંત તરીકે જુએ છે. પરંતુ શ્રીમોટા સાથે સાથે એક પ્રખર ચિંતક, લેખક એવમ્ જીવનઘડવૈયા હતા. તેની જાણ બહુજન સમાજને કદાચ નથી. શ્રીમોટાએ સ્વજનો તેમજ જિજ્ઞાસુ સાધકોને જીવનવિકાસ હેતુસર માર્ગદર્શન આપતા અનેક પત્રો લખ્યા હતા-જે પાછળથી સંપાદિત થઈ પુસ્તક બની સમાજ સમક્ષ રજૂ થયા છે. આ તમામ પુસ્તકોની વિશિષ્ટતા એ છે કે “જીવન” શબ્દ પુસ્તકના નામકરણમાં સામાન્ય રખાયો છે. આની પાછળ પણ સૂચક ગૂઢ અર્થ સંકળાયેલો છે. “જીવન” શબ્દમાં શ્રીમોટા સર્વેને સૂચિત કરતાં જણાવે છે કે જીવનનો અને સંસારનો સ્વઘડતરની કેળવણીના ઉત્તમ સાધન તરીકે સ્વીકાર કરવાનો છે.

નિર્માલ્ય જીવનમાંથી છૂટવાના હેતુથી નર્મદામાં ઝંપલાવતા અને કોઈક અદૃશ્ય શક્તિ દ્વારા થયેલા પોતાના અદ્ભુત બચાવે તેઓશ્રીને નવીન ચેતના અર્પણ કરી હતી. ત્યારબાદ જીવનનો સહર્ષ સ્વીકાર કરી, ડગલે ને પગલે જીવનસાધના દ્વારા ‘દિવ્યજીવન’નો ઉત્તમ નમૂનો તેઓશ્રીએ સમાજ સમક્ષ મૂક્યો છે. શ્રીમોટાનું સંસારલક્ષી ચિંતન અનુભવમાંથી પસાર થયેલું છે, તેથી જ તે ઉત્તમ કેળવણી સમાન છે. જગતના મહાન ચિંતકોએ સમાજને કે જીવનને વિવિધ ઉપમાઓ કે વિશેષણો આપ્યાં છે, કોઈએ સંસારને ‘મિથ્યા’ કહ્યો, તો કોઈએ સંસારને ‘માયા’ કહી, તો કોઈએ સંસારને ‘નાટકનું સ્ટેજ’ કહ્યું, તો કોઈએ સંસારને ‘કાગજ કી નાવ’ કહી, તો કોઈએ સંસારને ‘કાંટાની વાડી’ કહી-પરંતુ શ્રીમોટાએ સંસારને જે ઉપમા આપી છે તેવી કદાચ જગતમાં કોઈ ચિંતકે નહિ આપી હોય. તેમના જ શબ્દોમાં, “સંસાર એ તો જીવનનો બોધપાઠ શીખવાની પાઠશાળા છે અને જીવનવિકાસ કાજેની પ્રયોગશાળા છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૨૬) અર્થાત્ શ્રીમોટા આજીવન ચાલતી પ્રક્રિયા તરીકે કેળવણીનો સ્વીકાર કરી ‘સંસાર’ને કેળવણીનું વિશાળ ક્ષેત્ર ગણાવી તેને પાઠશાળા તેમજ પ્રયોગશાળા સ્વરૂપે જુએ છે. તેઓ સંસારને દિવ્યજીવન અર્થે સાધનાના એક સાધન તરીકે સ્વીકારવાનું જણાવે છે. સંસારનો સ્વીકાર સામાન્ય જીવની જેમ કરવાનો નથી

જીવન માટે મળેલ સૃષ્ટિ તેમજ સર્વ સગાં-સંબંધીઓમાં પ્રભુનાં દર્શન કરતાં કરતાં ભાવપૂર્ણ રીતે સ્વીકાર કરવાનો છે. આવા વિવેકપૂર્ણ સ્વીકાર પાછળ કેળવણીનો સૂક્ષ્મ હેતુ પણ કેળવવાનો છે.

સામાન્ય રીતે ઘણી વ્યક્તિઓ સંસારમાં સામે આવતી પ્રતિકૂળતાઓ, અવરોધો, વેદનાઓ, દુઃખો કે મુશ્કેલીઓ અથવા કર્મોની ફરજોમાંથી ‘ભાગી છૂટવા’ ભાગેડુ વૃત્તિને પોષવા ‘પ્રભુના’ નામના ઓઠાં હેઠળ સંસાર ત્યજતા હોય છે. શ્રીમોટા આવી ભાગેડુ વૃત્તિને પોષવાની ના પાડે છે અને સંસારમાં જ રહી ઊર્ધ્વ જીવન અર્થે સતત કેળવણીલક્ષી સંઘર્ષ કર્યા કરવાનું સૂચવે છે. “સંસારમાં જ્યાં ત્યાં સઘળે જ્યાં જુઓ ત્યાં અથડામણ, ઘર્ષણ, આદિ જ છે. તેનો હેતુ તો સાધકને માટે ઉપર આવવા કાજેનો, પોતાની આંતરિક શક્તિને બઢાવવા સારુ છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૨૬૮). એટલે કે ઊર્ધ્વ જીવન કેળવવા મથતી વ્યક્તિએ દૈનિક વ્યવહારોમાં થતી સ્વભાવદોષ કે વર્તનદોષની અથડામણોમાં વિશેષ દષ્ટિ રાખવાની છે. પ્રત્યેક તક જીવન વિકાસ કાજે કેવી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે તેનો જીવતોજાગતો ખ્યાલ સતત સેવવાનો છે. માતા-પિતા, પતિ-પત્ની, ભાઈ-બહેન, મિત્ર કે સગાં-સંબંધીઓ સાથે જીવનવ્યવહારમાં થતી અથડામણોનું પૃથ્થકરણ કરી જીવનવિકાસના હેતુ અર્થે જાતને ઊર્ધ્વગામી બનાવવા કજિયા, કંકાસ, વેદનાઓ, દુઃખો વગેરેનો સ્વીકાર કરી એક પ્રકારની જીવનસાધના કરવાની છે. આમ શ્રીમોટાની દષ્ટિએ દિવ્યજીવનની પ્રાપ્તિ માટેનો સાચો આધ્યાત્મિક માર્ગ એ પ્રત્યક્ષ જીવનસાધનાનો માર્ગ છે એટલે કે સાચું અને એકમાત્ર શિક્ષણબળ જીવન પોતે છે.

આમ સંસારમાં કેળવણીલક્ષી દષ્ટિથી જીવવું એ એક પ્રકારની શિક્ષણ-સંસ્કાર-પ્રક્રિયા છે. વ્યક્તિ જાણે-અજાણે આજુબાજુના સમાજમાંથી કાંઈક શીખતી જ હોય છે. જેને કંઈક શીખવું જ છે, તેના માટે તો સંસારમાં આવતી તમામ વ્યક્તિઓ શિક્ષક છે. “સંસાર પાઠશાળા કે પ્રયોગશાળા” છે. તેની પૂર્તિ કરતાં શ્રીમોટાના વિચારો નીચે મુજબ છે :

“સંસાર મળેલો છે, તે શક્તિનો વિકાસ કરવાને, શક્તિના જ્ઞાનના અનુભવ કાજે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૨૩)

“સંસારનું ક્ષેત્ર જીવનવિકાસની સાધના કાજે ઉત્તમ પ્રકારનું છે.”
 (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૩૬૭)

“સંસાર એ જીવનના પમરાટને બદલાવવા કાજે મળેલી તપશ્ચર્યાની ભૂમિકા છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૫૧)

“સંસાર તો જેને શીખવું છે, તેને તો પ્રત્યક્ષ ગુરુ છે. એનાથી તો કેટકેટલું શીખાતું હોય છે.” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૩૮)

“સંસાર એ મરુભૂમિ નથી, પરંતુ સાધનામય જીવન જીવવાને કાજે તપોમય ભૂમિ છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૫૬)

“પ્રભો! તારી શાળા જગતભરમાં વ્યાપ્ત રહી છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૮૩)

“સંસાર તો તપી તપીને શુદ્ધ થવાને યજ્ઞની વેદી છે.” (‘સંસારમાં વૃન્દાવન’, પૃ. ૮૫)

“જીવનમાં જે જે બધું મળેલું છે, તે શીખવાના સાધન રૂપે મળેલું છે.” (‘પગલે પગલે પ્રકાશ’, પૃ. ૩૭)

“જગત એટલે કે એક ભવ્ય મહાન નીતિની ક્ષરતશાળા કે વ્યાયામગૃહ છે. તેમાં આપણે દરેકે વ્યાયામ કરવાનો છે કે જેથી આપણે વધારે ને વધારે આત્મબળવાળા બનીએ.” (‘જીવનમંથન’, પૃ. ૧૨)

“સંસાર તો જ્ઞાનની ભાવના કેળવવા કાજે છે.” (‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૧૮)

“સંસાર મિથ્યા નથી એ તો ઘડાણ કાજે મળ્યો છે.” (‘પગલે પગલે પ્રકાશ’, પૃ. ૩૭)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં ‘સંસાર’ સંબંધી શ્રીમોટાના વેધક વિચારોનાં દર્શન થાય છે. શ્રીમોટાએ ક્યાંય સંસારને અવગણ્યો નથી. જીવનવિકાસની સાધનાના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ઉત્તમોત્તમ ક્ષેત્ર કોઈ હોય તો તે સંસાર છે. જંગલમાં હિમાલયની ગુફામાં એકાંત એવી સાધના કરવી વધુ સરળ છે. પણ જીવન જીવતાં જીવતાં સંસાર વચ્ચે રહી જીવનને દિવ્યતા અપાવવી તે કઠિન એવમ્ મુશ્કેલ છે. વાણી, વ્યવહાર અને સ્વભાવથી પીડા આપતી સેંકડો વ્યક્તિઓ વચ્ચે પોતાની જાતનું ઘડતર કરવું એ એક પ્રકારનું ઊંચામાં ઊંચું તપ છે.

સંસારજીવનમાં રહેતાં રહેતાં જે કાંઈ ગમો-અણગમો, ધિક્કાર કે પ્રેમ જાગે તેમાંથી 'કેળવણી' પ્રાપ્ત કરવી તે સરળ નથી જ. છતાંય શીખવાની આકાંક્ષા કે વિવેકદૃષ્ટિ હશે તો પ્રત્યેક વ્યક્તિ પાસેથી કંઈક ને કંઈક શીખી શકાય છે. સંસારમાં રહીને ભલા થવાનું છે તે માટે ભલું જ ઈચ્છવાનું છે, ભલું જ જોવાનું છે ને ભલું જ વિચારવાનું આવશ્યક છે. ઈન્દ્રિયોને કે વાસનાઓને કે સ્વભાવને આધીન વ્યક્તિની દૃષ્ટિ 'ભલું' જોવામાં ખૂબ જ કષ્ટ અનુભવે છે. દરેક વ્યક્તિમાં જે કાંઈ ભલું છે, જે કાંઈ ઉત્તમ છે, તેની સ્વીકૃતિ કરી, તેની વ્યક્તિગત ત્રુટિઓ સાથે તુલના કરી એવી ત્રુટિઓ નિર્મૂળ કરવી એ એક પ્રકારનો જીવનયજ્ઞ છે. પણ આ જીવનયજ્ઞ સંસારની તપોભૂમિ ઉપર જ થઈ શકે. સંપૂર્ણ જગત પ્રભુની શાળા છે તેમ જણાવી શ્રીમોટા 'સંસાર પાઠશાળા' છે, તે વિચારને વધુ દૃઢ બનાવી અગત્યનું પ્રદાન કરે છે.

સંપૂર્ણ વિશ્વ પાઠશાળા છે તેવો આધ્યાત્મિક ભાવ કેળવવા કાજે જ કદાચ ગુરુ દત્તાત્રેયે ૨૪ ગુરુઓ કર્યા હતા. શ્રીમોટા પણ એમ જ સમજાવે છે કે **સંસાર એ તો પ્રત્યક્ષ ગુરુ છે.**

શ્રીમોટાએ સંસારને માત્ર પાઠશાળા નથી કહી, તેને પ્રયોગશાળા પણ કહી છે. એટલે કે જેમ વૈજ્ઞાનિક અનેક પ્રયોગો કરી તે પ્રયોગોનું પૃથક્કરણ કરી સારાંનરસાં તત્ત્વો શોધી નાંખે છે, તે જ પ્રમાણે સંસારમાં-જીવનવ્યવહારમાં પ્રત્યેક જોગ-સંજોગ દ્વારા પ્રાપ્ત અનુભવ એ એક પ્રયોગ છે. પ્રત્યેક પ્રસંગ પ્રયોગ સમાન છે. પ્રત્યેક પ્રસંગનું જીવનવિકાસાર્થે પૃથક્કરણ કરી સારા તત્ત્વોનું અવલોકન કરવાનું છે. અને આવા સારા અવલોકનોનો સંગ્રહ કરી જીવનને સંસારરૂપી પ્રયોગશાળામાં તપાસી, ચકાસી ઉત્તમ ગુણવત્તાવાળું બનાવવાનું છે. શ્રીમોટા સંસારને જીવનશુદ્ધિ અર્થેની ભઠ્ઠી પણ કહે છે. "સંસારવહેવારનો દાવાનળ એ તો જીવનને ગળાઈ ગળાઈને સંપૂર્ણ શુદ્ધ થવાવા કાજેની ભઠ્ઠી છે." ('જીવનસોપાન', પૃ. ૨૪૬) એટલે કે જેમ પારો અગ્નિમાં પૂરેપૂરો પરિપક્વ થતાં એની ભસ્મ ભારે ગુણકારી નીવડે છે, જેમ સોનું ભઠ્ઠીમાંના સખત તાપમાં ભસ્મ બનતાં તેનો ગુણ શરીરમાં શક્તિ પ્રગટાવવાનો બને છે, એવી રીતે સંસાર-વ્યવહારનો દાવાનળ જીવનને શુદ્ધતા આપવા કાજે છે. આમ 'સંસાર' મિથ્યા નથી, પરંતુ તપશ્ચર્યા કાજેની તપોભૂમિ,

શીખવા કાજેની ગુરુશક્તિ છે. જ્ઞાનની ભાવના કેળવવા કાજે તેમજ જીવનઘડતર ઘડાવા કાજેની પાઠશાળા એવમ્ પ્રયોગશાળા પણ છે. સંસારરૂપી પાઠશાળામાંથી કેવી રીતે કેળવણી પ્રાપ્ત કરવી ? અર્થાત્ જીવનવિકાસાર્થે સંસારવ્યવહારોમાં કેવી ભાવના રાખવી ? કેવી રીતે વર્તવું ? વગેરે બાબતોનું શિક્ષણ આપતાં શ્રીમોટા જણાવે છે :

“બધાની સાથે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનો હૃદયનો સુમેળ સાધતા રહેવામાં જીવનની યથાર્થતા છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૫૧)

“સંસાર કુથલી કે નિંદા કરવા મળેલ નથી.” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૮૩)

“જે જે જીવોની સાથે આપણે રહેતા હોઈએ તે તે બધાંની વચ્ચે પ્રેમભાવનાપૂર્વક સુમેળ પ્રગટે એવું આપણું જીવતુંજાગતું વલણ તે તરફનું હોવું ઘટે.” (‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૬૮)

“સંસાર જીવનનું સાફલ્ય કેળવવા મળેલો છે. સંસાર મળેલો છે જીવનનું જ્ઞાનાત્મક તારતમ્ય કેળવવા માટે ને મેળવવા માટે” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૩૫૩)

“જીવનમાં પ્રસંગો સિવાય બીજા શેનાથી આપણે ઘડાઈ શકવાનાં છીએ ? તેથી પ્રસંગોમાં તો ગુરુ બિરાજેલા છે.” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૨૪૭)

“જીવનમાં તડકો-છાંયડો તો આવવાનાં જ. પણ તે બંને પાસાંનો હેતુ તો ઘડતર થવાવા કાજેનો છે. વિષનો કડવો ઘૂંટડો પીવા વારો તો તેને અમૃત તરીકે સ્વીકારી જે જીવ જીવનસંગ્રામ ખેલે છે, તે જીવન જીવી જાણે છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૨૫૮)

“ગમે તે જીવ ગમે તે પ્રકારનો હોય અને દેખીતું તેવું વર્તન ખરાબમાં ખરાબ હોય તો પણ આપણે તો તેનામાં સદ્ભાવના વિચારવાનું રાખીએ તે આપણા કાજે ઉત્તમ પ્રકારની કેળવણી છે.” (‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૭૦)

“સંસારમાં જેની સાથે સંકળાયા છીએ, તેની સાથે મેળ રાખીને વર્તીએ તે પણ ભગવાનનું ભજન જ છે.” (‘મૌનમંદિરમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા’, પૃ. ૧૦)

“બધાં જે સંબંધમાં હોય તેમના સદ્ગુણો નીરખ્યા કરવાની

કેળવણીનો અભ્યાસ મનને પ્રગટાવવાનું જીવતું જ્ઞાન જાગૃતિથી રાખ્યા કરવાનું છે.” (‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૬૩)

“બને તેટલા નિઃસંકોચપણે જ્ઞાનપૂર્વક જીવનમાં વર્તવાનું છે. સમાજના શિષ્ટાચારમાં જકડાઈ જવાનું નથી. આમ જ થાય ને આમ ન જ થાય કે તેમ તો ન થાય એવી વિચારસરણીને પ્રેમથી તિલાંજલિ આપવાની છે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૩૭)

“સાચી રીતે જીવવાનું તો તે જ કહેવાય કે જે રીતે જીવવાથી સંસારવ્યવહારમાં જે બધાં મળેલાં છે, તેમને બધાંને આપણાથી કરી પ્રેમ ઉપજે, ઉલ્લાસ, ઉત્સાહ પ્રગટે ને આપણાથી કરી તેમના જીવનમાં કંઈક હળવાશ, શાંતિ, પ્રસન્નતા, આનંદ પ્રગટે, ને તેમના જીવનમાં આપણાથી કંઈક ઉપયોગી થઈ પડવાનું જો પ્રભુકૃપાથી બનતું હોય તો તે તેમ વર્તાય એવા પ્રકારનું જીવન તે જીવન છે.” (‘આવી મળે એ અવસર’, પૃ. ૧૧)

“બધામાં સુમેળભાવે વર્તવાનું છે. આપણા કાજે કોઈ શું કહે છે, શું વિચારે છે, તેની કશી ગણતરી મન કરવા બેસી ન જાય તેની ખાસ કાળજી ખૂબ ખૂબ રાખવાની છે.” (‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૬૩)

“સૌ કોઈ આપણું જ છે. એવી પ્રેમભાવના કેળવ્યા કરશો.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૯૦)

“બહારનો સંસાર ને તેની ઘટના તે તો માત્ર અંતરનાનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે. તેથી સંસારમાં જે કાંઈ બને છે, તે જ તેનું કારણ છે. જો એમ સમજીને મનને દઢાવવાનું બની શકે તો બહારના ગમે તેવા વ્યક્ત થવાપણામાં આપણને કંઈ જ કશું આડુંતેડું લાગે નહિ.” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૨૦૦)

“પ્રત્યેક સંબધ આપણી આંતરિક ચેતનાને જીવતીજાગતી રાખવા કાજે છે.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૨૦૦)

“સંસારનાં બધાં કામ આપણે કરવાનાં પણ એમાં લેપાયા વગર, તટસ્થતાથી.” (‘જન્મ-પુનર્જન્મ’, પૃ. ૮૧)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા સંસારમાં રહીને પણ સ્વયં જાગૃતિ રાખી આત્મઘડતર કેવી રીતે કરવાનું છે, તે અંગેનું શિક્ષણ આપે છે, સંસાર કુથલી કે નિંદા કરવામાં વ્યર્થ બગાડવાનો નથી, પરંતુ સંસારમાંથી જીવનનું સાચું જ્ઞાન મેળવવાનો જાગૃત પ્રયત્ન કરવાનો છે. જીવનનું સાફલ્ય કેળવવા

સંસાર મળેલો છે. પરંતુ આ સાફલ્ય મેળવવા કાજે જે જે જીવોની વચ્ચે આપણે રહેતા હોઈએ તે તમામ વ્યક્તિઓ પ્રત્યે પ્રેમપૂર્ણ સુમેળ જાગે તેવું વલણ, તેવો પ્રયત્ન વ્યક્તિનો હોવો ઘટે.

તેઓના ચિંતન મુજબ સંસારની ઉપાધિઓથી ત્રાસીને દૂર ભાગી વ્યક્તિએ કાયરતાનું પ્રદર્શન કરવાનું નથી. પરંતુ સંસારની સર્વ વિષમતાઓ, સર્વમુશ્કેલીઓ હસતાં મોઢે સહન કરી, પ્રત્યેક વિષમતા કે મુશ્કેલી જીવનઉત્થાન માટે પ્રભુની જ પ્રસાદી છે, તેવો ભાવ કેળવતા જવાનું છે. શ્રીમોટા જણાવે છે કે જીવનમાં પ્રત્યેક પ્રસંગ એ એક એક કેળવણીનો પાઠ છે. પ્રસંગોથી જ વ્યક્તિ પોતાની જાતને ઘડી શકે છે. વિષમ પ્રસંગો કે અનુકૂળ પ્રસંગો-પ્રત્યેક પ્રસંગ શ્રીસદ્ગુરુભાવ કેળવવાથી જીવન જીવવાની કળા શીખાતી જાય છે.

સંસારમાં તડકો-છાંયડો, ચઢાવ-ઉતાર, દુઃખ-સુખ આવ્યાં જ કરવાના. તેઓશ્રીના ચિંતન મુજબ આ બંને પાસાંઓનો હેતુ ઘડતર થવા કાજેનો જ છે. “ચેતનને અનુભવવા કાજે જ માનવીનો જન્મ મળતાં દુઃખો, કષ્ટો, મુશ્કેલીઓ, ઉપાધિઓ વગેરે બધું જીવને સાચું ભાન પ્રકટાવવા કાજે છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૬૯)- અર્થાત્ સંસારસંબંધો વિરુદ્ધમાં હોય કે તરફેણમાં હોય, વ્યક્તિએ પોતાનું જીવનલક્ષ ધ્યાનમાં રાખી એ તમામ સંબંધોમાંથી ગુણસર્જન કેળવતા શીખવાનું છે. એટલે ક્યારેક જીવનઘડતર કાજે વિષનો ઘૂંટડો પીવાનું આવે તો તે પી જઈને પણ શિવ બનવાનો જ પ્રયત્ન કરવાનો છે.

સંસારસંબંધોની સચોટ સમજ આપતાં શ્રીમોટા જણાવે છે કે જેમ પાણીનો સ્વભાવ છે અનક્કરતા, તેમ સંસારના જીવો જીવદશાવાળા એટલે કે દ્વંદ્વવૃત્તિવાળા જ હોય, પણ પાણીમાં ઘનતા લાવવા કે તેને વાયુરૂપ આપવા પ્રયત્ન કરવો પડે છે, તેમ જીવનને પણ નક્કરતા આપવા વૃત્તિઓથી પર રહીને પ્રયત્ન કરવો જ પડે. “સંસાર એ તો વૃત્તિઓથી તરવા કાજેની મુક્તિનાવ છે.” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૫૮)

શ્રીમોટાનું જીવનલક્ષી ચિંતન સમજાવે છે કે સંસારને પાઠશાળાનું રૂપ આપવાનું છે, એટલે કે તેની પાસેથી ઘણું ઘણું શીખવાનું છે. ભજન ભક્તિનો દેખાવ ન કરતાં શ્રીમોટા તો ત્યાં સુધી કહે છે કે સંસારમાં જેની સાથે

સંકળાયા છીએ તે તમામની સાથે સુમેળ રાખવો એ પણ ભગવાનનું ભજન જ છે. પરંતુ આવો સુમેળ પ્રગટાવવા કાજે બધાંનાં જીવનમાં કે બધાંના વ્યવહારમાં સદ્ગુણો જ નીરખવા, આવો અભ્યાસ કરવાથી જીવન કેળવાતું જાય છે. તેમના જ શબ્દોમાં, “માનવીને સંજોગો, પરિસ્થિતિ, સંસારવ્યહાર જે તે બધું કર્મ સંજોગે મળે છે, તે ભોગવી લીધા વિના કોઈનોયે છૂટકો નથી. પણ, તે બધું મળે છે જીવનમાં ગુણવિકાસ માટે. સમતા, તટસ્થતા, ધીરજ, સહનશક્તિ, ઉદારતા, ત્યાગ આ બધા ગુણો કંઈ એમ ને એમ કેળવાઈ જતા હોતા નથી. એ તો જીવનમાં તેવા તેવા પ્રકારના સંજોગોમાં ને પ્રસંગોમાં આપણે તેવું તેવું જ્ઞાન ભાન પ્રકટાવી પ્રકટાવી વર્તવાનું કર્યા કરીએ તો જ તેનું બળ પ્રકટે છે.” (‘સંતહૃદય’, પૃ. ૧૬) આમ સંસારસંબંધોમાં આવેલી વ્યક્તિઓની પ્રકૃતિ ગમે તે પ્રકારની હોય, છતાં તેનામાં રહેલા સજ્જનપણાના ગુણનું આરોપણ કરવામાં, તેના વિષે સદ્ભાવ થતો રહે તે સ્વઘડતર કાજેની મોટી કેળવણી છે.

શ્રીમોટા પ્રત્યેક વ્યક્તિને પરિવર્તનશીલ થવાનું સમજાવે છે. સમાજની, ધર્મની કે સંસારની રૂઢિઓ પ્રમાણે જીવનને બાંધી રાખવાનું નથી. આમ જ થાય કે તેમ જ થાય - તેવું વલણ જતું કરી, સંકોચ રાખ્યા વગર ઊર્ધ્વ જીવન પ્રાપ્ત કરવા જ્ઞાનપૂર્વક જે કાંઈ કરવાનું હોય તે કરવું ઘટે. આમ પરિવર્તનલક્ષી દૃષ્ટિ સાથે દિવ્યજીવનની પ્રાપ્તિ માટે સમજપૂર્વકની સાધના પ્રત્યે અભિમુખ થવું તેમજ તે દિશામાં ક્રિયાશીલ બનવું-આવો જીવનહેતુ સાકાર કરવાનો ભાવ સંસારમાં કેળવ્યા કરવાનો છે. તેઓએ ચીંધેલા જીવનવિકાસના આ સાધનામાર્ગમાં પ્રાપ્ત થતા અનુભવોમાંથી દિવ્યતા પ્રાપ્ત કરવા જાગૃત પણ રહેવાનું છે. અને પ્રાપ્ત અનુભવોમાંથી ઉત્પન્ન થતી વિવિધ સમજોનું પૃથક્કરણ કરીને જાતને કેળવે તેવી સમજો દૃઢ કરતા જવાનું છે.

આમ, સંસારમાં રહીને સાધના કરવાની શ્રીમોટાની સૂચવેલી પદ્ધતિ ખરેખર અદ્ભુત છે. તેમના ચિંતન મુજબ-‘સાયો પ્રેમ’ એટલે સંસારમાં મળેલા સંબંધિત જીવો પ્રત્યે નીતરતા સદ્ભાવથી નિરપેક્ષ ભાવે ચાહવું, ‘સાયી ભક્તિ’ એટલે તમામ માનવોમાં પ્રભુદર્શન કરવા, ‘સાયું જ્ઞાન’ એટલે તમામ માનવોમાં દિલમાં ઉઘડેલી ને ઊંડી ઊતરેલી સમજણને

જીવનવિકાસ કાજે જીવનમાં વણી લેવાની વૃત્તિ, ‘સાયું કર્મ’ એટલે પ્રત્યેક પ્રસંગમાંથી જાગૃતપણે ગુણ-ગ્રાહ્યતા પ્રાપ્ત કરવી. ટૂંકમાં સંસારશાળામાં જ જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મનો ત્રિવેણીસંગમ કરી જીવનને સાર્થક કરવું.

સંક્ષિપ્તમાં કહીએ તો સંસારના પ્રસંગોમાં ને એમાં મળતાં રહેતાં કર્મોમાં તથા તે તે અંગે કરીને મનમાં ઉપજતા વિચારો, લાગણી, વૃત્તિ વગેરેમાં વ્યક્તિને જીવન જીવવાની કળા સાંપડવાની અમૂલ્ય કૃપાતકો સાંપડતી હોય છે. આ બધું જાણવા કાજે એવમ્ શીખવા કાજે છે એવું જીવતું જાગતું જ્ઞાનભાન જે વ્યક્તિ રાખ્યા કરે, તે વ્યક્તિ સંસારમાંથી ઊર્ધ્વ જીવન યા દિવ્ય જીવન માટે ઘણું ઘણું શીખી શકે તેમ છે. આમ સંસાર એ તો પ્રત્યક્ષ પાઠશાળા કે પ્રયોગશાળા છે.

ઉપરદહલ્લી દૃષ્ટિએ ‘સંસાર પાઠશાળા એવમ્ પ્રયોગશાળા’ બાબતને શિક્ષણ સાથે જાણે કશી જ લેવા દેવા નથી અને ફક્ત આધ્યાત્મિક માર્ગે જનારા કે જવા માટે ખંતીલી વ્યક્તિઓ માટે છે તેવી છાપ ઊભી થાય તેમ છે. આ સાચી વાત છે. પરંતુ અબ્રાહમ મેસ્લોએ જીવનની જરૂરિયાતોની જે સૌપાનિક શ્રેણી (hierarchy) દર્શાવી છે, તેમાં સૌથી ટોચે આત્મસાક્ષાત્કાર (Self Actualization)ની જરૂરિયાત આવે છે. આજનું શિક્ષણ વ્યક્તિની મૂળભૂત જરૂરિયાતો સંતોષી શકતું ન હોય, જે સમાજમાં રોજબરોજ શિક્ષિત બેકારોની સંખ્યા વધતી જતી હોય, ત્યાં આ ટોચની જરૂરિયાત શિક્ષણ ક્યાંથી સંતોષી શકે ?

પરંતુ સમાજમાં કેટલીક વ્યક્તિઓ છે કે જે આ દિશામાં કમશઃ ધીમે ધીમે પણ આગળ ડગ માંડે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનું સૂત્ર છે : “સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે”, જે મુક્તિ અપાવે તે વિદ્યા. આ રીતે જોવામાં આવે તો આ મુદ્દાની ચર્ચા અસ્થાને કે અજુગતી નહિ ગણાય. માણસના જીવનનું અંતિમ ધ્યેય તો આખરે ‘આત્મસાક્ષાત્કાર’ કરવાનું છે. પછી ભલે તે માટે અનેક જન્મો લેવા પડે. (ઘણા લોકો પુનર્જન્મમાં માનતા નથી, તે આ બાબત સ્વીકારે તે તેમની દૃષ્ટિએ બરાબર છે.) અહીંયાં ‘જીવનનો મૂળભૂત હેતુ શો છે?’ ‘જીવન શા માટે છે?’ તેવી તત્ત્વદર્શનની વાત સંકળાયેલી છે અને

શિક્ષણમાં પણ શૈક્ષણિક તત્ત્વદર્શન શિક્ષકો માટે અભ્યાસક્રમનો એક અગત્યનો ભાગ છે. આ દૃષ્ટિએ પણ ઉપરોક્ત ચર્ચા અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય. વાચકોમાંથી કોઈ એકાદને પણ, આ લખાણ વાંચી, વધુ નહિ તો વાંચવાનું બાજુએ મૂકી, આંખ મીંચી બે મિનિટ વિચાર કરતો મૂકી દે તો અભ્યાસક્રમે સંતોષ થશે. અભ્યાસક્રમે પૂરી ખાતરી છે કે તે એવો સંતોષ

૯. સમાજલક્ષી કેળવણી

પ્રત્યેક સમાજને પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ, આગવી સભ્યતા અને આગવાં જીવનમૂલ્યો હોય છે, સામાજિક પરંપરાઓ અને પ્રણાલિકાઓ પણ હોય છે. આ બધી બાબતોને સમાજનો વારસો છે તેમ કહી શકાય. આવા સામાજિક વારસાનું જતન, સંવર્ધન કે સંરક્ષણ સમાજની કેળવાયેલી વ્યક્તિઓ દ્વારા થાય છે. એટલે કે વ્યક્તિ સમાજના કેન્દ્રમાં છે. વ્યક્તિ, કુટુંબ, ગોત્ર, જ્ઞાતિ, ગામ, પ્રાંત, રાષ્ટ્ર અને જગત એ ક્રમમાં તેનું સમાજજીવનનું કૂંડાળું વિસ્તરતું જાય છે એટલે કે સમાજજીવનના મૂળમાં વ્યક્તિ છે.

વર્તમાન સમયમાં એવું જોવા મળે છે કે જાણે સમાજ દિનપ્રતિદિન વિખરાતો જાય છે, કાયના થયેલા અનેક ટુકડાની જેમ ઇન્નભિન્ન થઈ ગયો છે. તેનાં જીવનમૂલ્યો, તેની સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ વગેરે નષ્ટ થતાં જાય છે. વ્યક્તિ તેનું સમાજજીવનનું કૂંડાળું અત્યંત ટૂંકાવી માત્ર પોતાના પૂરતું સીમિત બનાવીને બેઠો છે. તેથી જ પંજાબ, કાશ્મીર, આસામ, તામિલનાડુ કે આંધ્રમાં રોજ સેંકડો માનવીની નિર્દોષ હત્યાઓ થાય છે. છતાંય સમાજને આ બધું કોઠે પડી ગયું છે. એક તરફ લાખો લોકો પાણી અને અનાજના અભાવે દુકાળગ્રસ્ત બની મૃત્યુની રાહ જોતા બેઠા છે તો બીજી બાજુ કલબો, હોટલો અને ફાર્માહાઉસોમાં ‘ધરાયેલા’ લોકો ભોજનની જ્યાફત ઉડાડવા રોજ એકઠા થાય છે ! ક્યાં છે સમાજની સંવેદનશીલતા ?

આજે ૨૦,૦૦૦ રૂ.માં પટાળાળો, ૪૦,૦૦૦ રૂ.માં કલાર્ક, ૮૦,૦૦૦ રૂ. માં શિક્ષક અને ૧,૦૦,૦૦૦ રૂ.માં પ્રિન્સિપાલ થઈ શકે છે. ક્યાં છે સમાજની નૈતિકતા? પ્રિન્સિપાલ અને શિક્ષક સામૂહિક ઉઘરાણાં કરી પરીક્ષામાં જાહેર ચોરી કરાવે છે ! પોલિસ જ બળાત્કાર કરવા પડાપડી કરે છે ! સમાજ ઉત્થાન ખૂણામાં પડી રહ્યું છે અને સંસદ કે ધારાસભાઓ માત્ર રાજકીય કસરત કરવાના અખાડા બની ગયા છે ! સંતો, મહંતો, ધર્માચાર્યો, સમાજહિત કે સમાજસુધારણા ભૂલી માત્ર વ્યક્તિગત ગાદીને ઊંચી કરવા કે વ્યક્તિગત પ્રતિષ્ઠા વધારવા બુદ્ધિહીન હરીફાઈ કરી રહ્યા છે ! સામાન્ય માનવી, આ બધી બધીઓ સરકારે જ દૂર કરવી જોઈએ તેવા ભ્રમ સાથે પોતાની સામાજિક

જવાબદારીઓમાંથી ભાગી છૂટવા મથી રહ્યો છે. આવાં વરવાં ચિત્રની પાછળ સામાજિક કેળવણીનો અભાવ કારણભૂત છે. કરુણતા તો મોટી એ છે કે વ્યક્તિ સમાજથી વિમુખ બનતો જાય છે.

કેળવણીનો સંબંધ જેટલો વ્યક્તિ સાથે છે, તેથી પણ વધુ સમાજ સાથે છે. **સમાજ એ વ્યક્તિનું જ વિરાટ સ્વરૂપ છે.** એટલે વ્યક્તિનું ચારિત્ર્ય, વ્યક્તિત્વ, ચિંતન, સૂઝ, સમજ, ટેવો, કુશળતાઓ તથા જીવનની નાનામાં નાની બાબતો સમાજજીવનને અસર કરે છે. બીજી બાજુ વ્યક્તિના વિકાસ માટે સામાજિક સાધનો પણ સહાયભૂત થતાં હોય છે. આમ વ્યક્તિ અને સમાજ વચ્ચે એક પ્રકારનું આદાન-પ્રદાન, એક પ્રકારનો અનુયોગ ચાલ્યા જ કરે છે. સમાજલક્ષી કેળવણીનું કાર્ય આ અનુયોગને વિકાસલક્ષી બનાવવાનું છે. ‘સમાજને બેઠો કરવાના જીવનમંત્ર સાથે અંતિમ શ્વાસ સુધી સમાજઘડતર કરનાર શ્રીમોટાએ સમાજલક્ષી કેળવણી સંબંધી વ્યક્તિ અને સમાજ બન્નેને ઉદ્દેશીને ઘણું કહ્યું છે :’

પૂ.મોટાના સમાજ સંબંધી વિચારો:

“આજે આપણો સમાજ ઘોર તમસમાં પડેલો છે.”

“હું અને મારું કુટુંબ અને બસ. એ પૈસાથી અનેક પ્રકારની વિલાસતા આપણે ભોગવીએ છીએ. એમ ના સમજશો કે એની સમાજ ઉપર ખરાબ અસર નથી થતી.” (‘ધર્મ અને સમાજ’, પૃ. ૧૬)

“ખોટા ખોટા રિવાજ, માન્યતાઓ અને તે પ્રકારનાં આંદોલનોથી સમાજની પ્રગતિ થઈ નથી.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૨૫૩)

“જે સમાજે ભીલ, વાઘરી, ધારાળા, કોળી, બારૈયા, આદિ કોમોને આગળ વધવાને માટે તક રહે જ નહિ એવી વ્યવસ્થા કરી છે, તે સમાજને તેના કર્મનો બદલો આજે નહિ તો કાલે મળવાનો જ છે.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૧૪૬)

“સંસારમાં નીચલા ધરના માણસો ઉચ્ચ સંસ્કારી લોકો જોડે જેટલા વધુ સહવાસમાં આવે તેટલું સારું છે, જેથી તેઓને શીખવાનું મળે.” (‘ધનનો યોગ’, પૃ. ૮૨)

“સમાજ અનેક વ્યક્તિઓથી બનેલો છે. એટલે એકબીજાને

એકબીજા માટે ત્યાગ કરવો જ પડે, તો જ સમાજ ઊંચે ચઢે.” (“મૌનએકાંતની કેડીએ’, પૃ. ૧૦૨)

“એકબીજાને માટે એકબીજા ઘસાતા ના હોય તો સમાજનું બંધારણ ચાલી ના શકે.” (“જન્મ-પુનર્જન્મ’, પૃ. ૪૫)

“જો ભગવાનને અનુભવાતો હોય તો ‘સમાજ’ પણ ભગવાન છે.” (“ધર્મ અને સમાજ’, પૃ. ૨૧)

“આ સમાજનું પણ આપણા પર દેવું છે, જો સમાજનું કામ ન કરીએ તો સમાજ ટકી ન શકે.” (“મૌનમંદિરમાં પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા’, પૃ. ૮૬)

“દેશ જીવશે તો આપણે જીવીશું.” (“મૌનમંદિરમાં પ્રાણ-પ્રતિષ્ઠા’, પૃ. ૫૮)

“ધર્મ પાળનાર સમજે કે આ જે કાંઈ મારી પાસે છે, તે મારા બાપનું-એકલાનું નથી. એમાં બધાંનો ભાગ છે.” (“ધર્મ અને સમાજ’, પૃ. ૧૫)

શ્રીમોટાનો જીવનમંત્ર હતો, “મારે સમાજને બેઠો કરવો છે.” સમાજ બેઠો કરવા માટે તેઓશ્રીએ વ્યક્તિઘડતર ઉપર ખૂબ જ ભાર મૂક્યો છે. સાથે સાથે ‘સમાજ’ અને ‘વ્યક્તિ’ બન્નેને ધ્યાનમાં રાખી સમાજલક્ષી કેળવણી વિષયક વિચારો પ્રગટ કર્યા છે. ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટાનું સમાજ માટેનું ઊંડું ચિંતન સુદર્શિત થાય છે. ‘સમાજ’ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં તેઓ ચિંતિત ભાવે જણાવે છે કે સંપૂર્ણ સમાજ તમસના પ્રભાવમાં પડેલો છે. ચારેબાજુ ઉશ્કેરાટ, અકળામણ, નિરાશા, ગુસ્સો, આતંક, વેદના તેમજ અસહિષ્ણુતાનાં તત્ત્વો વધુ ને વધુ ફેલાતાં જાય છે.

તેમના મત મુજબ ખોટા ખોટા રિવાજો, માન્યતાઓ, તથા ખોટી ખોટી અંધશ્રદ્ધાના કારણે સમાજની પ્રગતિ રૂંધાઈ છે. તો બીજી બાજુ વ્યક્તિના વ્યક્તિગત જીવનમાં સમાજનું સ્થાન ક્યાંય દેખાતું નથી. ‘મારું કુટુંબ અને હું’વાળા સ્વકેન્દ્રિ ચિંતને સમાજને તોડી નાખ્યો છે. ‘આપણે આપણું સંભાળીને બેસી રહો.’ અથવા ‘મારે શું?’ - આવી સંકુચિત અને માત્ર સ્વ-અર્થી (સ્વાર્થી) વિચારધારાના વિસ્તૃતીકરણના લીધે વ્યક્તિમાં ભોગવિલાસ વધતા ગયા. જીવનમાં ભોગવિલાસની આદત વ્યક્તિને વધુ ને વધુ સ્વાર્થી બનાવે તે મનોવૈજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિ છે. આવી પ્રવૃત્તિ અંતિમવાદી બની

અંતે સમાજને મારીને પણ વ્યક્તિગત સુખ પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરતી હોય છે. શ્રીમોટા ચેતવણી આપતાં વ્યક્તિને સ્વકેન્દ્રિતતા છોડી સામાજિક બનવાનું સૂચવે છે.

શ્રીમોટા સમાજનું બંધારણ સમજાવતાં ત્યાગનો મહિમા રજૂ કરે છે. વ્યક્તિ, વ્યક્તિ એકબીજા માટે ઘસાય તો જ સમાજ ટકે. જેમ શરીરનાં તમામ અંગો એકબીજાને મદદરૂપ બની એકબીજાનું રક્ષણ કરે છે, એકબીજાને જીવાડે છે તેમ એટલે કે હાથ મોઢામાં કોળિયો મૂકે છે, દાંત ચાવીને હોજરીને આપે છે, હોજરી પચાવી તેમાંથી લોહી બનાવે છે. નાક પ્રાણવાયુ આપી લોહીને ફેફસાં વડે શુદ્ધ કરે છે. હૃદય સંપૂર્ણ શરીરને લોહી પહોંચાડી અશુદ્ધ લોહી પાછું મેળવે છે, હાથ પણ આ રીતે લોહી (શક્તિ) મેળવે છે. આમ સમાજમાં રહેતી તમામ વ્યક્તિઓએ એકબીજાના વિકાસ માટે, એકબીજાના અસ્તિત્વ માટે ત્યાગનો વ્યવહાર શીખવો પડશે.

શ્રીમોટા સમાજને ભગવાનનું સ્વરૂપ ગણે છે. સમાજ દ્વારા જ ભગવાનની અનુભૂતિ શક્ય બને છે. શ્રીમોટાનું ચિંતન સમાજને ભૂલી, અન્ય દેવ-દેવીઓની પૂજાને ગૌણ ગણે છે. સ્વામી વિવેકાનંદે પણ વર્ષો પહેલાં આ જ વાત સમાજ સમક્ષ મૂકી હતી.

“આપણે કેવા કેવા મિથ્યા દેવોની પાછળ જઈએ છીએ! અને તેમ છતાં આપણી આસપાસ ચોતરફ જેનાં દર્શન થાય છે તે વિરાટની આપણે પૂજા નથી કરી શકતા ! “આત્માની” પૂજા પૂરી કર્યા પછી આપણે બીજા બધા દેવોની પૂજા કરવા શક્તિમાન થઈશું.” (‘જીવનકથની’, પૃ. ૪૦) શ્રીવિવેકાનંદની જેમ શ્રીમોટા પણ સાચા અર્થમાં **સમાજભક્તિ એ જ પ્રભુભક્તિ** છે તેમ જણાવે છે. વર્તમાન યુગમાં સમાજનાં જે જે સાધનો વ્યક્તિના વિકાસાર્થે ઉપયોગમાં આવે છે તેમ ભાવિ પેઢી વધુ ને વધુ વિકાસ સાધી શકે તે માટે, વર્તમાન સમાજમાં જીવતી તમામ વ્યક્તિઓએ સમાજવિકાસનાં સાધનો વધારવાં જોઈએ. આમ સમાજઋણમાંથી ત્યારે જ મુક્ત થઈ શકે, જ્યારે તે ભાવિ સમાજને ઋણી બનાવે. એટલે કે માની ગોદમાં જન્મ લીધા બાદ વ્યક્તિ જે કાંઈ પ્રાપ્ત કરે છે, તે તમામે તમામ સમાજને આભારી છે. હવા લે છે તો સમાજે ઉગાડેલાં વૃક્ષોમાંથી, પાણી પીએ છે તો સમાજે બનાવેલા કૂવામાંથી,

શિક્ષા લે છે તો સમાજે બનાવેલી શાળામાંથી. આમ ડગલે ને પગલે સમાજઋણ માથા ઉપર છે. શ્રીમોટા આ ઋણ યાદ કરી સમાજલક્ષી બનવાનું જણાવે છે.

શ્રીમોટાએ વ્યક્તિને ઉદ્દેશીને સામાજિક કેળવણી સંબંધી ખૂબ જ વેધક વિચારો આપેલા છે :

“સમાજના અજ્ઞાનને કોઈપણ રીતે ટેકો આપવો ન ઘટે.”
 (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૨૫૩)

“આપણે સમાજની અને કુટુંબની સાથે સંકળાયેલા છીએ, એટલે સમાજના કે કુટુંબના ઘરેડ મુજબના જે જે રિવાજો છે, તેમાંથી જે તે બધું જ્ઞાનપૂર્વક સમજીને પાળવાનું છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૮૫)

“જેટલા પ્રમાણમાં માનવી પોતાને ઓળખે છે અને પોતાની સેવા કરે છે, તેટલા પ્રમાણમાં તે જગતને ઓળખે છે. અને જગતની સેવા કરે છે.”
 (‘જીવનમંથન’, પૃ. ૧૧)

“સમાજનાં રૂઢિબંધનોની ગ્રંથિમાંથી તેવા તેવા પ્રસંગ મળે, ત્યારે ભાવના કેળવવાના અર્થે મુક્ત બનવાનું છે. કેવળ સમાજનાં રૂઢિબંધનો તોડી નાંખવા ખાતર કશી કોઈ પ્રવૃત્તિ કરવાની નથી. પ્રભુકૃપાથી તેવા પ્રસંગ સાંપડે તો રૂઢિનાં બંધન તોડતાં અચકાવું નહિ કે ગભરાવું નહિ.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૧૬૨)

“આપણા લોકો સમાજને માટે જરા પણ ત્યાગ નથી કરતા એટલી આપણી નબળાઈ છે. એટલે દેશની અને લોકોની નબળાઈ અપરંપાર છે.”
 (‘મૌનમંદિરમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા’, પૃ. ૫૬)

“સમાજના કોઈપણ અંગને તુચ્છકારીને આપણે કદી આગળ વધી શકવાનાં નથી.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૧૩૨)

“જ્યાં જ્યાં પોતે સંકળાયેલો છે, જ્યાં જ્યાં પોતાના સંબંધો છે, જ્યાં જ્યાં એની લાગણી જાય છે, તે બધા પરત્વે એની ફરજ છે.” (‘ધર્મ અને સમાજ’, પૃ. ૧૧)

“ગરીબોની કોઈ દયા ખાશો નહિ, દયા ખાનારા આપણે કોણ ? એ કોઈ કને દયા નથી માંગતો, માંગે છે ન્યાય. એ આપી શકાતો હોય તો

આપજો.” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૨૧૧)

“આપણે એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આપણે જગતનાં ઋણી છીએ, જગત કંઈ આપણું ઋણી નથી.” (‘જીવનમંથન’, પૃ. ૧૧)

“સમાજની સાથે જેણે ધર્મ જાળવ્યો છે, એને તો દેશસેવાની જરૂર નહિ પડે.” (‘ધર્મ અને સમાજ’, પૃ. ૧૯)

“આપણા થકી બીજાઓને ઊર્ધ્વમાં પ્રગટવાનું થોડુંક પણ બને તે પણ જગતની સેવા છે જ.” (‘ધનનો યોગ’, પૃ. ૯૨)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં સમાજ માટે શું કરવું ? વ્યક્તિ સમાજને ઉપયોગી થઈ શકે, તે માટે વ્યક્તિએ શું શું ધ્યાનમાં રાખવું ? સમાજના વિકાસનાં સૂચનો વગેરે બાબતો અંગે શ્રીમોટાએ સચોટ માર્ગદર્શન આપ્યું છે. તેઓશ્રી આગ્રહપૂર્વક જણાવે છે કે કોઈપણ સંજોગોમાં ‘સમાજના અજ્ઞાન’ને ટેકો ન અપાય. એટલે કે સમાજના કુરિવાજો, સમાજની આંધળી માન્યતાઓ, સમાજના અજ્ઞાની વહેમો વગેરે સામે વ્યક્તિએ જાગૃત બની લડવું જોઈએ. સાથે સાથે કેવળ સમાજનાં રૂઢિબંધનો તોડી નાંખવા ખાતર કરાતી પ્રવૃત્તિને તેઓ અવગણે છે. વ્યક્તિનું કુટુંબ અને સમાજ સાથેનું બંધન સ્વીકારી સમાજના રિવાજો જ્ઞાનપૂર્વક સમજી સમજીને પાળવાનું જણાવે છે. હા, જરૂર પડે ત્યારે સમાજના હિત ખાતર અમુક રિવાજો તોડતાં પણ અચકાવું નહિ તેમ જણાવે છે.

સમાજની તમામ પ્રકારની નબળાઈઓના મૂળમાં તેઓશ્રી વ્યક્તિની ભાવવૃત્તિના અભાવને કારણભૂત ગણે છે. ભૌતિકવાદી દુનિયામાં વ્યક્તિ પોતાનું જીવન માત્ર વ્યક્તિગત સુખો પાછળ ખર્ચી રહી છે. શ્રીમોટા સમાજનું લીધેલું સમાજને પાછું આપવાનું સમજાવે છે. તેઓશ્રી સામાજિક ભાવના કેળવવા જણાવે છે. “આજે મને જે કાંઈ મળે છે, તે મારાથી એકલાથી થતું નથી. અનેક વ્યક્તિઓના સહકારથી, મદદથી, તેમની સહાયથી, એમની સાથેના સંબંધથી આ બધું મને મળે છે.” (‘ધર્મ અને સમાજ’, પૃ. ૧૬) એટલે કે વ્યક્તિ જે કાંઈ મેળવે છે, તેમાં સમાજનું ઋણ સમાયેલું છે. સરળ ઉદાહરણ આપતાં તેઓ સમજાવે છે કે કોઈ વ્યક્તિ ખેતી કરે છે તો હળ તેણે બનાવ્યું છે ? ના, બિયારણ આપનાર કોઈક, દહારિયા તરીકે કામ કરનાર કોઈક, જંતુનાશક

દવા બનાવનાર કોઈક, ખેતીમાં પાકેલ અનાજ ખરીદનાર વેપારી કોઈક, આમ વ્યક્તિ એકલી કશું કરી શકતી નથી. સમાજ છે તો જ તેનો વિકાસ છે. વ્યક્તિએ ત્યાગવૃત્તિ કેળવવી જ રહી. સ્વાર્થીપણું સંપૂર્ણ સમાજને સ્વાર્થી બનાવે છે. આમ સમાજ સાથે ત્યાગનો ધર્મ બજાવી સમાજઋણમાંથી મુક્ત થવાનું તેઓશ્રી જણાવે છે.

સામાજિક ફરજની વિશાળતા તરફ ધ્યાન દોરતાં તેઓશ્રી સમજાવે છે કે વ્યક્તિના વર્તુળમાં વ્યક્તિ જેની જેની સાથે જ્યાં જ્યાં સંકળાયેલી છે, ત્યાં ત્યાં તેની ફરજ આવેલી છે. કુટુંબ, ગોત્ર, જ્ઞાતિ, ગામ, રાજ્ય, રાષ્ટ્ર અને પૂર્ણ વિશ્વ સુધી વ્યક્તિની સામાજિક ફરજ ફેલાયેલી છે. એટલે કે તમામ ક્ષેત્રે વ્યક્તિએ ફરજપાલનનો ધર્મ બજાવવાનો છે. આ પ્રકારનું ફરજપાલન એ જ એક પ્રકારની દેશસેવા છે. નાનામાં નાની વ્યક્તિને તુચ્છકાર્યા વગર ગરીબો ઉપર કોઈપણ પ્રકારની દયાનો ભાવ રાખ્યા વગર, વ્યક્તિએ સમાજનાં તમામ ઘટકોને અન્યાય ન થાય તેવી રીતે જીવવાનું છે. ક્યાંયે કોઈને પણ અવગણ્યા વગર વધુમાં વધુ નમ્ર બની સહાનુભૂતિપૂર્વક, પ્રેમભાવથી આત્મીય વ્યવહાર કરવો જરૂરી છે. આગ્રહ કરતાં તેઓશ્રી કહે છે, “આ જે સમાજ છે, તે નારાયણનું સ્વરૂપ છે.” (“ધર્મ અને સમાજ”, પૃ. ૨૧) એટલે કે સમાજની નારાયણ સ્વરૂપે પૂજા કરવાની છે, આરાધના કરવાની છે, ‘મૈં નહીં, તૂ હી’ના સંસ્કાર મજબૂત કરવાથી જ સમાજલક્ષી અભિગમ વ્યક્તિમાત્રમાં કેળવાતો જશે.

“જગતના આપણે ઋણી છીએ” તેમ ભારપૂર્વક સમજાવતાં શ્રીમોટા જણાવે છે કે સમાજ તરફ બેધ્યાન બનનાર સમાજ વધુ લાંબો સમય ટકી શકતો નથી. પહેલાંના વખતમાં સમાજઋણ અદા કરવાના સંસ્કાર દૈનિકજીવનમાં વણી લેવામાં આવતા. દાખલા તરીકે સવારે સૂર્યને અર્ધ આપવો, વૃક્ષને પાણી પીવડાવવું, કીડીને કણ નાંખવો, ગાયને પૂળો ખવરાવવો, કૂતરાને રોટલો નીરવો, ગામ ચબૂતરામાં પક્ષી માટે ચણ નાંખવું, વગેરે વગેરે. વર્તમાન આર્થિક વ્યક્તિના આવા સામાજિક સંસ્કારો નષ્ટ થઈ ગયા છે તેવા સંજોગોમાં શ્રીમોટાનું આવું સમાજલક્ષી શિક્ષણ પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે જીવનઉપયોગી બને તેમ છે. ઉપરાંત સમાજને બચાવનાર

તેમજ જીવાડનાર પણ બને તેમ છે.

શૈક્ષણિક ફિલસૂફીમાં શિક્ષણ વ્યક્તિલક્ષી હોવું જોઈએ કે સમાજલક્ષી-આ પ્રશ્ન હંમેશાં ચર્ચાતો આવ્યો છે. આ પ્રશ્નનો સચોટ જવાબ ઉપરોક્ત ચર્ચા પરથી મળી રહે છે. સમાજ આખરે તો વ્યક્તિઓનો સમૂહ છે. સમાજના ઉત્કર્ષમાં વ્યક્તિઓનો ઉત્કર્ષ સમાઈ જાય છે. સમાજની પરવા કર્યા વગર ફક્ત વ્યક્તિ પોતાના જ વિકાસનો કે ઉત્કર્ષનો વિચાર કરે તો તે સ્વાર્થ સિવાય કશું જ નથી. અત્યારે સમાજમાં વ્યક્તિલક્ષી વિકાસ પર વધુ ભાર અપાઈ રહ્યો છે. પરંતુ એક દિવસ એવો આવશે કે સમાજનો કચડાયેલો વર્ગ જ્યારે પૂરો જાગશે, ત્યારે તે ‘વામન’ માંથી વિરાટ સ્વરૂપ ધારણ કરી, સ્વાર્થી વ્યક્તિઓનો કચ્ચરઘાણ કાઢશે. શિક્ષણનો હેતુ સમાજલક્ષી શિક્ષણ દ્વારા વ્યક્તિલક્ષી શિક્ષણનો હોવો જોઈએ. કારણ કે વ્યક્તિ એ સમાજનું અવિભાજ્ય, નાનામાં નાનું છતાં અગત્યનું અંગ છે.

વ્યક્તિગત જીવનમાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર મેળવ્યા બાદ હિમાલયમાં કે વ્યક્તિગત મોક્ષ માટેની નિજ-સ્વાર્થ વૃત્તિમાં ગયા વગર સમાજમાં રહી સમાજના ઉત્થાનનું કાર્ય આજીવન કરનાર શ્રીમોટા “સમાજઘડવૈયા” પણ હતા. આ ચર્ચાથી ફલિત થાય છે કે “સમાજલક્ષી કેળવણી” બાબતમાં શ્રીમોટાનું ચિંતન ઘણું સરળ અને સચોટ છે. આંખોમાં સમાજઉત્થાનના, સ્વપ્ન સાથે આમ ‘સમાજ’ને ભગવાન તરીકે શ્રીમોટાએ સ્વીકાર્યો હતો. વર્તમાનયુગમાં જ્યારે સમાજજીવન અસ્તવ્યસ્ત થઈ રહ્યું છે, ત્યારે શ્રીમોટાના સામાજિક કેળવણીના વિચારો ‘એકમાત્ર આશા-કિરણ’ તરીકે અજવાળું ફેંકે છે. માનવીના વ્યક્તિગત જીવનનો સ્વીકાર કરી તેના સામાજિક જીવનનો પણ સ્વીકાર કરવાનું તેઓ જણાવે છે. પરિવાર, પડોશ, ગામ, પ્રદેશ અને દેશ-આ વ્યક્તિના સામાજિક જીવનના એક ઉપર એક એવાં સોપાનો છે. શ્રીમોટાના ચિંતનમાંથી ફલિત થાય છે કે વ્યક્તિગત જીવન તેના સામાજિક જીવનથી સ્વતંત્ર હોઈ જ ન શકે.

સમાજધર્મનું પાલન કરનાર દેશસેવા જ કરી રહ્યો છે તેમ તેઓ સમજાવે છે. ભારતની વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં જ્યારે દેશમાં ક્ષુદ્ર રાજનીતિ,

પ્રાંતવાદ, ભાષાવાદ, સાંપ્રદાયિકતા, દહેજ, સ્વકેન્દ્રિ ભ્રષ્ટાચાર વગેરે દૂષણો વધુ સક્રિય છે, ત્યારે સામાજિક વિકાસાર્થે શ્રીમોટાના સામાજિક કેળવણી અર્પતા વિચારોનો ફેલાવો સમાજ અને દેશને બચાવવામાં મદદરૂપ બને તેમ છે.

આમ શ્રીમોટાની કેળવણીલક્ષી સ્વકેન્દ્રિત ભાવનાનું પરિવાર ભાવનામાં, તે પછી ક્રમશઃ ગામ, નગર, સમાજ, દેશ અને રાષ્ટ્ર અને તે પછી વિશ્વ સુધી ભાવનાનો વિસ્તાર કરીને “વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્”ની સમજ

૧૦. ગુણલક્ષી કેળવણી

વ્યક્તિની ઓળખ વાણી, વર્તન, વિચાર, સ્વભાવ અને વ્યવહાર દ્વારા થતી હોય છે. વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનું દર્શન તેની વિશિષ્ટ ઓળખમાંથી થાય છે. વ્યક્તિત્વ પાછળ સંસ્કારો કારણભૂત છે અને તમામ પ્રકારના સંસ્કારનું સિંચન વિવિધ ગુણો દ્વારા નિર્મિત થતું હોય છે. એટલે કે વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વના નિર્માણ માટે ગુણોનું પ્રકટીકરણ અને સંવર્ધન થવું જરૂરી છે. શ્રીમોટા તો કહે છે કે, “ગુણમાં જીવન રહેલું છે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૧૨૧) એટલે કે જીવનવિકાસ માટે જીવનની પૂર્ણતા માટે ગુણોનો વિસ્તાર વધારવો આવશ્યક છે. ગુણ એ જ વ્યક્તિનું તેજ છે, ગુણના પ્રદેશમાં જ આત્મા વિકસતો હોય છે. અરે! ભગવાન પણ ગુણની જ કદર કરે છે.

“બુદ્ધિના મંદિરે રામ વસી શકે ન તે કદી,
ગુણ ભાવનું મંદિર રચતાં વસશે હરિ.”

(‘જિજ્ઞાસા’, પૃ. ૧૭૨)

માત્ર બુદ્ધિની વેધકતા કે તર્કની તીવ્રતાથી વ્યક્તિ સર્વસ્વીકૃત બનતી નથી. ગુણોના પ્રભાવકારી વ્યવહારથી જ વ્યક્તિ કુટુંબ કે સમાજમાં સર્વસ્વીકૃતિ પ્રાપ્ત કરી શકે. વ્યક્તિની સ્વીકૃતિ પાછળ જે તે વ્યક્તિનું જીવન પણ સ્વીકૃત બનતું હોય છે. આમ જીવનનું જીવવાપણું ગુણોમાં સમાયેલું છે.

વર્તમાન કેળવણી વ્યક્તિને તે કઈ રીતે રોટલો કમાઈ લે એ બાબત જ શીખવે છે. અને આ હેતુ પૂરો ક્યાં સંતોષાય છે? ભણેલા બેરોજગારોની સંખ્યા જોઈએ તો ખ્યાલ આવે કે આજનું શિક્ષણ, સ્નાતક થયા પછી આજીવિકા માટે વ્યક્તિ પાસે શું શું નથી કરાવતું? દરેક પ્રકારનો ભ્રષ્ટાચાર નોકરી મેળવવા માટે કરવો પડે છે. સમાજની આ મોટી કમનસીબી નથી? પ્રવર્તમાન શિક્ષણને માત્ર રોજગાર તેમજ પેટની સાથે સંબંધિત કરી કેળવણીની વિશાળતાને વામણી બનાવી મૂકી છે. આવી માત્ર ‘પેટ’ કેન્દ્રિત રોજગારલક્ષી કેળવણીના પરિણામે વ્યક્તિ વ્યવહારવાદી બને છે, વ્યવહારવાદીમાંથી ફાયદાવાદી અને ફાયદાવાદીમાંથી અંતે માત્ર સ્વાર્થી બની જાય છે. આમ વર્તમાન કેળવણી વૈયક્તિક તેમજ સામાજિક મૂલ્યો

સાયવવામાં ઊણી ઉતરી છે. મૂલ્યોના ધ્રાસના કારણે વ્યક્તિગત જીવન તેમજ સમાજજીવન બન્ને તૂટતાં જાય છે. ચારિત્ર્યવાન, સુશીલ, નિઃસ્વાર્થી અને ગુણશીલ વ્યક્તિઓની ખોટ જેટલી આજે વર્તાય છે તેટલી કદાચ ક્યારેય નહિ વરતાઈ હોય, તેમ જરૂર કહી શકાય.

માનવીમાં માનવતાનું નિર્માણ કરવું, તે ગુણવાન બને એ જ કેળવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોઈ શકે. માનવીમાં ચૈતન્યનો આવિર્ભાવ થાય, માનવી સાચા અર્થમાં માનવી બને તે દિશામાં કેળવણીની ગતિ હોવી જરૂરી છે. અલબત્ત, આવી કેળવણીનું કાર્ય એટલે કે ‘વ્યક્તિઘડતર’ નું કાર્ય માત્ર શાળા-મહાશાળાઓના ઓરડાઓમાં ના થઈ શકે. કબીર, રામકૃષ્ણ પરમહંસ, ગંગાસતી, રુસો, ડોંગરેજી મહારાજ કે નારાયણ દેસાઈ વગેરે મહાન પુરુષો કેટલું ભણેલા ? છતાંય જીવનમાં ઊંચી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી, સમાજઉત્થાન માટે ધ્રુવતારક બન્યા. સમાજઘડતર કરનાર મહાન પુરુષોના જીવનમાં ડોકિયું કરતાં એવું લાગે છે કે તેમને યુનિવર્સિટીની મહાન પદવીઓ કરતાં ‘ગુણ કેળવવાની’ તેમની વ્યક્તિગત સાધના જ તેમને ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ ગઈ હોય છે. કેળવણી એ એક પ્રકારની ડગલે ને પગલે કરાતી બૌદ્ધિક સાધના છે, જે વ્યક્તિના જીવનમાં સાત્ત્વિક ગુણોનું નિર્માણ કરે છે.

શ્રીમોટાએ પણ વ્યક્તિની પૂર્ણતા પ્રકટાવવા ‘ગુણલક્ષી ઘડતર’ ઉપર ધ્યાન દોર્યું છે. તેઓશ્રીનું પ્રત્યેક ચિંતન અનુભવમાંથી પસાર થયેલું હોઈ વધુ વ્યવહારુ બન્યું છે. તેઓશ્રી માને છે કે વ્યક્તિના જીવનમાં ગુણોનું બંધારણ જેટલું મજબૂત તેટલી સ્વભાવ-પરિવર્તનની પ્રક્રિયા વધુ ગતશીલ બને છે. આ સ્વભાવ પરિવર્તન અંતે જીવન-પરિવર્તન આણે છે. ચિંતનમાં, વર્તનમાં, વાણી કે વ્યવહારમાં, મનમાં કે હૃદયમાં ગુણ પ્રતિ સતત જાગૃત રહી, ગુણવાન બની શકાય છે, તે તેમનું “જીવનદર્શન” છે.

તેઓશ્રીની કેળવણીલક્ષી દૃષ્ટિ જણાવે છે કે સંસારમાં જે કાંઈ અથડામણો અને અકારણ સંઘર્ષો દેખાય છે, તે સત્ત્વગુણનો અભાવ પ્રદર્શિત કરે છે. તેઓશ્રીના અનુભવદર્શન મુજબ સંતોષ, નમ્રતા, વિવેક, ધૈર્ય, સાહસ, સંયમ, પ્રસન્નતા, ત્યાગ, સહિષ્ણુતા, સદ્ભાવ જેવા સત્ત્વગુણોના સ્થાને અસંતોષ, ઉદ્વંડતા, તોછડાઈ, કાયરતા, અહંકાર, પ્રમાદ, પામરતા, ઉદ્વેગ, સ્વાર્થીપણું, સંકુચિતતા, હિંસા જેવા આસુરી ગુણોએ સ્થાન વધુ મજબૂત કર્યું

છે. તેથી વ્યક્તિમાં રહેલો પરમાત્માનો અંશ એટલે કે “આત્મા”નો અવાજ દબાઈ ગયો છે. પરમાત્મા પાસેથી મન, બુદ્ધિ, વાણી અને સમજ પ્રાપ્ત કરનાર માનવી ગુણવાન અને તો જ તે પ્રાણીમાત્રથી જુદો છે તેમ પ્રસ્થાપિત થઈ શકે.

વ્યક્તિ ગુણવાન બનશે તો જ સમાજ ગુણવાન બનશે, સમાજ ગુણવાન બનશે તો જ નવી પેઢી ગુણવાન બનશે. શ્રીમોટા જણાવે છે કે ગુણોમાં જીવન રહેલું છે. જીવનની શોભા ગુણોના કારણે છે. ગુણશક્તિ દ્વારા જ વ્યક્તિ અને પરમાત્માનું પાવન મિલન સંભવિત બને છે. આવી ગુણલક્ષી કેળવણી કે જે વર્તમાન શિક્ષણજગતને શોભાવે તેમ છે, તે અંગેના શ્રીમોટાના વિચારો નીચે મુજબ છે :

“જેને જીવનનો વિકાસ સાધવો છે એવા જીવે શાંતિ, સમતા, તટસ્થતા, પ્રસન્નતા, સહનશીલતા, સહિષ્ણુતા, ઉદારતા, માનસિક વિશાળતા, ધીરજ, સર્વના સદ્ગુણ પારખવાની કદરદાની, બીજાની ઘણી ઘણી હૃદયની પરવા કરવાની ભાવના, આદિ ગુણો કેળવી કેળવીને જીવનમાં જીવતા કરવાના રહે છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૧૧૨)

“આપણામાં આપણને ગુણ ને અવગુણ બન્નેનું જે દર્શન થાય છે, તેમાં ગુણને સાત્વિકપણું કેળવવાને કદરભાવે આપણે નીરખવો જ રહ્યો.” (‘જીવનમંથન’, પૃ. ૧૮૪)

“જીવનવિકાસ અર્થે મળેલાં સ્વજનોનાં જીવનનાં શૌર્ય, હિંમત, સાહસ, ધીરજ, બલિદાન, ત્યાગ, સમર્પણ એવા એવા ગુણના ત્રિવેણીસંગમના પ્રસંગદર્શનની અનેક પરંપરાઓ ને એમાંથી જીવનવિકાસની શક્યતાઓ સાંપડી શકે છે.” (જીવનસોપાન, પૃ. ૧૬૪)

“હિંમત અને સાહસ તો લૂંટારામાંય હોય છે. એવાનો જીવનવિકાસ ન થાય. આથી હું ગુણ અને ભાવનાની ખિલવણી પર હંમેશાં ભાર મૂકું છું.” (‘શ્રીમોટાની સાથે સાથે’, પૃ. ૧૬૧)

“આપણામાં રહેલા ને પ્રવર્તી રહેલા ગુણોના નોકર તરીકે આપણે ચાલવાનું નથી. પછી ભલે સામાન્ય માનવી એમ ચાલતો હોય. આપણે તો એ ગુણોને (નોકર તરીકે) આપણા કહ્યામાં રાખવાના છે. એટલું જ નહિ પણ એ ગુણોની જ મદદથી એમના રચનાત્મક ઉપયોગથી એકબીજા ઉપર ઉપરવટ થયાં કરવાનું છે. રજસનું આપણામાં પ્રાધાન્ય હોય તો તમસની મદદથી એને શાંત પડાય.” (‘જીવનપગરણ’, પૃ. ૧૭૬)

“જો કંઈ કશું ધિક્કારવાનું હોય તો તે આળસ, પ્રમાદ, બેદરકારી વગેરે જીવ પ્રકારની વૃત્તિઓને ધિક્કારવાની છે.” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૪૬)

“જીવન એ ગુણોનો કંઈ માત્ર સમૂહ નથી. ગુણોમાં જીવન રહેલું છે એ વાત સાચી. સદ્ગુણથી જીવન શોભે છે એ પણ ખરું છે. પરંતુ જીવનની સાચી વાસ્તવિકતાને તેની મર્યાદા એકલા ગુણના વર્તુળમાં પૂરાઈ રહી શકતી નથી, એ એનાથી પર છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૫૪૩)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા ‘ગુણવાન’ બનવા માટે ગુણવાન જીવનનું મહત્ત્વ સમજાવે છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં છાયા પડછાયાની જેમ ગુણ-અવગુણનું જોડકું હોય છે જ. આ ગુણ-અવગુણનું અભિવ્યક્તપણું જીવનવ્યવહારમાં દેખાય છે, જે સહજ છે. છતાંય આપણામાં સાત્ત્વિક ગુણોનું સંવર્ધન વધુ ગતિશીલ કે ક્રિયાશીલ બને તે રીતે વિવિધ ગુણોનું લક્ષણદર્શન કરવાનું છે. શ્રીમોટા સમજાવે છે કે શાંતિ, સમતા, તટસ્થતા, પ્રસન્નતા, સહનશીલતા, પરમસહિષ્ણુતા, ઉદારતા, ધીરજ, માનસિક વિશાળતા, હિંમત, શૌર્ય, ત્યાગ, સમર્પણ વગેરે ગુણો જીવનવિકાસ કાજે વ્યક્તિગત જીવનમાં વણાઈ જવા જોઈએ. એટલ કે શ્વાસોચ્છ્વાસમાં ગુણો સમાઈ જવા જોઈએ. પ્રત્યેક ગુણમાં ‘પ્રાણ’થી પ્રવેશ કરવાનો આગ્રહ કરતાં તેઓશ્રી સૂચવે છે કે, “ગુણોને જીવનમાં અપનાવો. એનું મનન, ચિંતન થાય, પ્રાણથી ગુણોમાં આપણે પ્રવેશવાનું છે, જે આપણામાં સ્થિર ટકે અને અખંડતાવાળા થાય એવું કંઈક કરો.” (‘અગ્રતા-એકાગ્રતા’, પૃ. ૧૦૫)- જેથી જીવનમાં નવસર્જનની સંભાવના મજબૂત બને.

ઊંચા બનવાનો ગુણ તો તાડના ઝાડમાં પણ છે. પણ છાંયડો ક્યાં ? વિશાળતાનો ગુણ દરિયા પાસે છે પણ મીઠાશ ક્યાં ? એમ હિંમત અને સાહસ તો ચોર લૂંટારામાં પણ હોય પણ ગુણની સાત્ત્વિક ભાવના ક્યાં ? માટે જ શ્રીમોટાના ચિંતન મુજબ વિવિધ ગુણોની જીવનસંગત સભાનતાપૂર્વકની ભાવનાલક્ષી હોવી જોઈએ, શ્રીમોટા માત્ર ગુણગ્રાહ્યતાની વાત નથી કરતા. ગુણગ્રાહ્યતા સાથે સાથે ભાવનાનું રસાયણ પણ મિશ્રિત થવું જોઈએ તો જ ચિત્તના, હૃદયના સંસ્કારો અંકુરિત થશે. આવું ગુણભાવનાનું લગ્ન નિર્માણ કરવા માટે વ્યક્તિનો ગુણ ઉપર સંપૂર્ણ અંકુશ હોવો ઘટે. ગુણના કહ્યામાં વ્યક્તિ તણાઈ જાય તે ઠીક નથી. ગુણ અંકુશિતતા જ ગુણને રચનાત્મક અને ભાવનાત્મક ઉપયોગ શક્ય બનાવશે. આમ, ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા

ગુણપ્રધાન કેળવણી પ્રત્યે વ્યક્તિને અભિમુખ કરે છે.

આ ઉપરાંત શ્રીમોટાએ સંયમ, વિવેક, નમ્રતા, જાગૃતિ, તમન્ના, ધગશ, જિજ્ઞાસા, આત્મવિશ્વાસ, શ્રદ્ધા, એકાગ્રતા, પુરુષાર્થ, નિયમિતતા, નિર્ભયતા, તટસ્થતા, સમર્પણ, સહિષ્ણુતા, સદ્ભાવ, જેવા અનેકવિધ ગુણોની પૂર્ણ સમજ અને તેને કેળવવાની પદ્ધતિની સમજ આપી છે જે નીચે મુજબ છે :

(ક) સંયમ અને વિવેક પ્રત્યે શ્રીમોટાનું ચિંતન:

“સંયમ એટલે જીવનમાં આચરણ રહેલા ભાવોની સીમા, સંયમ એટલે પોતાના જીવનનું રક્ષણ કરવા યોજાયેલી જીવંત ભાવનાત્મક આચારની દીવાલ.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૫૦૪)

“સંયમ અંતરની શક્તિને પ્રકટ કરવામાં ઘણો મોટો ભાગ ભજવે છે.” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૨૩)

“જે સંયમી જીવન જગત પ્રત્યે કઠોર કરી મૂકે છે, તેવો સંયમ યથાર્થ નથી.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૯૨)

“સંયમમાં ક્યાંય શુષ્કતા નથી, કઠોરતા પણ નથી.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૫૧)

“સાચા જ્ઞાનનું એક મુખ્ય લક્ષણ વિવેક છે. વિવેક ન હોય, ત્યાં જ્ઞાન સંભવે જ નહિ.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૨૯૦)

“ઈન્દ્રિયો નિરાસક્ત થવા માંડે, ત્યારે જ આપણને સાચી વિવેકશક્તિ મળે છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૩૩)

“આપણી આ આંખ કરતાં પણ વિવેકની આંખ બહુ સૂક્ષ્મ છે.” (‘અગ્રતા-એકાગ્રતા’, પૃ. ૫૦)

“વિવેક કામ લાગે છે જીવન ઘડવા ખરું.” (‘જિજ્ઞાસા’, પૃ. ૧૦૩)

“વિવેકની ભૂમિકા તો તટસ્થતા, સમતા, આદિ ભાવોની સાથે રહેલી છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૫૦)

“વિવેક એટલે સમ્યગ્ દર્શન કરાવનારી દૃષ્ટિ, યોગ્ય ભાવ રખાવનાર હૃદય, યોગ્ય કર્મ સુઝાડનાર સદ્બુદ્ધિ.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૯૦)

“વિવેક વિનાની લાગણી હાનિકારક છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૧૧)

“ક્યાં, કેટલું, શું ને કેવું બોલવું તેનો સૂક્ષ્મ વિવેક કેળવવો જોઈએ.”

(‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૧૧)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં સંયમ અને વિવેકની પૂર્ણ સમજ સ્પષ્ટ થાય છે. જીવનવિકાસ માટે ગુણોનું સેવન કરતી વખતે સંયમ અને વિવેક પણ અતિ ઉપયોગી છે, તેનો ખ્યાલ રહેવો જરૂરી છે. શ્રીમોટા સંયમની સરળ સમજ આપતાં સમજાવે છે કે સંયમ એટલે સ્વ માટે સ્વ દ્વારા બંધાયેલી સીમા (મર્યાદા) છે. આત્મનુશાસન માટે સંયમ એક પ્રકારની આચારસંહિતા છે. ભાવના સાથે સભાનતાપૂર્વક કેળવાયેલો સંયમ જીવનરક્ષણ કાજે ખૂબ જ ઉપયોગી બને છે. વાણી, વર્તન, વ્યવહાર, આચાર કે પ્રતિચાર-જીવનવ્યવહારની આ બધી જ પ્રવૃત્તિઓમાં સંયમનું આત્મૃષણ ઉમેરાય તો સદ્પ્રવૃત્તિઓ બની જાય. એટલે કે જીવનમાં ડગલે ને પગલે સંયમનો સથવારો કેળવવો જરૂરી છે. સંયમની આગંધી પકડીને ચાલનાર વ્યક્તિમાં અંતરનો પ્રકાશ સ્વયંભૂ પ્રકટ થાય છે, જે વ્યક્તિના વર્તનને સુસંસ્કારી બનાવે છે.

ટૂંકમાં, સંયમ એટલે પોતાના જીવનનું પૂર્ણ રક્ષણ કરવા યોજાયેલી આચારની દીવાલ. સંયમમાં પોતાની જાત પ્રત્યે કઠોરમાં કઠોર થઈ શકાય છે. પરંતુ તે સાથે સાથે એવી દીવાલ કોઈપણ જીવ પરત્વે તિરસ્કાર કે અવગણના કરનારી નહિ હોય. સાચો સંયમ અંતરમાં સમાઈને રહે છે. તે સાથે સાથે ત્યાં રહીને અંતરમાંથી બળ પ્રગટાવીને જીવનના પ્રત્યેક વિચારની ચોકી પણ તે કરે છે.

સંયમની જેમ વિવેક એ પણ ગુણગણમાં નેતૃત્વલક્ષી ગુણ છે. વિવેક કેળવાતાં અનેક ગુણો આપોઆપ કેળવાતા જાય છે. શ્રીમોટાએ વિવેક સંબંધમાં જે સમજ આપી છે, તે અત્યંત વેધક અને સર્વસ્વીકૃત છે. શ્રીમોટા સાચા જ્ઞાનનું લક્ષણ જણાવી તેને એક શક્તિ તરીકે કેળવવાનું જણાવે છે. વ્યક્તિ ગમે તેટલી કેળવાયેલી હશે. ભણેલી હશે, સારું કમાતી હશે પણ તેનામાં વિવેકશૂન્યતા હશે તો તેની બધી જ સિદ્ધિઓ નિરર્થક ગણાશે, તેવી વ્યક્તિની ગણના માત્ર બે પગાં પ્રાણી સમાન હશે. તેઓશ્રી વિવેકને અંતરની આંખ કહે છે. જે જગતમાં સમ્યગ દર્શન કરાવી શકે. હૃદયસ્થ થયેલ વિવેક યોગ્ય ભાવ પેદા કરે છે અને વિવેક- બુદ્ધિ યોગ્ય કર્મ સુઝાડે છે. તેઓશ્રીના ચિંતન મુજબ વિવેક વિનાની લાગણી, વિવેક વિનાની બુદ્ધિ, વિવેક વિનાનું જ્ઞાન કે વિવેક વિનાની દૃષ્ટિ આ બધું જ અચેતન છે.

વિવેકના વાઘા કેળવણીને કાંચન બનાવે છે એટલે કે વિવેકની શિક્ષા

વગરનું શિક્ષણ અધૂરું છે, વિવેકદૃષ્ટિ જ ભય, કુરૂપ કે અરુચિકર દેખાવાથી ઉત્પન્ન થતી ઘૃણામાંથી બચાવે છે, વિવેકી ને કેળવાયેલ વ્યક્તિ જ સારા નરસાનું સચોટ ભાન રાખે છે. વિવેકથી જ વ્યક્તિ સમજી શકે છે કે ખાતર ભલે ગંધાતું હોય, છતાં સૃષ્ટિમાં તેનું આગવું સ્થાન છે અને આગવો ઉપયોગ પણ છે. જીવનના ઊર્ધ્વ વિકાસ માટે કમળ સાથે કાદવ કે ગુલાબ સાથે કાંટાને સ્વીકાર કરાવનારી સમ્યક્દૃષ્ટિના સર્જન માટે વિવેકની કેળવણી અનિવાર્ય છે.

નમ્રતા અંગે શ્રીમોટા જણાવે છે :

“જીવનના સર્વ ક્ષેત્રમાં સાચું વ્યવહારકૌશલ્ય મેળવવાને માટે નમ્રતાનો ગુણ કેળવવાની ઘણી જરૂર છે. (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૨૫૬)

“નમ્રતા આત્માનો એક ગુણ ગણાય.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૭૯)

“નમ્રતા એટલે પોતે કશું જ નથી, એક માત્ર ભગવાન જ સર્વ કંઈ છે એવી નિષ્ઠાપૂર્વકની જ્ઞાનયુક્ત ભાવના.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૭૦)

“નમ્રતામાંથી તો તેજસ્વિતા, શૌર્ય, પરાક્રમ, બળ, હિંમત, સાહસ આદિ ગુણો પ્રકટતા હોય છે. નમ્રતા એટલે કાયરપણું નહિ.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૧૨૬)

“સાચી નમ્રતા એ તો સાત્ત્વિક, શૂરવીર અને પરાક્રમી જીવનનું મુખ્ય લક્ષણ છે.” (‘પગલે-પગલે પ્રકાશ’, પૃ. ૪૭)

“નમ્રતા પ્રકટ્યા વિના સદ્ભાવ ને સમત્વ પ્રકટી શકતા નથી.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૧૩૦)

“કોઈનુંયે દિલ જીતવું તે સંપૂર્ણ નમ્રતા પ્રગટ્યા વિના બની શકતું નથી.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૩૨)

“જેનામાં લેશ માત્ર પણ અહંતા કે અભિમાન નથી રહ્યું, તેને જ નમ્રતા વરે છે. (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૩૪)

“નમ્રતા એમ ને એમ કંઈ કેળવાતી નથી. જીવનમાંથી અનેક પ્રકારની સમજણો, માન્યતાઓ અને આગ્રહો વગેરે પરત્વેનું જોશ ઘટ્યા વિના સાચી નમ્રતા પ્રગટેલી જાણી નથી.” (‘જીવનદર્શન’, પૃ. ૫૯)

વિવેકશક્તિનું બાહ્યપ્રકટીકરણ એટલે નમ્રતા. વિવેકનું દાર્શનિક સ્વરૂપ એટલે નમ્રતા. શ્રીમોટાએ અહંકારની ભાવના નિર્મૂળ કરવા કાજે નમ્રતા કેળવવા જણાવ્યું છે. તેથી જ તેને આત્માનો ગુણ કહ્યો છે. અહંકારી કે

અભિમાની વ્યક્તિને નમ્રતા ક્યારેય પ્રાપ્ત થતી નથી. “શૂન્યતા એ નમ્રતાનું અંતિમ માપ છે. શૂન્યતા એટલે સર્વાંશે લય.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૩૪).

“નમ્રતામાં નમ્ર અને ધૂળથી પણ ધૂળ છીએ એવો નિશ્ચય પ્રગટ્યા વિના અને તેવા આપણે બન્યા વિના કશું આપણે ક્યારેય કરી શકવાના નથી.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૨૮૦)

નમ્રતાની સમજ આપતાં શ્રીમોટા સમજાવે છે કે સાચી નમ્રતામાં શૌર્ય, પરાક્રમ, હિંમત, પુરુષાર્થ અને સાહસનાં બીજ છુપાયેલાં છે. એટલે કે નમ્રતા ક્યારેય નમાલી હોઈ શકે નહિ. “સાચેસાચી, ખરેખરી ને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ ભાવનાની પ્રકટેલી નમ્રતામાં પોતે ધારેલું સર્વ કરી શકવાના પુરુષાર્થની સંપૂર્ણ શક્તિ રહેલી છે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૨૫૬)

“નમ્રતા તો જીવનની ખુમારી પ્રકટાવે છે, તે કંઈ ઘેટાં જેવી નથી. એનામાં તો અગ્નિનું પ્રચંડ તેજ સમાયેલું છે. જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની ધારણ કરેલી નમ્રતા પોતે જ તેજસ્વિતાપણામાં પ્રગટે છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૭૩) નમ્રતાના તેજ પ્રકાશમાં સદ્ભાવના અને સમત્વ પ્રકટી શકે છે. અને ‘હુંપણું’ નિર્મૂળ થઈ તે પુરુષાર્થનો પથ પકડે છે. આમ પુરુષાર્થની પરાકાષ્ટા અને હુંપણાની નિર્મૂળતા નમ્રતાની નવસંસ્કારિતા પ્રજ્જ્વલિત કરે છે. તેના તેજ વડે અનેક પ્રકારની મડાગાંઠો, માન્યતાઓ, ટેવો, આગ્રહો, ધારણાઓ, પૂર્વગ્રહો વગેરેમાંથી મુક્તિ મળે છે. વ્યક્તિ નમ્રતાના સાથ વડે અબોજ બની જીવનનું હળવાપણું અનુભવે છે.

ઉપરોક્ત ગુણોનું વિવેચન કર્યા પછી હાલની પરિસ્થિતિ જોવામાં આવે તો શ્રીમોટાએ જે રીતે આ ગુણોને સમજાવવા, વ્યાખ્યાયિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેવા ગુણો ધરાવતી વ્યક્તિ, દીવો લઈને શોધવા જાય તો પણ મળે તેમ નથી. સંસારી જીવની વાત બાજુએ મૂકવામાં આવે અને આશ્રમો ચલાવતા સંતોના જીવન તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો ધોર નિરાશા પ્રાપ્ત થાય તેવી સ્થિતિ છે. નમ્રતાને બદલે અહંકારમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારા, સંસારી જીવ કરતાં પણ ભોગવિલાસના વૈભવમાં વધુ રાયનારા મોટાભાગના લોકો જોવા મળે. આ સંજોગોમાં શિક્ષણક્ષેત્રે શું કરવું ? શિક્ષણક્ષેત્ર સમાજથી અલિપ્ત નથી અને તેથી સમાજમાં જે કંઈ જોવા મળે તેનું જ પ્રતિબિંબ શાળા-મહાશાળાઓ, વિશ્વવિદ્યાલયોમાં જોવા મળે. અત્યારે ગમે તેવી બદતર પરિસ્થિતિ હોય, પરંતુ દેશને આગળ લાવવા માટે, સમાજને આગળ લાવવા માટે શ્રીમોટા

કથિત ગુણો વ્યક્તિઓએ કેળવવા તો પડશે જ, છૂટકો જ નથી. અને તે માટે વ્યક્તિ પોતે, પોતાની જાતે પોતાને સુધારવા સજાગ પ્રયત્નો કરશે, તો વ્યક્તિ સુધરશે, તે રીતે અનેક વ્યક્તિઓ, સ્વપ્રયત્નથી સુધરશે અને તેની અસર સમાજમાં દેખાશે તેમજ શિક્ષણક્ષેત્રે વિદ્યાર્થીઓમાં દેખાશે. આજે ‘મૂલ્યોનું શિક્ષણ’ પર ખૂબ જ ભાર મુકાય છે. શિક્ષણની નવી નીતિમાં (૧૯૮૬)માં તેના પર ભાર મૂકાયા પછી, સરકારે કેટલોય ખર્ચ કરી, સેમિનારો, પરિષદો, ચર્ચાઓ યોજ્યાં, પરંતુ તેનાથી કોઈ ભલીવાર આવ્યો હોય તેવું દેખાતું નથી. ઊલટું તેમાંથી ખાયકી કેટલી થઈ તે શોધવા જેવું ખરું ! “Values or virtues can never be taught, they are to be caught” અને તે માટે શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલી વ્યક્તિઓમાં પ્રથમ તે ગુણોનો આવિષ્કાર થવો જરૂરી છે.

મોટાભાગનું ચિત્ર નિરાશાજનક હોવા છતાં નિરાશ થવાની જરૂર નથી. આજે ય કેટલીય વ્યક્તિઓ પોતે કોઈ જાતનો ધજાગરો કર્યા સિવાય નિષ્ઠાપૂર્વક કામ કરી, પોતાના વિવેકી વર્તન દ્વારા વિદ્યાર્થીઓનાં દિલ જીતી લે છે. પ્રશ્ન છે ફક્ત સંખ્યાનો, આવી વ્યક્તિઓ અલ્પ પ્રમાણમાં છે. પરંતુ ‘છે’ તે હકીકત આશાસ્પદ છે.

(ખ) તમન્ના - ધગશ - જાગૃતિ - જિજ્ઞાસા :

“ વેલ પોતે ઊગશે તો ચઢવાનું તો એને મળી જ રહેશે.” (‘જીવનપગથી,’ પૃ. ૧૭૪)

“મરણિયા નિશ્ચયે મક્કમ પુરુષાર્થ મચેલા છે, પછી શું શક્ય કંઈ ના છે ?” (‘જીવનસ્મરણસાધના,’ પૃ. ૧૯૬)

“દોષોનું દુર્ગુણોનું સ્પષ્ટ દર્શન પ્રથમ તો થવું જોઈએ. પરંતુ તે ય પૂરતું નથી. તેને હઠાવવા આપણામાં દૃઢ નિર્ધાર જાગી જવો જોઈએ.” (‘જીવનપરાગ,’ પૃ. ૩૧૨)

“જે નિશ્ચય કરીએ તે કરતાં પહેલાં મનમાં મનથી સમજી લેવાનું હોય કે તે આમ કે તેમ તૂટી જાય તો તે ચલાવી લેવાનું નથી. પણ ગમે તે ભોગે પાળવાનો જ છે.” (‘જીવનસોપાન,’ પૃ. ૧૫૦)

“જ્યાં સુધી ધ્યેયને પહોંચાય નહિ, ત્યાં સુધી જંપીને ન બેસાય એવી મનની સ્થિતિ, વૃત્તિ, ભાવ ને તલસાટ રહેવા ઘટે.” (‘જીવનપગરણ,’ પૃ. ૧૪૩)

“ જે જીવને (કંઈક) જાણવું છે, તેણે પોતે તેવા જાણવાપણાની અદમ્ય

અને ધગધગતી તમન્ના પ્રકટાવવી જોઈએ.” (‘પગલે પગલે પ્રકાશ,’ પૃ. ૬૫)

“ધગશ પ્રગટે તો જ ઉત્સાહ, ખંત, ધીરજ તેની સાથે ને સાથે હોય.”

(‘ધનનો યોગ’, પૃ. ૭૦)

“દૃઢ મક્કમ નિર્ધાર હો હિમાલયના સમો,

તેવાને પૂછવા ક્યાંયે જવું ના પડતું કશું.

(‘કર્મઉપાસના,’ પૃ. ૧૨)

“ જે નિશ્ચય કરીએ તેને મરણ સુધી વળગી રહીએ.” (‘લગ્ન હજો મંગલમ્,’ પૃ. ૧૭)

“આપણો કોઈ જીવતોજાગતો ચોકીદાર હોય તો તે આપણે ઊર્ધ્વગામી થવાની જાગેલી તમન્ના છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૯)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં તમન્ના, ધગશ અને નિશ્ચયને સમાનલક્ષી ગુણ તરીકે એક સાથે લેવામાં આવ્યા છે. ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા તમન્નાની તીવ્રતા કેળવવાનું જણાવે છે. જેના દિલમાં અદમ્ય અને ધગધગતી તમન્ના પ્રગટેલી હશે, તે વ્યક્તિ ઈચ્છિત ધ્યેય સરળતાથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તમન્ના વગરનું જીવન નીરસ હોય છે. તેથી જીવનમાં ખંત, ઉત્સાહ, તલસાટ વગેરેનો અભાવ દૂર કરવા તમન્નાને કેળવવી જરૂરી છે. તમન્ના જીવનને ઊર્ધ્વગામી બનાવવામાં સતત જાગૃત કરે છે. તેથી શ્રીમોટા તમન્નાને જીવતોજાગતો ચોકીદાર કહે છે.

તમન્નાની સાથે સાથે મરણિયો દૃઢ નિશ્ચય જોડાય, ત્યારે તો જીવન એકદમ ક્રિયાશીલ બની જતું હોય છે. શ્રીમોટા તમન્નાની સાથે હિમાલય જેવો અડગ નિર્ધાર કેળવવાનું સૂચવે છે. વિચારપૂર્વક સ્વસ્થચિત્તે કરેલો મક્કમ નિર્ધાર આજીવન ટકવો જરૂરી છે. ધ્યેયની મક્કમતા જીવનમાં અનેક પ્રકારની સુટેવોનું નિર્માણ કરતી હોય છે. ધગધગતી તમન્ના કેળવ્યા બાદ કરેલ મક્કમ નિર્ધાર, ધ્યેય સિદ્ધિ હાંસલ કરે તે માટે ધગશ પણ એટલી જ જરૂરી છે. ધગશનો અભાવ નિર્ધારમાં વિક્ષેપ પાડી શકે છે અથવા તમન્નાનો તલસાટ મિટાવી શકે છે. શ્રીમોટા ધગશને એક ગતિશીલ ગુણ તરીકે કેળવવાનું સૂચવે છે. જે વ્યક્તિ ધગશને આધીન હશે, તેનામાં તરવરાટ, તલસાટ, ઉમંગ, ઉત્સાહ અને પુરુષાર્થ આપોઆપ જન્મે છે. ધગશ એક એવો ગુણ છે જેના કારણે અંધકારમાં કે આળસમાં ફસાયેલ જીવ આપોઆપ નવીન ચેતના પ્રાપ્ત કરી પુનઃ ધ્યેયપથ

પર ચાલવા માંડે છે. જીવનનિર્માણ માટે ધગશ, તમન્ના અને દૃઢ નિર્ધાર કેળવવા જેવા ગુણો છે.

“ જાગે છે તે જ જીવે છે,” સૂત્ર તે રાખી
જીવતું જીવશો પામશો તો તો સત્ય નિત્ય નવું નવું.
(‘અભ્યાસીને’ પૃ. ૧૮૦)
“જેવી જેની જાગૃતિ તેટલું ને તેવું કામ પાડવાનું.”
(‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૩)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા ‘જાગૃતિ’ ની સભાનતા સમજાવે છે. ‘ચેતતો નર સદા સુખી.’ એ રીતે શ્રીમોટા સમજાવે છે કે જે જાગે છે તે જ સારી રીતે જીવે છે. જાગૃતિનો અભાવ એ તો મૃત્યુ છે. જીવનના કોઈપણ ક્ષેત્રની સાધનાનું કેન્દ્રસ્થાન અથવા ચાલકબળ હોય તો તે જાગૃત અવસ્થામાં છે. શ્રીમોટાએ જાગૃતિને સાધનાનું હૃદય ગણેલું છે. જાગૃતિનો સરળ અર્થ સમજાવતા શ્રીમોટા જણાવે છે કે જાગૃતિ એટલે એક પ્રકારની ચેતનાયુક્ત ખબરદારી. આવી ખબરદારીનું ઐક્ય જળવાશે તો તેમાંથી જ હિંમત, ધીરજ, પુરુષાર્થ, અભિરુચિ, જિજ્ઞાસા, વગેરે ગુણોનું નિર્માણ થશે. “જીવનઆદર્શ પ્રમાણેનાં દષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ જે જીવ જીવનમાં જાગતા પ્રસંગોમાં જીવતા (જાગ્રત) રાખી શકે છે, તેને અંતરમાંથી હિંમત, ધીરજ, સહાનુભૂતિ, પ્રેમ વગેરે મળ્યા કરતાં તે અનુભવી શકે છે” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૧૩૯)

“માત્ર એકલવાઈ જાગૃતિ પીડાકારક હોય છે. જાગૃતિની સાથે સાથે ધ્યેયપ્રાપ્તિ પ્રત્યેનો પ્રયત્ન અને પુરુષાર્થ હશે તો જ સાચો જીવનવિકાસ થઈ શકે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૮૧)

“જિજ્ઞાસા વાંઝણી ના છે, જન્માવે છે નવું નવું,
જ્ઞાન પ્રકાશ પાડે છે, નવા નવા વિષે ઊંડું.”
(‘જિજ્ઞાસા’, પૃ. ૨૮)

“જેવી જિજ્ઞાસા થાય કે આપણે એને પકડી લેવી જોઈએ.”
(‘જીવનમંડાણ’, પૃ. ૨૬)

“કેરીમાં રસ હોય છે જ પણ તેને પકવવા માટે કંઈક કરવું પડે છે.
જિજ્ઞાસાને પકવવા માટે મહેનત કરવી જ પડશે.” (જીવનપગથી, પૃ. ૨૫)

“જિજ્ઞાસા તો કરાવે છે મથાવી ઊંડું ચિંત્વન,
ચિંત્વન શું જગાડીને રખાવીને નિત્ય જાગૃત.”
(‘જિજ્ઞાસા’, પૃ. ૩૯)

“જિજ્ઞાસા ગણકારે ના મુશ્કેલી, વિઘ્ન, કોયડા
ઊલટું તે વધારે છે, ઉત્સાહ, શક્તિ, પ્રેરણા.”

(‘જિજ્ઞાસા’, પૃ. ૩૨)

“જો આપણાં જિજ્ઞાસા, તમન્ના પ્રગટ્યાં હશે તો સાચી સમજ આવ્યા વિના રહેવાની નથી.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૮૦)

“જિજ્ઞાસા થવી એ એક વાત છે ને તેમાંથી ભાવ જન્મવો એ બીજી વાત છે. ને તે ભાવ કર્મમાં અવતરતો થવો એ વળી જુદી હકીકત છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૩૮)

“આપણી જિજ્ઞાસા પાકટ થશે, ત્યારે ભગવાન પોતે પોતાના બંદાને આપણી પાસે મોકલશે” (‘જીવનમંથન’, પૃ. ૨૭)

જિજ્ઞાસા સંબંધી શ્રીમોટાનું ચિંતન ખૂબ જ ઊંડું, સૂક્ષ્મ અને આગવું છે. જિજ્ઞાસાનો ગૂઢ અર્થ, જિજ્ઞાસાનો સૂક્ષ્મ ભાવ, તેનાં લક્ષણો, સાધના કાજે તેનું આગવું મહત્ત્વ, જિજ્ઞાસાની કાર્યપદ્ધતિ, જિજ્ઞાસાનું રૂપ વૈવિધ્ય વગેરે અનેક દષ્ટિકોણથી શ્રીમોટાએ “જિજ્ઞાસાનું શાસ્ત્ર” રચ્યું છે. ૧૦ ખંડોમાં વિભાજિત ૬૪ અધ્યાયોમાં ૨૧૦૦ શ્લોક રચી શ્રીમોટાએ જિજ્ઞાસાનું શાસ્ત્ર સમાજને ભેટ આપ્યું છે. અહીં ગુણલક્ષી કેળવણીના સંદર્ભમાં એક ગુણ તરીકે જિજ્ઞાસાને લીધેલ હોવાથી મર્યાદિત સંદર્ભોનો જ અત્રે ઉલ્લેખ કરાયેલ છે.

“જિજ્ઞાસા” સંબંધી શ્રીમોટાનું ચિંતન પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે પ્રેરણાદાયી બને તેમ છે. જે જિજ્ઞાસુ નથી, તેનો જન્મ નિરર્થક છે. મન અને હૃદયની સંવેદના કે આશ્ચર્યતા પ્રશ્નના સ્વરૂપે પ્રગટ થાય તો તે જિજ્ઞાસા કહેવાય. એટલે હૃદય અને મન જિજ્ઞાસાનાં જન્મસ્થાનો છે. મન અને હૃદયપ્રદેશમાં કુતૂહલવશ ઊભા થયેલા જ્ઞાનાત્મક પ્રશ્નોનું સમાધાન જિજ્ઞાસાવૃત્તિમાં છે. એટલે કે જિજ્ઞાસા વિના સાચી સમજ સંભવી શકે નહિ, જિજ્ઞાસાનો ગુણ કેળવવાનો આગ્રહ કરતાં શ્રીમોટા જિજ્ઞાસાને એકદમ ઝડપી લેવાનું સૂચવે છે. જિજ્ઞાસાને પકડ્યા બાદ મહેનતના માંચડે તેને પકડવાનું જણાવે છે. કારણ કે જીવનમાં નવું નવું જે કાંઈ અનુભવાય કે દેખાય, તે દરેકમાં જ્ઞાનપ્રકાશ રેડવાનું કાર્ય જિજ્ઞાસા કરે છે. જિજ્ઞાસા સેવનાર વ્યક્તિ ચિંતનશીલ બની સતત જાગૃતિ અનુભવતો હોય છે. એટલે કે જિજ્ઞાસાના માધ્યમથી વ્યક્તિમાં ચિંતન, જાગૃતિ અને સાચી સમજ આપોઆપ વિકસે છે. તેથી જ જિજ્ઞાસાને માનવીની સાચી ‘આંખ’ કહી છે.

ટૂંકમાં, સત્સંગ, ગુરુકૃપા, ગુરુઉપદેશ જેવી દુર્લભ વસ્તુઓ કે તત્ત્વો મળ્યા પછી સ્વવિકાસ માટે આત્મપ્રયત્ન અનિવાર્ય છે. આ આત્મપ્રયત્ન એટલે વ્યક્તિની જિજ્ઞાસાવૃત્તિની વિશાળતા, એટલે કે જિજ્ઞાસાના સાંનિધ્ય

વડે જ કેળવણીની સાચી શરૂઆત શક્ય બને છે.

શિક્ષણપદ્ધતિઓમાં આજે ‘સ્વ-અધ્યયન’ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો અતિ આવશ્યક થઈ પડ્યો છે. માધ્યમિક કે ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના એકેક વર્ગમાં ૫૦ થી ૬૫ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા હોય છે. શિક્ષક દરેક વિદ્યાર્થી પર વ્યક્તિગત ધ્યાન આપી ન શકે તે સ્વાભાવિક છે. તે સામાન્ય વિદ્યાર્થીને લક્ષમાં રાખી શિક્ષણકાર્ય કરે છે. જેથી ઉપલી કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને તેમાં રસ પડતો નથી, ઘણી વખત શિસ્તના પ્રશ્નો જાતે ઊભા કરે છે. બીજી બાજુ નિમ્નકક્ષાના વિદ્યાર્થીને તેમાં વિશેષ સમજ પડતી નથી, બગાસાં ખાય છે. ‘સ્વ-અધ્યયન’ની વિવિધ પદ્ધતિઓમાં (અભિક્ષિત અધ્યયન, સ્વાધ્યાય પદ્ધતિ, વગેરે) દરેક વિદ્યાર્થી પોતપોતાની કક્ષા પ્રમાણે આગળ-પાછળ રહી, અભ્યાસ કરે છે-નવો પાઠ શીખે છે. આ પદ્ધતિમાં ‘જિજ્ઞાસા’ સૌથી મોટું અને અગત્યનું પરિબળ છે. શીખવાની જિજ્ઞાસા હોય કે ઉત્પ્રેરણારૂપે તે પેદા કરવામાં આવે તો સ્વઅધ્યયનમાં પરિણામો વધુ ઊજળાં આવે. આ રીતે શિક્ષણમાં પણ જિજ્ઞાસા-કુતૂહલ, નવું નવું જાણવાની તાલાવેલી, ઘણું સારું કામ કરી જાય છે.

વિદ્યાર્થીઓમાંથી ઈતર વાચનશોખ લગભગ મૃત:પાય થવા માંડ્યો છે. તેઓનું વાચન ‘અભિયાન’ કે ‘ચિત્રલોક’ કે એવા અર્થ વગરના વાચનમાં સીમિત થવા માંડ્યું છે. ઈતર વાચનનું વ્યસન (ટેવ) પેદા કરવામાં જિજ્ઞાસા ભાગ ભજવી શકે. દાખલા તરીકે, શાળા શરૂ થતાં પહેલાં સમૂહપ્રાર્થના (જો શાળામાં થતી હોય તો) માં એકાદ નવલકથા અંગેની થોડી વસ્તુ (કન્ટેન્ટ) ની વાત કરી, અધૂરી છોડી દે. ટી.વી. સિરિયલમાં હવે આવતે અઠવાડિયે આગળ શું થશે તેની જિજ્ઞાસા જોનારને થાય (જો સિરિયલ એવી સારી હોય તો) અને તેની રાહ જુએ તેમ નવલકથાની વાર્તામાં પછી શું બન્યું, તે જાણવાની ઉત્કંઠા વિદ્યાર્થીઓમાં પેદા કરી શકાય. તો અહીં જિજ્ઞાસા કામ કરી જાય છે.

નાનાં બાળકોમાં નવું નવું જાણવાનો, વિશ્વનો-પર્યાવરણનો પરિચય પામવાનો ખૂબ ખૂબ રસ હોય છે-જિજ્ઞાસા હોય છે. પરંતુ પૈસા પાછળ દોટ મૂકનારાં મા-બાપ આવા સરસ શસ્ત્રને ‘છાંછિયા’ દ્વારા બુદ્ધુ બનાવી દે છે.

(ગ) આત્મવિશ્વાસ-શ્રદ્ધા-એકાગ્રતા-પુરુષાર્થ: આત્મવિશ્વાસ કેળવવો એ પ્રગતિનું પ્રથમ સોપાન છે. વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મવિશ્વાસ કેળવાય તે પ્રકારના ઉચિત પ્રસંગો શિક્ષકે વર્ગશિક્ષણ કાર્યમાં તેમજ સહઅભ્યાસ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ઊભા કરવા જોઈએ. શ્રીમોટા આત્મવિશ્વાસ વિશે જણાવે છે :

“જેને પોતાને આત્મવિશ્વાસ નથી, તે જગતમાં પણ કંઈ કશું કરી શકનાર નથી.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૧૦૧)

“પ્રત્યેક જીવ શિવ થઈ શકે છે એવો આત્મવિશ્વાસ આપણામાં જાગવા દો.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્’, પૃ. ૧૦)

“આત્મવિશ્વાસ એ મિથ્યાભિમાની લાગણી નથી. પરંતુ એ તો ધ્યેય પ્રતિ પહોંચાડનારી આવશ્યક ભાવના છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૮૦)

“આત્મવિશ્વાસ હોવા વિના સાહસ, હિંમત, બળ, પરાક્રમ, ધીરજ વગેરે ગુણ છતાં (ખુલ્લા) થઈ શકતા નથી. કોઈપણ કર્મ કરવાને માટે આત્મવિશ્વાસ ઘણું મોટું જરૂરનું સાધન છે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૧૦૨)

“કેળવાયેલો ને દૃઢ થયેલો આત્મવિશ્વાસ એ તો જબરજસ્ત શક્તિ છે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૨૩૦)

“પોતાના દિલનો આત્મવિશ્વાસ એ ભારેમાં ભારે કામ કરી શકે છે.” (‘જીવનદર્શન’, પૃ. ૧૮૫)

“એક વખત જો તમને તમારા પોતાનામાં દૃઢ, અચળ, અડગ, વિશ્વાસ પ્રકટી ગયો તો તમે ગમે તે કરી શકવાને સમર્થ નીવડવાના છો.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૨૨૬)

શ્રીમોટા આત્મવિશ્વાસને દૈવી શક્તિ ગણે છે. જીવનનું કોઈ કાર્ય કે કોઈપણ ધ્યેય પાર પડશે જ એવો નક્કર આત્મવિશ્વાસ કેળવવો ખૂબ જરૂરી છે. જેને પોતાનામાં આત્મવિશ્વાસ નથી, તે જગતમાં પણ કશું કરી શકતો નથી. સાહસ, હિંમત, બળ, પરાક્રમ, ધીરજ જેવા ગુણોનો જન્મ આત્મવિશ્વાસને આભારી છે.

આત્મવિશ્વાસ-માત્ર આત્મવિશ્વાસ પ્રત્યેક જીવને શિવ બનાવી શકે છે તેમ શ્રીમોટા વિશ્વાસપૂર્વક કહે છે. (ચૂનીલાલ ભગત નામની સાધારણ વ્યક્તિ સંત શ્રીમોટા બની શકી, માત્ર આત્મવિશ્વાસનું જતન કરીને.) દૃઢ થયેલ આત્મવિશ્વાસ શક્તિસ્ત્રોત સમાન છે. જેનામાં આત્મવિશ્વાસ પ્રગટેલો છે, તે ડગવાનો નથી, નિરાશ થતો નથી, તેનાં ધગશ કે જુસ્સો ઘટતાં નથી, પુરુષાર્થની તીવ્રતા પણ ઘટતી નથી. કારણ કે આત્મવિશ્વાસ આત્માનો વિશ્વાસ બની ચૂક્યો હોય છે.

નાનું બાળક આત્મવિશ્વાસથી ડગલાં માંડતું માંડતું દોડતાં શીખી જતું હોય છે. આત્મવિશ્વાસ અને પ્રયત્નનો યોગ શ્રદ્ધા વિકસાવવામાં સહાયભૂત બને છે. શ્રદ્ધા અને આત્મવિશ્વાસ ભેગાં થતાં વ્યક્તિને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય

છે-આત્મવિશ્વાસમાંથી નિર્માણ થયેલ આત્મજ્ઞાન વ્યક્તિને ગમે તેવા સંજોગોમાં પણ ટકવા માટે સાધન બને છે.

આમ શ્રીમોટા આત્મવિશ્વાસને મિથ્યાભિમાન ન ગણતાં શ્રદ્ધા અને આત્મવિશ્વાસનું ઝરણું વહેવડાવનાર જબરજસ્ત શક્તિ ગણે છે. જેની કેળવણી વગર માનવીનું જીવન અધૂરું રહે છે.

આજનું શિક્ષણ પરીક્ષાલક્ષી બની ગયું છે. વાર્ષિક પરીક્ષામાં પાસ થવા આજનો વિદ્યાર્થી શું શું નથી કરતો ? રાતના ઉજાગરા કરે છે. યાદ નહીં રહે એમ માની, કાપલીઓ બનાવીને લઈ જાય છે, મા બિચારી બાળકો માટે રાત્રે જાગી યા બનાવી આપે છે. પાનાંનાં પાનાં સમજ્યા વગર, ઘણી વખત, ગોખે છે, પરંતુ પરીક્ષાખંડમાં જતાં પહેલાં જ તેનો ‘આત્મવિશ્વાસ’ કડકભૂસ થઈ જાય છે. આ વાત ઘણી વખત હોશિયાર વિદ્યાર્થી-વિદ્યાર્થીનીને પણ લાગુ પડે છે. પરીક્ષાકેન્દ્ર જેમ પાસે આવતું જાય તેમ આત્મવિશ્વાસ વધુ ને વધુ ડગતો જાય છે-સારી એવી તૈયારી કરેલી હોવા છતાં, જો તૈયારી બરાબર કરી હોય, વર્ષ દરમિયાન નિયમિત અભ્યાસ કર્યો હોય તો છેક છેલ્લી ઘડીએ ‘વેપન્તિ’ (ધ્રૂજે છે) તેવું શા માટે ? આત્મવિશ્વાસનો અભાવ અને પોતાની જાતમાં પોતે કરેલી તૈયારીમાં શ્રદ્ધાનો અભાવ, ધોરણ-૧૦ કે ધોરણ-૧૨માં કેટલાક હોશિયાર વિદ્યાર્થી એકાદ પેપરમાં ‘ડ્રોપ’ લઈ લે છે તેમાં પણ આત્મવિશ્વાસનો અભાવ છતો થાય છે. જો આત્મવિશ્વાસનો ગુણ કેળવાયો હોય તો શાળાની પરીક્ષાઓમાં તો શું પણ જીવનમાં ઝુકાવ્યા પછી સામે આવતા પડકારોથી પણ વ્યક્તિ ડરતી નથી. આજે જ્યારે પરિણીત બહેનો પર ત્રાસ ગુજારાય છે, ત્યારે બહેનોને તો નાનપણથી જ આત્મવિશ્વાસના-શ્રદ્ધાના ઘૂંટડા પીવડાવવા જોઈએ, જેથી શારીરિક સિતમોનો સારી રીતે સામનો કરી શકે અને આત્મહત્યા કરવાનો દિ’ ન આવે. **આત્મવિશ્વાસ એ જીવનનું અમૃત ઝરણું છે.**

અલબત્ત, વધુ પડતો આત્મવિશ્વાસ યાને વાંઝિયો આત્મવિશ્વાસ (કોઈપણ જાતની તૈયારી વગર સારું પરિણામ મેળવવા માટેનો) ઘાતકરૂપ બની શકે છે. આત્મવિશ્વાસ સાથે શ્રદ્ધા સીધી રીતે સંકળાયેલી છે.

“કોઈપણ જાતની જીવનવિકાસની સાધનાનો પાયો જ શ્રદ્ધા છે.’
(‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૬)

“ખરેખરી શ્રદ્ધા પ્રગટેલી તો તેનું નામ કે જેમાં શંકા, સંશય, વિચાર કે કશાને સ્થાન નથી.’ (‘જીવનદર્શન’, પૃ. ૨૨૮)

“જ્ઞાનાત્મક શ્રદ્ધા કદી આંધળી હોતી નથી.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ.

૪૮૩)

“શ્રદ્ધાના ત્રણ પ્રકાર છે: તામસિક, રાજસિક અને સાત્ત્વિક, આદર્શ શ્રદ્ધા એનાથી પણ આગળની વાત છે. કોઈ જાતના સંકલ્પ-વિકલ્પ ઊઠે નહિ એનું નામ આદર્શ શ્રદ્ધા.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૮૪)

“શ્રદ્ધા એ પુરુષાર્થીનું બખ્તર છે.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૧૦૮)

“શ્રદ્ધા છે પડખે જાણી પુરુષાર્થથી જીવન
ઘડે ખંતે તેનું અંતે તો દિવ્ય જીવન.”
(‘શ્રદ્ધા’, પૃ. ૨૯૭)

“શ્રદ્ધા સતત પુરુષાર્થ દ્વારા ધ્યેય નજીક લઈ જવા પ્રેર્યા કરે છે.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૧૪૪)

“શ્રદ્ધાથી જામેલો વિશ્વાસ જ કસોટીના કાળે ટકી શકશે; બીજો નહિ.” (‘જીવનદર્શન’, પૃ. ૨૭)

“શ્રદ્ધારૂપી એક મહાન આશીર્વાદ ઈશ્વરે માણસ ઉપર વરસાવેલ છે.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૧૧૦)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા ‘શ્રદ્ધા’ની પૂર્ણ સમજ આપે છે. શ્રીમોટાએ ‘શ્રદ્ધા’નું એક સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર નિર્માણ કરેલું છે, જે ૧૨ ખંડ અને ૮૭ અધ્યાયોમાં વિભાજિત કરેલ છે. કુલ ૨૪૯૪ શ્લોકમાં શ્રદ્ધાની શાસ્ત્રીય સમજ પ્રદાન કરી તેનું આગવું મહત્ત્વ સમજાવ્યું છે. અત્રે ગુણલક્ષી કેળવણીના સંદર્ભમાં ‘શ્રદ્ધા’ એક વિકસાવવા જેવા ગુણ તરીકે જ લીધો છે.

શ્રીમોટા શ્રદ્ધાને જીવનવિકાસનો પાયો ગણે છે. જીવનપથ પર પગલાં માંડતી વખતે શ્રદ્ધાનો શ્વાસ લેતા રહેવાનું છે. એટલે કે શ્રદ્ધા શ્વાસની જેમ જીવનમાં વણાઈ જવી જોઈએ. “શ્રદ્ધા માણસને શ્વાસની ગરજ સારે છે.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૧૦૮) જીવનવિકાસનો માર્ગ શ્રદ્ધાયુક્ત હોવો જરૂરી છે. “જે માર્ગમાં આપણને શ્રદ્ધા નથી, તે માર્ગ બિલકુલ ગ્રહણ ન કરવો.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૧૦૯) કેળવેલી શ્રદ્ધા આદર્શ હોવી જરૂરી છે. તેઓશ્રીના ચિંતન મુજબ સંકલ્પ કે વિકલ્પ વિનાની શ્રદ્ધા આદર્શ શ્રદ્ધા કહેવાય. તામસિક, રાજસિક કે સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાનાં વમળોમાંથી નીકળી આદર્શ શ્રદ્ધા કેળવવાનું જણાવી શ્રીમોટા શ્રદ્ધામય પુરુષાર્થ કરવાનું સૂચવે છે. આદર્શ શ્રદ્ધા સાથેના પુરુષાર્થમાંથી સંશય કે શંકાનું નિર્મૂલન થઈ વિશ્વાસનું નિર્માણ થાય છે. આવો શ્રદ્ધા નિર્મિત વિશ્વાસ જ કસોટીના કપરા કાળમાં વ્યક્તિને ટકાવે છે.

શ્રીમોટા સમજાવે છે કે પુરુષાર્થ પ્રાણ પૂરનાર કોઈ શક્તિ હોય તો તે

શ્રદ્ધા છે. શ્રદ્ધા પુરુષાર્થનું બપ્તર પણ છે જેના રક્ષણ નીચે પુરુષાર્થ જીવતો રહી શકે છે. આમ શ્રદ્ધાથી સચવાતો પુરુષાર્થ માનવીને દિવ્યજીવન તરફ લઈ જાય છે. શ્રદ્ધાદીપના પુરુષાર્થી પ્રકાશમાં તર્ક-વિતર્ક, સંશય-વહેમ, અદૃશ્ય થતાં બુદ્ધિ નિર્મળ બની સાત્ત્વિકતા પ્રાપ્ત કરે છે.

શ્રીમોટા 'શ્રદ્ધા'ને ઈશ્વરનો મહાન આશીર્વાદ ગણે છે. કારણ કે શ્રદ્ધા અંતરને અજવાળું આપે છે; સમજણની આંખ દે છે, અનુભવનું હૃદય ખોલે છે. શ્રદ્ધાથી નબળો, બળવાન અને બળવાન, શ્રેષ્ઠ સાધક થાય છે. શ્રેયસ્સાધક આત્મસાધક બની ભગવાનમાં ભળે છે. ઈતિહાસ પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. (નરસિંહ મહેતાની અખૂટ શ્રદ્ધાએ જ પ્રભુ પાસે બાવન બાવન કામ કરાવ્યાં હતાં) - આમ શ્રદ્ધા એક મોટો આશીર્વાદ છે.

શ્રદ્ધા એ એક અગત્યનું પ્રેરકબળ છે. પોતાની જાતમાં શ્રદ્ધા હોવી તે આત્મવિશ્વાસ, પરંતુ વ્યાપક અર્થમાં તેને લેવામાં આવે તો સામેની વ્યક્તિમાં વિશ્વાસ હોવો, પોતાનાં કાર્યોમાં વિશ્વાસ હોવો, કરેલા કાર્યના પરિણામમાં વિશ્વાસ હોવો તે પણ શ્રદ્ધા છે. આજના માનવને પોતાનામાં શ્રદ્ધા નથી રહી તેમજ સામેની વ્યક્તિમાં પણ રહી નથી. હંમેશાં તે શંકા-કુશંકાના વમળમાં ફસાયેલી રહે છે. આંધળો વિશ્વાસ કે આંધળી શ્રદ્ધા ન રાખવી જોઈએ તે બરાબર છે, પરંતુ અશ્રદ્ધાથી કાયમ પીડાતા રહેવું તે એક રોગ છે, જેનો અતિરેક થાય તો માનવી માનસિક વ્યાધિથી પીડાતો થઈ જાય છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીની આગેકૂચ સાથે માનસિક દરદીઓની સંખ્યામાં પણ આગેકૂચ થવા માંડી છે. 'શ્રદ્ધા' એ એક એવું ઓસડ છે, જે તેમાંથી વ્યક્તિને બચાવી શકે છે.

શિક્ષણમાં વિદ્યાર્થીઓને શ્રદ્ધાનાં પિયૂષ પીવડાવવામાં આવે, વિદ્યાર્થી શ્રદ્ધાની શક્તિને ઓળખતો થાય તો તે પણ ઘણું છે. વ્યક્તિને પોતાનામાં તેમજ પોતાના વિચારો, વલણો, વર્તનમાં શ્રદ્ધા હશે-હું જે કંઈ વિચારું છું તે સાચું છે, મારું વલણ હકારાત્મક છે. મારું વર્તન સાચી દિશાનું છે-આ શ્રદ્ધા સાથે વિદ્યાર્થી કામ કરશે તો શ્રીમોટાના લખવા પ્રમાણે તેની આંતરશક્તિ બળવત્તર બનશે.

વિદ્યાર્થી વર્ગમાં કદાચ પૂરેપૂરો સાચો જવાબ ન આપી શકે તો તેની હાંસી ઉડાડવાને બદલે સાચો ભાગ સ્વીકારી, શક્ય હોય તો પ્રયત્ન કરી તેનો જવાબ તેની પાસે સુધરાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અહીં શિક્ષક એક રીતે શ્રદ્ધાનું સિંચન કરે છે. રમતગમતના મેદાનમાં અનેક પ્રસંગો ઊભા થાય છે, જ્યાં શ્રદ્ધા, હાર પામેલી ટીમને વિજયમાળા પહેરાવે છે. (શારજાહના મેદાનમાં પાકિસ્તાનના જાવેદ મિયાંદાદે છેલ્લા બોલે છગ્ગો મારીને, હારને

જીતમાં પલટાવી દીધી હતી, તે ક્રિકેટ રસિકો કદી નહિ ભૂલી શકે.)

શ્રદ્ધા એક અમોઘ શસ્ત્ર છે-કોઈપણ ક્ષેત્રે વિજય હાંસલ કરવા માટે. વિદ્યાર્થી માટે ‘એકાગ્રતા’ નો ગુણ અનિવાર્ય બની જાય છે. શ્રીમોટા ‘એકાગ્રતા’ અંગે નીચે પ્રમાણે પ્રકાશ પાડે છે :

“આપણા ઘરના આંગણામાં પહેલું પગથિયું માંડ્યું, ત્યાંથી જ આપણે એકાગ્રતા કેળવવાનું શીખવાનું છે.” (‘અગ્રતા-એકાગ્રતા’, પૃ. ૨૦)

“એકાગ્રતા પોતાનામાં નિશ્ચયશક્તિ પ્રેરે છે, અડગતા પ્રેરે છે, મક્કમતા પ્રેરે છે, ધીરજ પ્રેરે છે, આપણને હિંમત આપે છે, એકાગ્રતા આપણને બીજા ગુણો પણ પ્રેરે છે.” (‘અગ્રતા-એકાગ્રતા’, પૃ. ૨૩)

“સંપૂર્ણ હૃદયની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થયા વિના ધ્યેયનું હાર્દ પામી શકાતું નથી. એકાગ્રતા થવાથી જ વસ્તુ સાથેનું હૃદયપૂર્વકનું તાદાત્મ્ય સાધી શકાય છે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૩૮૨)

“એકાગ્રતામાંથી ગુણ અને શક્તિનો ભાવ પ્રકટે છે ને કેમ યોગ્ય વર્તવું તેની પણ સૂઝ પ્રકટે છે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૩૦૪)

“એકાગ્રતામાંથી સ્થિરતા, સમાધાન અને સમતુલા પ્રકટે છે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૩૧૦)

“તેના (એકાગ્રતાના) પ્રભાવને કરીને જીવનમાં નવો ઉત્સાહ, નવું વાતાવરણ, નવી પ્રેરણા ને નવો જન્મ પ્રકટેલો અનુભવાય છે. તેથી કરીને જીવનમાં એક પ્રકારની ખબરદારી અને ખુમારી પ્રકટે છે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૩૧૧)

“એકાગ્રતામાંથી તો આનંદવર્ધક સ્ફૂર્તિ પ્રકટે છે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૧૩૪)

ઊર્ધ્વજીવનની વિકાસયાત્રા તરફ આગળ વધતાં વધતાં પૂર્ણ એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવી એ એક સાધના છે. શ્રીમોટા ‘એકાગ્રતા’ ને નેતૃત્વલક્ષી ગુણ કહે છે - માટે એકાગ્રતાને જીવનમાં પ્રાધાન્ય આપવું જ ઘટે. વિવેકાનંદ પણ એકાગ્રતાને જ્ઞાનપ્રાપ્તિની એકમાત્ર પદ્ધતિ જણાવે છે. નિશ્ચયશક્તિ, હિંમત, ધીરજ, મક્કમતા, સ્થિરતા, ચોકસાઈ, સૂક્ષ્મતા, સમતુલા તેમજ સમાધાનપણું જેવા કેળવણીપ્રધાન ગુણોનું નિર્માણ કરવું હોય તો એકમાત્ર એકાગ્રતા કેળવો. એકાગ્રતાની સાથે તેના અનુસંગી તમામ ગુણો આપોઆપ કેળવાશે.

એકાગ્રતાનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ કરતાં શ્રીમોટા જણાવે છે કે નાનું બાળક

પગલાં માંડવાનું શીખે છે, ત્યારે તે સંપૂર્ણ એકાગ્ર બને છે-આવી એકાગ્રતા જીવન પર્યંત ટકી રહેવી જોઈએ. જીવનધ્યેયનું હાર્દ પકડવા માટે એકાગ્રતાને હૃદયસ્થ કરવી પડે. એટલે કે હૃદય અને એકાગ્રતા વચ્ચે પૂર્ણ એકત્વ નિર્માણ કરવું આવશ્યક છે, જેથી જીવનકર્મ અથવા જીવનપ્રવૃત્તિઓ સાથે હૃદયપૂર્વકનું તાદાત્મ્ય સાધી શકાય. આમ થવાથી જીવનમાં નવો ઉત્સાહ અને નવું વાતાવરણ પ્રાપ્ત થાય છે.

એકાગ્રતાની સાધનાના પરિણામે વ્યક્તિ ગુણી અને શક્તિશાળી બને છે. આવી ગુણલક્ષી શક્તિ વ્યક્તિને જીવનમાં કેમ વર્તવું, કેમ બોલવું તે સંબંધી આંતરસૂઝ પ્રકટાવે છે. જીવનમાં એક પ્રકારની ‘ખબરદારી’ અને ‘ખુમારી’ પ્રકટે છે. વર્તમાન યુગમાં વ્યક્તિના જીવનમાં ખુમારી અને ખબરદારી બન્નેનો અભાવ જોવા મળે છે. એટલે કે આજની વ્યક્તિ પાસે નથી પૂરતી જાગૃતિ કે નથી તેના પાસે જીવન જીવવાની ખુમારી, પરિણામે તે ડગલે ને પગલે નિરાશ થઈ પીડા પ્રાપ્ત કરે છે અને ધ્યેયવિહીન જીવન જીવે છે. શ્રીમોટા ખબરદારી (જાગૃતિ) અને ખુમારી (આત્મવિશ્વાસ) વિકસાવવા એકાગ્રતાની કેળવણી ઉપર ભાર મૂકે છે.

શ્રીમોટા સમજાવે છે કે જેમ કૂવાની છાયા કૂવામાં જ સમાય છે તેમ એકાગ્રતાને વરનાર વ્યક્તિના વિચારો તે વ્યક્તિમાં જ શમી જાય છે અને ધીમે ધીમે માત્ર ઉત્તમ વિચારોની પ્રધાનતા પ્રકટતી જાય છે. ઉત્તમ વિચારો-વ્યક્તિની આંતરિક શક્તિમાં, માનસિક શક્તિમાં વધારો કરે છે, જેથી વ્યક્તિનો વ્યવહાર પણ ઉત્તમ બનતો જાય છે.

**“કેવળ અંતરે જે હો ન તે એકાગ્રતા પૂરી
રાખો સૌ બાહ્ય કર્મોમાં તેવી એકાગ્રતા નરી.”**

(‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૨૦૦)

એટલે કે જીવનવ્યવહારનાં આવશ્યક એવાં તમામ કર્મો કરતી વખતે પણ એકાગ્રતાના ગુણને જીવનવિકાસ અર્થે કેળવવો ખૂબ જરૂરી છે.

અધ્યયનમાં ‘એકાગ્રતા’ પાયાની ઈંટ છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ ઘરમાં કે શાળામાં વાંચવાનો ડોળ કરતા હોય છે-આંખ પુસ્તકનાં પાનાં પર ફરતી હોય અને મન બીજે ક્યાંક ભટકતું હોય, આજના વિદ્યાર્થીઓમાં ‘ચંચળતા’નું પ્રમાણ વધુ જોવા મળે છે, તેનું એક કારણ રોજિંદા જીવનમાં ઝડપીપણું, જ્ઞાનવિસ્ફોટ, જીવનની અનેકવિધતા જેવાં પરિબળો કામ કરતાં હોય તેવું બને. સામાન્યમાં સામાન્ય કામ હોય તો પણ તેમાં એકાગ્રતા હોય તો તે કામ સારી

રીતે થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ગૃહિણી શાક સમારવાના કામમાં એકાગ્રતા રાખે તો ચપ્પુ કે છરી વાગે નહિ અને સમારેલ શાકના ફોડવામાં સરખાપણું હોય. શિક્ષણમાં તો વાંચેલું કે લખેલું સાહિત્ય યાદ રાખવાનું હોય છે, ભવિષ્યમાં તેનું મૂલ્યાંકન થવાનું હોય છે. જો આ કામ એકાગ્રતાથી કરવામાં આવે તો સમયનો બચાવ થાય છે, ધારણ (Retention) ક્રિયા સારી રીતે થાય છે અને સરળતાથી કામ થાય છે. અત્યારે તો વિષયો વધી ગયા છે અને તાસ માટે ખેંચાખેંચ થાય છે. (શિક્ષક શીખવવા માંગે છે તે પૂર્વધારણા સાથે!) તેથી વધારાનો તાસ ક્યાંથી લાવવો ? અગાઉ તો અઠવાડિયે એક તાસ ‘શાંત વાચન’ (Silent Reading) નો રાખવામાં આવતો હતો, જેમાં વિદ્યાર્થીઓ ઈતરવાચનનાં પુસ્તકો વાંચતા. જો શાળાકક્ષાએ એકાગ્રતાનો ગુણ વિદ્યાર્થીઓમાં કેળવવામાં આવે તો ભાવિજીવનમાં, વ્યક્તિ ગમે તે પ્રકારના વ્યવસાયમાં હોય તો પણ ઉપયોગી થઈ પડે છે.

કેટલીક શાળાઓમાં પ્રાર્થના પછીનું ૪-૫ મિનિટનું મૌન રખાવવામાં આવે છે, તેનાથી પણ ધીરે ધીરે ક્રમશઃ એકાગ્રતા કેળવી શકાય છે. જેમ અર્જુનને પક્ષીની આંખ સિવાય કશું જ નજરે પડતું નહોતું-પક્ષીની આંખ પર જ એકાગ્રતા એકત્રિત થઈ ગઈ હતી અને લક્ષ્યવેધમાં સફળતા મેળવી હતી તેમ જીવનમાં જે કોઈ લક્ષ્ય હોય તેના પર જ બધી જ ઈન્દ્રિયો-શક્તિઓ-સમય એકત્રિત કરવામાં આવે તો તે વ્યક્તિ પણ તેના લક્ષ્યવેધમાં સફળ થાય.

કોઈપણ પ્રકારની સિદ્ધિ મેળવવા માટે પુરુષાર્થની જરૂર છે, પછી તે સિદ્ધિ શિક્ષણક્ષેત્રે મેળવવાની હોય-સારા ગુણ મેળવી ઉત્તીર્ણ થવાની કે સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત કરવા માટેની અથવા આધ્યાત્મિકક્ષેત્રે મોક્ષપ્રાપ્તિ મેળવવા માટેની. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેમજ બહુજનસમાજ, ઘણી વખત, ‘પ્રારબ્ધ’ ને વધુ પડતું મહત્ત્વ આપી પુરુષાર્થ કરવામાંથી પલાયનવાદી વૃત્તિ ધરાવતા હોય છે. શ્રીમોટાએ પુરુષાર્થ તેમજ પ્રારબ્ધ અંગે ઘણું લખ્યું છે. એમાંની કેટલીક રત્નકણિકાઓ નીચે પ્રમાણે છે:

‘મનને’ સંબોધન

“ટીપેથી ટીપેથી તળાવ ભરાતું,
ઉદાસીન તારે પછી શું થવાનું ?
ભલેને કપાયો હશે પંથ થોડો,
છતાં વેગ એમાંથી છે જન્મવાનો”

(‘જીવનપરાગ’, પૃ.૩૨૫)

“ઘણા કહે છે કે પ્રારબ્ધમાં હતું તે મળ્યું, પણ હું કહું છું કે પુરુષાર્થથી પ્રારબ્ધ પણ પલટાવી શકાય છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૨૧)

*“મહદિચ્છા પ્રકટવી એ પોતે પણ એક જાતનો પુરુષાર્થ છે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૧૮૮)

“જે કોઈ સાચી ભાવનાથી ખરેખરો ઉત્કટ પુરુષાર્થ કરે છે, તેને જરૂર કૃપા મળી રહે છે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૨૪૭)

“પ્રયત્ન કરતા રહેવામાંથી જ જીવનની ઉષા પ્રકટવાની છે.” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૧૫)

“જણાતું હોય ક્યાંય ના આશા-કિરણ એક્યે,
છતાંય ત્યાં પુરુષાર્થ છોડી દેવો ન યોગ્ય તે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૩૩૧)

“ગમે તેવું હશે ભૂત પુરુષાર્થે મથી મથી,
ભવિષ્ય વર્તમાને જે, આણશે, ધન્ય તે થશે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૨૦૭)

“મેળવવા માટે પુરુષાર્થ અનિવાર્ય છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૩)

જીવનમાં કંઈ પણ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો તે માટે પ્રયત્ન કે પુરુષાર્થ કરવો અનિવાર્ય છે-વનરાજ સિંહને પણ શિકાર કરવા પુરુષાર્થ કરવો પડે છે. એટલે કે પુરુષાર્થમાં પ્રાપ્તિની પૂર્ણતા છે. ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા પુરુષાર્થનું મહત્વ સમજાવે છે. એ હકીકત છે કે લાંબામાં લાંબી યાત્રાની શરૂઆત એક પગલાથી જ થાય છે. જેમ ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય તેમ નાના નાના પ્રયત્નો અને પુરુષાર્થ વડે જ ધ્યેયપથ કપાતો હોય છે.

શ્રીમોટા નસીબવાદી કે પ્રારબ્ધવાદી બનવાની ના પાડે છે. તેઓ માને છે કે સર્વ કંઈ પ્રવૃત્તિમાં પ્રયત્નની જ આવશ્યકતા હોય છે. તેઓ દૃઢતાપૂર્વક જણાવે છે કે પ્રજ્જવલિત પુરુષાર્થ પ્રારબ્ધને પણ બદલી શકે છે. એટલે કે કઠોર પુરુષાર્થનો વિકલ્પ ન હોઈ શકે.

વર્તમાન સમયમાં સહજ રીતે સિદ્ધિ હાંસલ કરવાના પેંતરાં રચાતાં હોય છે. કોઈ પ્રાર્થના પાછળ, તો કોઈ ગુરુની કૃપા પાછળ, તો કોઈ પૈસાના જોરે-સિદ્ધિ હાંસલ કરવા દોડે છે. શ્રીમોટા સરળ સમજ આપતા કહે છે કે કૃપા ક્યાંયથી મળવાની નથી. કારણકે તે તો પુરુષાર્થમાં જ સમાયેલી છે. “ગુરુની કૃપા એ તો સાધકથી થતા જતા પુરુષાર્થની ભાવનામાંથી ફલિત થતો ભાવ છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૩૩૧)- એટલે કે કૃપા મેળવવા અહીંતહીં

ભટકવાની જરૂર નથી, માત્ર પુરુષાર્થ અને પુરુષાર્થમાંથી જ કૃપા પ્રકટવાની છે. ઇતિહાસ અને શાસ્ત્રોમાં તો જોવા મળે છે કે પ્રચંડ પુરુષાર્થ કરી રાક્ષસો પણ કૃપા પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે ! શ્રીમોટા જણાવે છે કે, “જન્મસિદ્ધો પણ પુરુષાર્થ કરે છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૩૮) એટલે કે અવતારી પુરુષોએ પણ પોતાનાં જીવન પુરુષાર્થ વડે ઊંજળાં કર્યાં છે. પુરુષાર્થ પ્રારબ્ધ ખેંચી લાવે છે, પુરુષાર્થ કૃપા ઘસડી લાવે છે. પુરુષાર્થ ધ્યેયસિદ્ધિ વધુ નજીક લાવે છે. ભૂતકાળની ચિંતા છોડો-એટલે કે જે થઈ ગયું છે, તેને છોડી દો. માત્ર વર્તમાનમાં પુરુષાર્થ કરો. વર્તમાન જ ભવિષ્ય ઘડે છે. ભવિષ્યને મજબૂત બનાવવા, તેજસ્વી બનાવવા, વૈભવી બનાવવા વર્તમાનમાં પુરુષાર્થ કરવો એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.

“નિર્ભળ કે બળ રામ”- આ કહેવતનો ભાવાર્થ સમજાવતાં શ્રીમોટા જણાવે છે કે ‘નિર્ભળ કે બળ રામ’ એટલે જે નિર્ભળ છે, લાચાર છે, તેમનું ભગવાન અવશ્ય ભલું કરશે તેવો અર્થ કરવાનો નથી, પરંતુ પુરુષાર્થની તમામ સીમાઓ તોડી નાંખી, શરીરનું તમામ પ્રકારનું બળ ખર્ચી નાંખવાનું છે. એટલે કે આપણે અહમ્ પ્રેરિત કર્મા કરીએ છીએ એ અહંકારનું બળ છોડીને ભગવાનને આશરે જવું એ નિર્ભળ બનવું છે, આવા નિરહંકારી-નિર્ભળનું બળ રામ છે, ત્યારે જ ‘નિર્ભળ કે બળ રામ’ સાર્થક થવાનું છે.

ટૂંકમાં પ્રયત્ન કે પુરુષાર્થ વિના જીવનમાં કંઈ પણ મળી શકતું નથી. કૃપા કે આશીર્વાદ પણ પુરુષાર્થને જ પ્રાપ્ત થાય છે. પુરુષાર્થ કેળવવાથી જ જીવન પ્રકાશમય બને છે, સિદ્ધિવાન બને છે. શિક્ષણક્ષેત્રે પુરુષાર્થની બાબતમાં ખૂબ જ શોચનીય અને દયાજનક ચિત્ર જોવા મળે છે. વિદ્યાર્થીઓને ટૂંકમાં ટૂંકા રસ્તે—ઓછામાં ઓછી મહેનત કરી—ઊંચી સિદ્ધિ મેળવવી છે. આ માટે કયું સાધન વપરાય છે, તે અંગે કોઈ છોછ રહ્યો નથી. આમાંથી જ શિક્ષણક્ષેત્રે ભ્રષ્ટાચાર વ્યાપી ગયો છે અને તેમાં વિદ્યાર્થીઓ કરતાં તેમના વાલીઓ વધુ જવાબદાર છે. બે નંબરી પૈસાનો ઉપયોગ કરી, ગરીબ કે પૈસાના લાલચુને સહેલાઈથી ખરીદી લે છે. વિદ્યાર્થીનો અર્થ જ થાય વિદ્યાનો અર્થી-વિદ્યા મેળવવા માટે તનતોડ પુરુષાર્થ કરનાર. શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓને સારી રીતે શીખવવાનો પુરુષાર્થ કરવાનો છે.

પુરુષાર્થની વાત એક બાજુ હડસેલી, લઘુતમ જવાબદારી, (જે માટે તેને સરકાર તરફથી પગાર મળે છે) તે પણ અદા કરતા નથી. ઘણા શિક્ષકો તો કહે છે કે શાળાનો સમય એ અમારા માટે “rest-time” (આરામનો સમય) છે. સવારના ૫ કે ૬ વાગ્યાથી ૧૦ (ઘણી વખત તો અગિયાર, શાળામાં જ

ટિક્કિન મંગાવી લે) નો સમય અને સાંજે ૬ પછીનો સમય જે ઘણી વખત રાત્રે ૯, ૧૦ વાગે પૂરો થાય-આ સમયગાળા તેમના પુરુષાર્થના છે. આ ગાળા દરમિયાન પૂરા મનથી શિક્ષણકાર્ય કરે છે-ફક્ત તે ટ્યુશનના સ્વરૂપે હોય છે. સંચાલકો કે અધિકારી વર્ગ (બિનસરકારી તેમજ સરકારી) પુરુષાર્થ કરે તો છે જ પણ તે શિક્ષણની ગુણવત્તા જાળવવા કે વધારવા માટે નહિ, પરંતુ દ્રવ્યોપાર્જન કરવામાં-તે માટે જે કંઈ પુરુષાર્થ કરવો પડે, તે કરવામાં પાછા પડતા નથી ! આ, કદાચ, ‘પુરુષાર્થ’ ની કમનસીબી છે !

(ઘ) સુસંવાદિતા અને સહિષ્ણુતા :

સારી રીતે જીવન જીવવા માટે જીવનમાં સહિષ્ણુતા કેળવવી જરૂરી છે. જો વ્યક્તિ સહિષ્ણુ હોય - ગમ ખાવાની તાકાત ધરાવતી હોય તો તેમાંથી જીવનમાં સુસંવાદિતાનું તાલબદ્ધ સંગીત સાંભળવા મળે છે. આ ગુણોની કેળવણી પણ વિદ્યાર્થીઅવસ્થામાં થવી જરૂરી છે. * કદાચ એવું બને કે વધારે ભણેલી વ્યક્તિ વધુ અસહિષ્ણુ હોય અને પોતાનો જ કક્કો ખરો કરાવવા જાય, ત્યારે સુસંવાદિતાના તાલબદ્ધ સંગીતને બદલે વિસંવાદિતાનું ઘોંઘાટિયું, કર્કશ, દંગલભર્યું વાતાવરણ ઘરોમાં-ગૃહસ્થજીવનમાં, ઓફિસોમાં-વ્યવસાયી જીવનમાં અને સામાજિક જીવનમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

શ્રીમોટાની આ અંગેની વિચારકણિકાઓ:

“સુમેળ-સુસંવાદ-સમાધાન અને સમન્વય જીવનનાં પ્રત્યક્ષ લક્ષણો ગણી શકાય.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૭૧)

“અન્યના સ્વભાવને, વાણીને, જીવનદૃષ્ટિને, લાગણીને, માનસને, જીવનવ્યવહારને ટૂંકમાં અન્યના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને સન્માન આપવું એનું નામ હૃદય-સૌજન્ય અથવા માનસિક ઉદારતા.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૨૩૧)

“હાર્દિક ઉદારતા એટલે જીવમાત્ર પરત્વે મૈત્રીભાવ.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૮૦)

“પ્રભુકૃપા અને ઉદાર મન એ બંને એક જ સિક્કાનાં બે પાસાં છે. ઈશ્વર, મનુષ્ય અને વિશ્વ એ બધામાં વ્યાપી રહેનાર પ્રેમનાં જ આ બન્ને સ્વરૂપો છે.” (‘જીવનસંદેશ’, પૃ. ૧૩૨)

“માનસિક ઉદારતા કે સહિષ્ણુતાનો અભ્યાસ આપણા સમસ્ત સૂક્ષ્મ શરીરમાં નવજીવનનો સંચાર કરે છે, અને આપણામાંના જડત્વને હઠાવવા માંડે છે.” (‘જીવનસંદેશ’, પૃ. ૧૩૩)

“સહિષ્ણુતા યાને માનસિક ઉદારતા જેટલા અંશે કેળવીશું તેટલા પ્રમાણમાં ભગવાનના યંત્ર બનવાની ક્રિયામાં આપણે આપણી જાતને સહાયરૂપ બનીશું.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૨૩૧)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા માનસિક ગુણ, ઉદારતાની સમજ

* જો કે, શિક્ષણ સાથે તેનો સહસંબંધ નહિવત્ જેવો હોય છે.

રજૂ કરે છે. માનવી માનવીને જોડનાર કે સાંકળનાર કોઈ પરમ તત્ત્વ હોય તો તે ઉદારતા છે. શ્રીમોટા સુમેળ, સુસંવાદ, સમાધાન અને સમન્વય જેવાં જીવનનાં પ્રત્યક્ષ લક્ષણો કેળવવા સૂચવે છે અને મોટી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે ઉદાર માનસ કેળવાય તે માટે માન, આદર, નમ્રતા અને વિવેક જેવા ગુણો વિકસાવવાનું જણાવે છે.

વ્યક્તિના આત્મવિકાસ અર્થે અન્યની વિશિષ્ટતાઓ, વિચિત્રતાઓ અને ઘૃણાજનક વિકૃતિઓ સહન કરવાની તાકાત ઉદાર માનસ વિના શક્ય નથી. શ્રીમોટા ઉદાર માનસ કેળવવા અન્યના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને સન્માન આપવાનું સૂચવે છે. જીવમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રીભાવ વ્યક્ત કરતા રહેવાનું જણાવી, ધિક્કારવાનું જ હોય તો તે આળસ, પ્રમાદ અને બેદરકારીને ધિક્કારવાની છે તેમ સમજાવે છે.

પ્રભુકૃપા અને ઉદારતા એક જ સિક્કાની બે બાજુ સમાન છે, સાથે ઉદારતા. એ સૌ પ્રેમનાં જ ભિન્ન સ્વરૂપો છે. ઉદારતાનું મહત્ત્વ સમજાવતાં તેઓ જણાવે છે કે પ્રેમનો પૂર્ણ પરિચય મેળવવા માટે માનસિક ઉદારતા કે સહિષ્ણુતા અનિવાર્ય છે. માનસિક ઉદારતા કે સહિષ્ણુતાનો અભ્યાસ સમસ્ત સૂક્ષ્મ શરીરમાં નવજીવનનો સંચાર કરે છે, વ્યક્તિમાં રહેલી સંકુચિતતા, સ્વાર્થવૃત્તિ, મમત્વ વગેરેને મનપ્રદેશમાંથી હાંકી કાઢે છે. આમ ઉદારતા જીવનને સાર્થક તથા આનંદમય કરે છે.

શ્રીમોટા સમજાવે છે કે માનસિક ઉદારતા અથવા સહિષ્ણુતાનો અભ્યાસ વ્યક્તિની સંકુચિત મનોદેશાનો, સ્વાર્થવૃત્તિનો, મમત્વનો નાશ કરીને લાગણીઓના આવેશનું નિયમન કરે છે. વ્યક્તિના જીવનમાં શ્રેયસ્કર આનંદપ્રદ તત્ત્વોનું નિર્માણ થાય છે, જે સંપૂર્ણ સૃષ્ટિમાં ભગવાનનાં દર્શન કરવા પ્રેરિત કરે છે-એટલે કે ભગવાનના યંત્ર બનવાની ક્રિયામાં વ્યક્તિ પોતાની જાતને સહાયભૂત બને છે.

શ્રીડોંગરેજી મહારાજ કહેતા હતા, “ચાલશે, ખપશે, નભશે.” - જો માણસ આટલું સ્વીકારે તો પછી તેને કોઈ ટંટોફિસાદ કે ઝઘડાનો પ્રશ્ન ન રહે. એક રીતે જોવામાં આવે તો આ ત્રિવેણીસંગમ માટેનો યોગ્ય પર્યાય ‘સહિષ્ણુતા’ છે.

થોડું નમતું મૂકવું, નિભાવી લેવું તે ગુણ તો આજે અપવાદરૂપ કિસ્સામાં જોવા મળે છે. ત્યાં ‘અહમ્’ આડે આવે છે. ઘરથી શરૂ કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષા સુધી જો જીવનમાં શાંતિ સ્થાપવી હોય, આબાદી લાવવી હોય, સમૃદ્ધિમાં આળોટવું હોય તો માણસે ‘ગમ’ ખાતાં શીખવું પડશે.

શ્રીડોંગરેજી મહારાજ કહેતા હતા, “મગ ખાઓ અને ગમ ખાઓ” ટ્યૂકડા વિધાનમાં કેટલું મહાન સત્ય છૂપાયેલું છે’ આજે તો ઘરમાં ઝઘડા, શેરીમાં ઝઘડા, કૌટુંબિક ઝઘડા, પ્રાંતીય ઝઘડા, વાદોના ઝઘડા, દેશ-દેશ વચ્ચે ઝઘડા ફક્ત અસહિષ્ણુતાનાં દર્શન થાય છે. મનોવિજ્ઞાનમાં પણ કહ્યું છે કે વિદ્યાર્થીઓમાં જોવા મળતી અશિસ્તતા એ શિક્ષકોની અશિસ્તતાનું પ્રતિબિંબ છે. વિદ્યાર્થીઓમાં સહિષ્ણુતાનો ગુણ વિકસાવવા માટે પ્રથમ તો શિક્ષકે આચાર્ય, માતાપિતાએ, વડીલોએ સહિષ્ણુ બનવું પડશે. શ્રીમોટાએ બિલકુલ સાચું કહ્યું છે-સહિષ્ણુતાનો અભ્યાસ વ્યક્તિની સંકુચિત મનોદેશાનો, સ્વાર્થવૃત્તિનો, મમત્વનો નાશ કરીને, લાગણીઓના આવેશનું નિયમન કરે છે. બે પાડોશીઓ ઝઘડે છે, કારણ કે ત્યાં મમત્વ છે, બે દેશો લડે છે, કારણ કે ત્યાં સ્વાર્થવૃત્તિ છે. પતિપત્ની ઝઘડે, કારણ કે ત્યાં સંકુચિત મનોદેશા છે. સહિષ્ણુતાનો અભ્યાસ એટલે પ્રયત્નપૂર્વક સભાનતાથી સહિષ્ણુતા કેળવવી.

(ચ) મહત્વાકાંક્ષા:

જીવન જીવવા માટે આવશ્યક એવા મહત્વના પ્રેરકબળોમાંનું એક પ્રેરકબળ એટલે મહત્વાકાંક્ષા. ‘કંઈક બનવાની’-‘કંઈક થવાની’-‘કંઈક કરી છૂટવાની’ મહત્વાકાંક્ષા જ માનવીના જીવનમાં ગતિ પ્રદાન કરે છે. શ્રીમોટાના મતે મહત્વાકાંક્ષાનો અભાવ જીવનમાં નીરસતા અને પ્રમાદીપણું જન્માવે છે. મહત્વાકાંક્ષાને એક ઉદ્દીપક તરીકે સમજાવતાં શ્રીમોટાના વિચારો નીચે મુજબ છે :

“જીવનમાં જો ઊર્ધ્વવિકાસ કરવાની ઉત્કટ ઝંખના જેને છે, તેણે તેની મહત્વાકાંક્ષાને સળગતી ને ઝળહળતી રાખ્યા કરવાની રહેશે.” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૩૯૨)

“જીવનમાં જેને જીવનવિકાસની મહત્વાકાંક્ષા જાગે છે, તેને કોઈપણ પ્રકારની નિરાશા રહેતી નથી. મહત્વાકાંક્ષાનું લક્ષ પ્રાપ્ત કરવાને માટે જીવનમાં એક પ્રકારનો જુસ્સો પ્રગટે છે ને આપણી બુદ્ધિને પ્રેરણાની પાંખો જન્મે છે ને ભાવનાનો ધોધ સ્ફુરે છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૮૯)

“સૌ પ્રથમ તો મહત્વાકાંક્ષાની જરૂર છે. એનાથી જીવ આત્માને પામી શકે : બ્રહ્મ પણ બની શકે. પણ એ માટે લોહીનું બિંદુએ બિંદુ ખર્ચવાની તાકાત, તત્પરતા હોવી જોઈએ. જેનામાં એ પ્રકટેલી હોય છે, એ નરકના ખાડામાં પડેલા હોય તો પણ પોતાને ઊંચે લઈ જવાની એનામાં શક્તિ પ્રકટે છે.” (‘મૌનમંદિરનો મર્મ’, પૃ. ૨૬)

“જીવનમાં આનંદ પ્રકટાવવો હોય તો મહત્વાકાંક્ષા સેવવી જોઈએ.

એટલું જ નહિ પણ એ મહત્વાકાંક્ષાને આકાર પમાડવા શું કરવું જોઈએ, તેનો ખ્યાલ પણ આવવો જોઈએ. તેમ જ એ માટે વિચારપૂર્વકની યોજના થવી જોઈએ. અને તે પ્રમાણે તે જીવન વિતાવતો હોવો જોઈએ.” (‘મૌનમંદિરનો મર્મ’, પૃ. ૨૬)

જે વ્યક્તિના જીવનમાં તીવ્ર એવી ઝળહળતી કે સળગતી મહત્વાકાંક્ષા સેવાયેલી હોય છે, તેનું જીવન સતત ઊર્ધ્વવિકાસ તરફ પ્રયાણ કરતું જોવા મળે છે. જીવનનો ઉચ્ચતમ વિકાસ કરવા કાજે મહત્વાકાંક્ષાની આવશ્યકતા સમજાવતા શ્રીમોટા વ્યક્તિઘડતરમાં તેનું મહત્વ પ્રસ્થાપિત કરે છે. જીવનની દિશા નક્કી કરનાર પરિબળ વ્યક્તિની મહત્વાકાંક્ષા છે. મહત્વાકાંક્ષાના આધારે જ જીવનનું લક્ષ નક્કી થાય છે, જીવનનો પથ નક્કી થાય છે. તેના આધારે જ જીવનનું આયોજન નક્કી થાય છે. આ આયોજન પૂર્ણ કરવા સભાનતાપૂર્વક પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ હાથ ધરાય છે અને પ્રયત્ન અને પરિશ્રમના અનુભવોમાંથી સમજ વિકસતાં વ્યક્તિના ઘડતરનું વિસ્તૃતીકરણ થાય છે.

શ્રીમોટા કહે છે : “જીવનમાં જુસ્સો મહત્વાકાંક્ષામાંથી જ પ્રગટે છે. એક વાર મહત્વાકાંક્ષા જાગ્યા બાદ નિરાશા ક્યાંય રહેતી નથી ને તેના લીધે બુદ્ધિને પણ પ્રેરણાની પાંખો જન્મે છે, અને આ પ્રેરણા જ જીવનની ઊર્ધ્વગતિ તીવ્ર બનાવે છે. અરે ! મહત્વાકાંક્ષા સેવી સેવીને રાક્ષસો પણ દેવ બન્યા હોય તેવાં ઉદાહરણો ક્યાં નથી ?”

હા, માત્ર મહત્વાકાંક્ષા સેવવી તે દીવાસ્વપ્ન સમાન છે. શ્રીમોટા મહત્વાકાંક્ષાને આકાર આપવા વ્યાવહારિક વિચાર કરી શું શું કરવું જોઈએ, તેની યોજના બનાવવાનું પણ કહે છે. અને આ યોજના મુજબ જીવન વ્યતીત કરવું. જેથી મહત્વાકાંક્ષા દ્વારા નિર્મિત જીવનલક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકાય. શ્રીમોટા તો લોહીના અંતિમ બિંદુ સુધી કાર્યરત રહી મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનું જણાવે છે.

શ્રીમોટા સ્વાનુભવના આધારે ત્યાં સુધી કહે છે કે મહત્વાકાંક્ષાના માધ્યમથી જીવ આત્માને પામી શકે છે; માનવી નરમાંથી નારાયણ બની પ્રભુપદ પણ પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે.

(ઇ) જાગૃતિ, સદ્વૃત્તિ અને સુદૃષ્ટિ :

વિદ્યાર્થીજીવનમાં પળેપળની જાગૃતિ (awareness) ખૂબ જ જરૂરી છે, જેનો આજે શૂન્યાવકાશ છે. જાગૃતિની સાથે “સદ્વૃત્તિ” અને “સુદૃષ્ટિ” પણ એટલાં જ જરૂરી છે. ભારતીય આદર્શ પ્રમાણે કેળવણીનો હેતુ તો “સા

* પોતાના પિતાને અકારણ પોલીસોએ માર્યા હતા, ત્યારે બાળમોટાના શિશુ માનસમાં પ્રતિક્રિયા પેદા થઈ હતી કે “સૌ કોઈ ગરીબોને જ અન્યાય કરે છે.” આ પ્રતિક્રિયામાંથી તેમણે “મોટા” બનવાની મહત્વાકાંક્ષા સેવી હતી અને તેની પૂર્ણતા કાજે જીવન સમર્પિત કરી ખરેખર “મોટા” બની શક્યા.

વિદ્યા યા વિમુક્તયે” છે. વિમુક્તિનું અર્થઘટન અનેક રીતે કરી શકાય. આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ “મોક્ષપ્રાપ્તિ”ને હેતુ તરીકે માનો કે ન લેવામાં આવે તો યે, વ્યસનોમાંથી મુક્તિ, દુરાચારોમાંથી મુક્તિ, ષડ્રિપુઓમાંથી મુક્તિ વગેરે અનેક અર્થ ઘટાવી શકાય, આ માટે અગાઉ ચર્ચેલા ગુણોના ઘડતર સાથે સાથે, ‘જાગૃતિ’, સદ્વૃત્તિ અને સુદૃષ્ટિની ખિલવણીની તાતી જરૂર છે.

વ્યક્તિ-ઘડતર કાજે જાગૃતિ, સદ્વૃત્તિ, અને સુદૃષ્ટિનું મહત્ત્વ સમજાવતાં શ્રીમોટાના પ્રેરણાદાયી વિચારો નીચે મુજબ છે :

“ જે જાગી શકે છે, તે જીવી શકે છે, બાકીના નહિ.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૬૬)

“ ધ્યેય પરત્વેની અસાવધાનતા એનું નામ મૃત્યુ.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૨૮)

“કૃપા કરીને ઊઠો ! જાગૃત બનો ! જાગીને ટટ્ટાર થાઓ ! ટટ્ટાર થઈને કટિબદ્ધ થઈ, વિચારવૃત્તિ અને વલણની સામે ભારેમાં ભારે સંગ્રામ પ્રગટાવો.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૪૨)

“દુઃખમાં, મુશ્કેલીઓમાં, આપત્તિઓમાં, ગૂંચોમાં, સંઘર્ષણોમાં જેટલો માણસ જાગૃત રહે તેટલો તેનો વિકાસ થાય. જાગૃતિ પર આધાર છે.” (‘જન્મપુનર્જન્મ’, પૃ. ૭૬)

“વૃત્તિ એટલે ગતિ. જો આપણી સાચી વૃત્તિ ગમે તે પ્રકારની તે હો-જાગી હશે તો તે ગતિ કરાવશે જ.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૩૦૧)

“આપણી હૃદયની દાનત જો શુદ્ધ હશે ને આપણને જો પ્રામાણિક પ્રયત્ન પ્રકટયા કરતો હશે ને આપણા પ્રયત્નના અભ્યાસમાં ભાવનાની અતૂટતા પ્રકટતી હશે તો કોઈની તાકાત નથી કે આપણને છેતરી શકે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૨૩)

“વૃત્તિને આડી તેડી ના થવા દેજો કદી.” (‘અભ્યાસીને’, પૃ. ૭૭)

શ્રીમોટા જાગૃતિને ‘યોગ’ સમાન ગણે છે. જેણે સારી રીતે જીવવું છે, જીવનમાં ઉચ્ચ કક્ષા પ્રાપ્ત કરવી છે, તેણે જીવવું જ પડશે. જાગૃતિ સ્વયં એક પ્રકારની કેળવણી છે. વ્યક્તિના ઘડતર કાજે જાગૃતિ ની સંગત અનિવાર્ય છે. દુઃખમાં, મુશ્કેલીમાં, ગૂંચો, અને આપત્તિઓમાં એવો જીવ જ ટકી શકે છે અથવા જીવી શકે છે કે જે જાગૃત થયો છે.

માત્ર જાગૃતિથી અટકવાનું નથી. શ્રીમોટાના ચિંતન મુજબ જાગૃતિથી તો માત્ર પરિસ્થિતિ કે જોગ-સંજોગ અથવા ગુણોનું ભાન થાય છે.

જાગૃતિ એ તો પ્રથમ કદમ છે. જાગ્યા પછી કાંઈ કરીશું નહિ તો જાગૃતિ વધુ પીડાકારક બનશે. માટે જ તેઓશ્રી આહ્વાન કરે છે કે જાગો, ઊઠો, અને કટિબદ્ધ થઈ ભારેમાં ભારે સંગ્રામ કરો. એટલે કે જાગૃતિમાંથી પ્રેરણાશક્તિ મેળવી ઊભા થઈ ધ્યેયની ભાવનામાં નિષ્ઠાપૂર્વક લાગી જવાનું છે.

ધ્યેય પ્રત્યેની અસાવધાનતા એટલે જ અજાગૃતિની તીવ્રતા. શ્રીમોટા આવી અજાગૃતિ અથવા તો અસાવધાનતાને મૃત્યુ સમાન ગણે છે. માત્ર જીવતી લાશો બની હરવા ફરવામાં કાંઈ જ વળવાનું નથી. જીવનવિકાસ અર્થે શરીરથી જાગો, મનથી જાગો, આત્માથી જાગો, હૃદયથી જાગો-અને આવી પૂર્ણ જાગૃતિ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ ધ્યેયનિષ્ઠા સાથે પોતાના વ્યક્તિત્વના વિકાસ અર્થે પોતાના વિચારો, પોતાની વૃત્તિઓ અને વલણોની સામે સભાનતાપૂર્વક સંગ્રામ પ્રગટાવો-આ જ શ્રીમોટાની વ્યક્તિલક્ષી વ્યવહારુ કેળવણી છે.

જાગૃતિની સાથે ધ્યેયની સભાનતા ભળે એટલે સ્વયં પ્રેરણાથી આત્મગતિ પ્રાપ્ત થશે. ગતિ એટલે પ્રયાણ, અથવા ગતિ એટલે એક પ્રકારની વૃત્તિ.

જાગૃતિના કારણે જન્મેલી સભાનતાની છાયામાં સાચી વૃત્તિ કેળવાતી જાય છે. અને આ સાચી વૃત્તિના સાથમાં ગતિ વધુ તીવ્ર બને છે. શ્રીમોટા જાગૃતિ સાથે સાચી વૃત્તિ (સદ્વૃત્તિ) કેળવવાનું પણ જણાવે છે. સાચી વૃત્તિ એકવાર નિર્માણ થાય, પછી તે ધ્યેયપથ પરથી આડી તેડી ન થાય તેવી જાગૃતિ રાખવાની ટેવ વ્યક્તિએ પાડવી જ પડે, જો તેણે સાચા દિલથી પ્રગતિ કરવી હોય તો.

સબળતા, કુશળતા તેમજ બુદ્ધિમત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે શ્રીમોટા અતૂટ પ્રયત્નોની પરાકાષ્ટા સાથે ભાવનાપૂર્ણ સભાનતા જાળવવાનું કહે છે. પરંતુ આ માટે બે શરતો પણ જણાવે છે: હૃદયની શુદ્ધતા અને પ્રામાણિક પ્રયત્ન તે માટે અનિવાર્ય છે.

“જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ.” દૃષ્ટિમાં સૃષ્ટિ સમાયેલી છે એટલે કે સુખ, દુઃખ, ભાવ-પ્રતિભાવ, ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા વગેરે જોડકાં અંગેનો ભેદ દૃષ્ટિના કારણે જ છે. તેથી જેની દૃષ્ટિ કેળવાયેલી હશે, તે વ્યક્તિ પોતાનું આત્મઘડતર સરળતાથી કરી શકશે. વ્યક્તિઘડતર સંબંધી દૃષ્ટિ એક મહત્ત્વનું પરિબળ છે. મનના વિચારોનું ઉદ્ભવ પરિબળ દૃષ્ટિ જ છે અને વ્યક્તિનો આચાર મનના વિચારોનું પ્રતિબિંબ છે. આમ વ્યક્તિનો આચાર, વિચાર,

ભાવ, આકોશ, પ્રેમ, ઘૃણા, લાગણી, ધિક્કાર વગેરેના પાયામાં દૃષ્ટિ કારણભૂત છે. વ્યક્તિઘડતર સંબંધી દૃષ્ટિનું મહત્ત્વ સમજાવતાં શ્રીમોટાના કેળવણી વિષયક વિચારો નીચે મુજબ છે :

“જે બીજાનો દોષ જોયા કરે છે, તે નબળો છે.” (‘મૌન-એકાંતની કેડીએ’, પૃ. ૮૦)

“આપણે આપણી વર્તણૂક આદર્શ રાખ્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું તો બીજાનો વાંક જોવાની દૃષ્ટિ આપણામાં રહેશે જ નહિ.” (‘લગ્ન હજો મંગલમ્’, પૃ. ૧૫)

“કોઈપણ માણસ પર માનસિક અણગમો થઈ જવો તે આપણા કાજે સારું નથી. તેનું કારણ બીજાં નથી પણ આપણો સ્વભાવ ને પ્રકૃતિ પણ તે ઉપજાવવામાં ઘણો મોટો ભાગ ભજવે છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૩)

“આપણે તો સહુ કોઈના ગુણની પૂરી કદર કર્યા કરવી. આપણા ગુણની કોઈ કદર ન કરે તો તેની લેશમાત્ર પરવા કરવી નહિ.” (‘સંસારમાં વૃન્દાવન’, પૃ. ૨૭)

“હું તો કહું છું કે અધમમાં અધમ હોય તો પણ તેને એ રીતે આપણે ના સમજવું. તેનામાં પણ કોઈ સદ્અંશ રહેલો છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૫૩)

“કોઈને પણ આપણો મત, અભિપ્રાય, સાચાપણું આગ્રહથી ઠસાવવાને મથવું તેમાં સૂક્ષ્મ હિંસા રહેલી છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૬૨)

“કોઈપણ જીવ વિષે, કોઈ પ્રકારે અભિપ્રાય ન બંધાઈ જાય તે આપણે કાજે ઉત્તમ હકીકત છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૫૩)

માનવી સમૂહમાં જીવતો જીવ છે. તેથી વ્યક્તિ પર સમૂહની પ્રભાવકારી અસર જોવા મળે છે. વ્યક્તિ, વ્યક્તિના સતત સંપર્કમાં આવે છે તેથી દરેક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ પાસેથી કંઈક મેળવે છે અને બીજી વ્યક્તિને કંઈક આપે છે. તે માત્ર, વસ્તુ કે સેવાની લેવડદેવડ કરતો નથી. પરંતુ આચાર, વિચાર, ગુણ, પ્રકૃતિ, આવડત, જ્ઞાન, સ્વભાવ, રહેણીકરણી, જીવનપદ્ધતિ, મૂલ્યો વગેરેની લેવડદેવડ પણ જાણે અજાણે કરતો હોય છે. આ લેવડદેવડના કારણે એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ સાથે સહકારથી જોડાય છે અથવા સંઘર્ષમાં પણ ઉતરે છે. જો સંઘર્ષણ વધતું જાય તો વ્યક્તિનો વ્યવહાર દિનપ્રતિદિન પ્રતિક્રિયાવાળો બનતો જાય છે, અણગમો, ધિક્કાર અને બદલાની ભાવનાથી વ્યક્તિનું મન ભરાઈ જાય છે. તેથી મનની પ્રસન્નતા તથા શાંતિ છીનવાઈ જતી હોય છે. પરિણામે તેવી વ્યક્તિના જીવનવ્યવહારમાં આકોશ ઉમેરાતો

જાય છે. આમ ને આમ વ્યક્તિનું જીવન અશાંતિ અને ઉદ્વેગથી ભરાઈ જતું હોય છે.

શ્રીમોટા જીવનમાંથી અકારણ થતો સંઘર્ષ હટાવવા તેમજ મનની પ્રસન્નતા જાળવવા ‘સુદૃષ્ટિ’ કેળવવાની સલાહ આપે છે. દૃષ્ટિ બદલાશે તો વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ પણ બદલાશે જ. **બીજાના દોષ જોવા એ નબળા માણસનું, કાયર માણસનું કામ છે.** પરિવર્તનની પ્રક્રિયા બીજા ઉપર લાદ્યા વગર પોતાના ઉપર જ કરવી તેમ સમજાવતા શ્રીમોટા વ્યક્તિને પોતાની વર્તણૂક આદર્શ રાખવાનું કહે છે. દુઃખોનું કારણ બીજા કોઈ નહિ પણ વ્યક્તિ પોતે જ છે-એમ જણાવી શ્રીમોટા બીજા કોઈ પણ વ્યક્તિ પ્રત્યેનો અણગમો ત્યજી દેવાનું જણાવે છે. ઉદારતા, સહિષ્ણુતા અને બાકી ગુણોનું આપણામાં સંવર્ધન થાય તે માટે બીજાનો વાંક જોવાનું છોડી સૌ કોઈના ગુણોની પૂરી કદર કરવાનું તેઓશ્રી જણાવે છે. આપણામાં સારાં તત્ત્વોનો સંગ્રહ કરવો હશે તો બીજા પાસેથી પણ સારાં તત્ત્વો જ ગ્રહણ કરવાં જરૂરી છે.

અધમમાં અધમ વ્યક્તિમાં પણ ક્યાંક દૈવીશક્તિનો અંશ છુપાયેલો છે, તેવી સુદૃષ્ટિ દરેકમાં નિર્મિત થાય તે રીતે સભાનતાપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો તે બાબત ઉપર શ્રીમોટા ધ્યાન દોરે છે. પોતાના ગુણોની કોઈ કદર કરે કે ન કરે તેની લેશમાત્ર પરવા કરવાની નથી. સાથે સાથે પોતે જ સાચા છીએ, તેવું બીજાને સમજાવવાનો દુરાગ્રહ ન કરવાનું પણ તેઓ સૂચવે છે.

આમ, શ્રીમોટા સુદૃષ્ટિ દ્વારા વ્યક્તિઘડતર કેટલું સરળ છે તે સમજાવે છે. બીજાનો વાંક જોવાનું છોડી, પોતાની વર્તણૂક આદર્શ રાખવી અને અંતર્મુખ થઈ ‘સ્વપંડે’ ગુણોનું સંવર્ધન થાય તેવી દૃષ્ટિ કેળવવી વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે. વ્યક્તિ પોતાની બહિર્મુખતાને કારણે જેના તેનામાં અમુક પ્રકારનું જોવાનું માનવાનું કે સમજવાનું અથવા માપવાનું રાખે, તેથી વ્યક્તિના મનમાં આવેશ કે આકોશ પ્રગટે છે અને બીજાનાં મંતવ્યો, મૂલ્યો કે વિચારો દોષયુક્ત છે તેવી ગ્રંથિ પ્રબળ થતાં જ દુઃખની શરૂઆત થાય છે. શ્રીમોટા “સારું જુઓ અને સારા બનો.” તે સૂત્ર યથાર્થ કરવા કાજે સુદૃષ્ટિ કેળવવાનું કહે છે.

(જ) તમસ-રજસ-સત્ત્વ:

જીવનમાં પ્રત્યેક કર્મ તમસ, રજસ અને સત્ત્વ ગુણની પ્રેરણાથી થતું હોય છે. વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં ક્યારે કયો ગુણ વધુ તીવ્ર બની રહ્યો છે, તે આત્મનિરીક્ષણ માટે જાણવું જરૂરી છે. શ્રીમોટાએ આ ત્રણે ગુણ(લાગણીના ભિન્ન પ્રકારો) ખૂબ જ સ્પષ્ટપણે સમજાવ્યા છે :

“તમોગુણમાં આળસ, જડતા, પ્રમાદ, નિર્બળતા, અશ્રદ્ધા, શિથિલતા, અશક્તિ, અકૌશલ્ય, ઉમંગનો અભાવ, શંકા-કુશંકા, નિરાશા, વિષાદ, રોદણાં, અગ્રહણાત્મક સ્થિતિ, ખંતનો અભાવ, અચોક્કસતા, બેપરવાઈ, બેદરકારી, અનિયમિતતા, સાતત્યનો અભાવ, યદ્વાતદ્વાપણું, થાક, મોહ, અજ્ઞાન, ઠંડા ને વાસી પદાર્થ-ખાદ્યવૃત્તિ, મંદગતિ, ભૂલકણાપણું, રગશિયાપણું, મંદ સૌંદર્યગ્રાહકશક્તિ, મંદ રસવૃત્તિ, લાગણીઓના મર્યાદિત પ્રત્યુત્તર આદિ હોય છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૨૫૧)

“રજસમાં વેગ, શક્તિ, કુશળતા, ચપળતા, પરિસ્થિતિને કાબૂમાં લેવાની ઈચ્છા, સક્રિયતા, સબળપણું, હોંશ, પુરુષાર્થ કરવાની ખેવના, આશાવાદ, એક ને એક સ્થિતિમાં રહેવાની અનિચ્છા, ઝઝૂમવાની વૃત્તિ, આગ્રહો, નેતા થવાની વૃત્તિ, અહમ્નું જોશ, કીર્તિની ઝંખના, ચોકસાઈ, નિયમિતતા, સાતત્ય, ખંત, શીખવાની આતુરતા, સર્જનશક્તિ, ઉમંગ, ગ્રાહ્યતા, આવેગ, આવેશ, કામના, આશા, ઈચ્છા, અપેક્ષા, ચંચળતા, સ્ફુર્તિ, તરવરાટ, આસક્તિ, રાગ, ધાંધલ, પ્રવૃત્તિપ્રિયતા, હરીફાઈ, લોભ, હિંસાખોરી, અભિમાન, તીખું-ખાટું-ખાદ્યવૃત્તિ, હારજીત-અનુદારતા, બુદ્ધિની હડીલાઈ આદિ હોય છે.” (‘જીવનપરાગ.’ પૃ. ૨૫૧)

“સત્ત્વમાં સમતા, શાંતિ, આનંદ, પ્રેમ, પ્રસન્નતા, સ્થિરતા, મુલાયમતા, નિરાગ્રહ, સરળતા, સત્યપ્રિયતા, ક્ષમા, કરુણા, નમ્રતા, નિર્દોષતા, અભય, અહિંસા, ઈન્દ્રિયદમન, દાન, શાસ્ત્રાભ્યાસ, ત્યાગ, નિર્લોભતા, અદ્રોહ, અવિચળતા, કોમળતા, ન્યાય, બ્રહ્મચર્ય, પવિત્રતા, ભક્તિ, આરોગ્ય શક્તિપ્રદ-ખાદ્યવૃત્તિ, સહિષ્ણુતા, સર્વભૂતહિતરતપણું, બુદ્ધિશાળી, સપ્રમાણ મન, બુદ્ધિ અને સૌંદર્યરસ-વૃત્તિથી પ્રેરાતી સંકલ્પશક્તિ, આત્મસંયમ, સંસ્કારિતા, સપ્રમાણતા, મધ્યમમાર્ગ આદિ હોય છે.” (‘જીવનપરાગ.’ પૃ. ૨૫૨)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટાએ તમસ, રજસ અને સત્ત્વ ગુણોનું બંધારણ સમજાવ્યું છે. તમસના, રજસના તથા સત્ત્વનાં ક્યાં ક્યાં તત્ત્વો છે, ક્યાં ક્યાં લક્ષણો છે તેની સરળ સમજ આપી છે. વ્યક્તિ આ સમજના આધારે સ્વયંનું પૃથક્કરણ કરી તમસ અને રજસનું આધિપત્ય ઘટાડી સત્ત્વ તરફનું ખેંચાણ પ્રગટાવી શકે છે. ત્રણે ગુણો પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં હોય છે જ, પરંતુ તેનું પ્રમાણ અલગ અલગ હોય છે.

શ્રીમોટા સમજાવે છે કે ‘તમસ’માં પ્રમાદ, આળસ અને નિર્બળતા કે શિથિલતાનું પ્રભુત્વ હોય છે. એટલે કે તમસને હટાવવા કાજે વેગ, ગતિ અને

શક્તિનાં લક્ષણો ધરાવતો રજસપ્રધાન ગુણ કેળવવો પડશે. એટલે કે રજસના ગતિશીલતાભર્યા ક્રિયાધર્મને વ્યક્તિના પ્રત્યેક કર્મ, વ્યવહારવર્તન, સંબંધ, વૃત્તિ આદિમાં અને ધ્યેયાકાર-વૃત્તિઓમાં સ્થિર કરવો પડશે. આવી ગતિશીલક્રિયાધર્મ (રજસગુણ) નિભાવતા નિભાવતા કે કેળવતા કેળવતા સજ્ઞાનમય ચેતનાભરી જાગૃતિ નિર્માણ થાય જે સમતાયુક્ત પ્રસન્નતા પ્રગટાવે તો તેને સત્ત્વગુણનો પ્રાદુર્ભાવ થયો ગણાય. ટૂંકમાં, પ્રાણપ્રકૃતિમાં તમસ, રજસ અને સત્ત્વનું સંમિશ્રણ હોય છે જ, પરંતુ એક ગુણના આધારે બીજા ગુણનું પ્રગટીકરણ કરવા ત્રીજા ગુણનું શમન કરવું પડે છે. ત્રણ ગુણોમાંથી પસાર થઈ અંતિમ સત્ત્વગુણમાં જીવન વીતાવવાનું કેળવવું પડે છે. શ્રીમોટા તો ત્યાં સુધી જણાવે છે કે “સત્ત્વગુણના પણ ગુલામ થવાનું નથી.” (જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૭૩). એટલે કે સત્ત્વને ઉત્તમ, રજસને મધ્યમ અને તમસને કનિષ્ઠ કહેવાયો, છતાં ‘સત્ત્વ’ ગુણ પ્રત્યે પણ આસક્તિ રાખવાની નથી. ત્રણે ગુણોમાંથી સમજ, જ્ઞાનભક્તિપૂર્ણ રીતે ભાવનાપૂર્ણ રીતે પાર થઈ વ્યક્તિએ ‘ગુણાતીત’ થવાનું છે.

વિદ્યાર્થીનું કે વ્યક્તિનું વ્યક્તિવ માપવા માટે વ્યક્તિ માપનનાં ઉપકરણો જેવાં કે, ઓળખયાદી, સંશોધનિકા, પ્રશ્નાવલીઓ, પ્રશ્નપણ, પ્રયુક્તિઓ, પ્રસંગ-કસોટીઓ (સિચ્યુએશનલ ટેસ્ટ્સ), સાઈકો-ડ્રામા, રોલ-પ્લેઈંગ વગેરેનો ઉપયોગ થાય છે. શ્રીમોટાએ જણાવેલ ત્રિગુણો અને તેની ખાસિયતો કે પેટાલક્ષણો જે ખરેખર ગીતાજીમાં વર્ણવેલાં છે તેને અનુલક્ષી, વ્યક્તિત્વનો કોઈ ભારતીય સિદ્ધાંત (થિયરી) રચી, વ્યક્તિત્વ માપન ક્ષેત્રે આગવું તેમજ મૂળભૂત પ્રદાન કરી શકે. અત્યારે તો મનોવિજ્ઞાન તેમજ શિક્ષણક્ષેત્રે કેટલ, આઈઝેન્ક, ગિલ્ડર્ડ વગેરેના સિદ્ધાંતો આધારિત કસોટીઓનો વિશાળ પ્રમાણમાં ઉપયોગ થાય છે.

સત્ત્વ, રજસ અને તમસ આ ત્રણ ગુણોમાં જ સારાય સમાજને વહેંચી ન શકાય. એક જ વ્યક્તિમાં અમુક બાબતમાં તામસિક ગુણ હોય (દાખલા તરીકે, ખાવાની બાબતમાં), બીજી બાબતમાં રાજસિક ગુણ હોય (કાર્ય કરવાની પદ્ધતિની બાબતમાં). આ કારણસર વ્યક્તિત્વનો સિદ્ધાંત રજૂ કરી મલ્ટી-વેરિએટ એનાલિસિસનો ઉપયોગ કરી કલ્સ્ટર એનાલિસિસનો ઉપયોગ કરી, વર્ષોની જહેમત બાદ એ શક્ય બની શકે તે તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરવો રહ્યો.

બાળકોમાં સારા, સાત્ત્વિક પ્રકારના ગુણની ખીલવણી કરવામાં શિક્ષક એકલો કશું ન કરી શકે, ફક્ત શિક્ષક ઉપર તેનો ભાર ન નાંખી

શકાય. આમાં સૌથી વધુ જવાબદારી માતાની અને તે પછી માતાપિતાની સહિયારી, કુટુંબની, પડોશીઓ, શાળાની, સમાજની તેમજ સરકારની ક્રમશઃ થઈ પડે છે. નૂતન ભારતનું સર્જન કરવા માટે આ પાયાની વાત છે. એકવીસમી સદીમાં ભારતમાં રામરાજ્યની સ્થાપના કરવી હોય તો તેની તૈયારીઓ અત્યારથી કરવી પડશે. વ્યક્તિત્વની ખીલવણીમાં બાળકનાં પ્રથમ પાંચ વર્ષ મનોવૈજ્ઞાનિકોએ ઘણાં અગત્યનાં ગણ્યાં છે. આ જ દર્શાવે છે કે સારા ગુણો બાળકમાં ખીલે તે માટે માતાપિતાએ તેમજ કુટુંબના સભ્યોએ જ ગંભીર રીતે પોતાની જવાબદારી સ્વીકારવી જોઈએ.

શ્રીમોટાએ વિવિધ ગુણોની સમજ આપી, ‘ગુણલક્ષી કેળવણી’ ની આવશ્યકતા સમજાવી છે. ગુણોમાં જ જીવન ટકે છે. તેમજ ગુણના કારણે જ જીવનની આધ્યાત્મિકતા વિકસે છે, જે આત્માના પૂર્ણવિકાસ માટે અનિવાર્ય છે. ગુણરહિત કેળવણી સમાજને ‘સમસ્યાઓ’ સિવાય કંઈ નહિ આપી શકે. શ્રીમોટાનું, અનુભવની કસોટીએ કસાયેલું ચિંતન ગુણલક્ષી ઘડતરને વ્યક્તિત્વના પૂર્ણવિકાસ માટે આવશ્યક ગણે છે. બુદ્ધિની તીવ્રતાએ અશુભોભ તેમજ રાસાયણિક શસ્ત્રો નિર્માણ કર્યા જે ગુણહીનતાના કારણે, આજે સમગ્ર વિશ્વ માટે ભયરૂપ બન્યાં છે. ગુણોનું સંવર્ધન માનવીનું હૃદય અને મન કેળવે છે. જીવનનો આનંદ સંતોષમાં છુપાયેલો છે. પરંતુ સંતોષ તો મન અને હૃદયની સત્વૃત્તિમાં સમાયેલો છે. અને હૃદય અને મનની સત્વૃત્તિ ગુણોના વિકાસ પર નિર્ભર છે. આમ જીવનની સાચી પ્રસન્નતા, સાચો આનંદ, સાચો સંતોષ, ગુણોમાં હોઈ શ્રીમોટા ગુણવાન બનવાનું જણાવે છે. આ માટે જીવનના વિકાસાર્થે જરૂરી એવા ગુણોનું જેવા કે આત્મવિશ્વાસ, જિજ્ઞાસા, સંયમ, એકાગ્રતા, પુરુષાર્થ, સહિષ્ણુતા, નિર્ભયતા, ત્રિવિધગુણો વચ્ચેનો સમન્વય વગેરેનું સેવન કરવાનું જણાવે છે.

ગુણશાસ્ત્રના નિયમોના આધારે પ્રત્યેક ગુણ બીજા એક ગુણ ઉપર આધારિત છે. એક ગુણ કેળવતા સાથે સાથે નાના મોટા અનેક ગુણો આપોઆપ કેળવાતા હોય છે. શ્રીમોટાએ આ વાતને સમર્થન આપી આત્મવિશ્વાસ, જિજ્ઞાસા, તમન્ના, શ્રદ્ધા, નિર્ભયતા જેવા આવશ્યક ગુણોની વિશેષ ચર્ચાઓ કરેલી છે. આ બધા જ ગુણો નેતૃત્વવાદી ગુણો છે. શ્રદ્ધા સાથે ધીરજ, સંયમ, વિવેક આપોઆપ આવશે. નિર્ભયતા સાથે શ્રમ, સાહસ શાંતિ, પ્રસન્નતા આવશે જ. ‘આત્મવિશ્વાસ’ તો અનેક ગુણોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તેથી જ પ્રસ્તુત વિષયાંગમાં તમામ ગુણોનું વિવેચન ન કરતાં શ્રીમોટાએ જે

ગુણોને વિશેષ લક્ષમાં લીધેલ છે, તેની જ ચર્ચા હાથ ધરી છે. (જોકે આમાં તમામ ગુણો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે આવી જ જાય છે.)

આ ઉપરાંત પ્રકૃતિજન્ય તમસ-રજસ અને સત્ત્વ ગુણોની સમજ* શ્રીમોટાએ નાનામાં નાની વ્યક્તિ સમજી શકે તેટલી સરળ રીત આપી છે. મોટાં મોટાં શાસ્ત્રોમાં ગૂઢ અર્થો વચ્ચે અટવાતો માનવી શ્રીમોટાની આ સરળ સમજ ઉપર માત્ર એક વાર આંખ ફેરવશે તો સંપૂર્ણ બોધ સમજી શકશે. સામાન્ય વ્યક્તિ તમસ, રજસ અને સત્ત્વ ગુણોમાંથી પાર થઈ ત્રિગુણાતીત થઈ શકે અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરી શકે તેવી સુંદર સમજ તેઓશ્રીએ આપી છે જે ખરેખર અદ્ભુત છે. તેઓશ્રી જણાવે છે કે સભાનતાભરી ચેતનાયુક્ત જાગૃતિ પ્રાપ્ત કરી સાત્ત્વિક ગુણોનું સેવન કરતાં કરતાં જીવની શિવપણામાં ગતિ થાય છે. શિવપણું નિર્મિત થતાં તમસ ‘સત’માં, રજસ ‘ચિત્ત’માં અને સત્ત્વ ‘આનંદ’માં (પ્રસન્નતામાં) પરિમાણિત થાય છે અને વ્યક્તિ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉપસંહાર :

શ્રીમોટાની પ્રસ્તુત ગુણલક્ષી કેળવણી સમગ્ર શિક્ષણસમાજ માટે આધારસ્તંભ બને તેમ છે.

કેળવણીના વિવિધ હેતુઓ છે. તેમાંનો એક હેતુ વ્યક્તિમાં વિવિધ પાસાંની ખિલવણીનો પણ છે. કોઈપણ સમાજ કે દેશનો આધાર જે તે સમાજના કે દેશની વ્યક્તિઓ પર છે. વ્યક્તિ સમૃદ્ધ હશે તો દેશ સમૃદ્ધ થશે. વ્યક્તિના ઘડતરમાં, વ્યક્તિની કેળવણીમાં જ સમાજનું ઘડતર કે સમાજની કેળવણી સમાયેલી છે. સમાજ એટલે વ્યક્તિઓનો સમૂહ. વ્યક્તિ વ્યક્તિના નિર્માણ વગર, વ્યક્તિ વ્યક્તિના પરિવર્તન વગર, વ્યક્તિ વ્યક્તિના ઘડતર વગર સમાજ ક્યારેય પરમ વૈભવ પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ. વ્યક્તિનું જીવન બદલાશે તો જ સમાજજીવન બદલાશે, આજે સમાજમાં શિક્ષિત વ્યક્તિઓનું પ્રમાણ દિનપ્રતિદિન વધતું જાય છે, છતાંય ‘સમાજ’ ત્યાંનો ત્યાં જ જોવા મળે છે. કદાચ આજે જોવા મળતું સ્વાર્થી અને ભ્રષ્ટ સમાજ જીવન ક્યારેય નહિ હોય !

એવું લાગે છે કે કેળવણીનો સાચો અર્થ, “કેળવણીનું ખરું કાર્ય માનવના જુદા જુદા ટુકડાને ખીલવવાનું નથી. પણ તેને એક સંપૂર્ણ માનવ તરીકેની કેળવણી આપવાનું છે” (આશ્રમની અટારીએથી, પૃ. ૨૩૬). તે

ભૂલાઈ ગયો છે. માત્ર પદવી તરફ સમાજની આંધળી દોટ જોવા મળે છે

વ્યક્તિના ચારિત્ર્યનું નિર્માણ થાય, વ્યક્તિનું સામાજિકરણ થાય અને વ્યક્તિ સાચા અર્થમાં માનવનું બિરુદ પામવાને સક્ષમ બને તેવી કેળવણીલક્ષી દૃષ્ટિનો વર્તમાન શિક્ષણમાં સંપૂર્ણ અભાવ જોવા મળે છે. તેથી જ દરેક વ્યક્તિ આજે માત્ર ‘પ્રાણી’ તરીકે જીવે છે. પરિણામે સંપૂર્ણ સમાજ એક પ્રશ્નાર્થચિહ્ન બની ગયો છે.

“ઈંટોનો ઢગલો તે મકાન નથી, તેમ માત્ર માનવ-સમૂહ એટલે સમાજ નથી.” (જીવનપરાગ, પૃ. ૧૧૪) મકાન બાંધવા દરેક ઈંટનું યોગ્ય ઘડતર કરવું પડે છે, તેના ખૂણા કાપવા પડે, તેને નાની યા સરખી કરવી પડે અને વ્યવસ્થિત રીતે દીવાલમાં ચોક્કસ સ્થાને ગોઠવવી પડે. તેમ વ્યક્તિએ પણ પોતાનું પૂર્ણ ઘડતર પ્રાપ્ત કરી સમાજજીવનને મજબૂત કરવા સમાજ યોગ્ય પદ પ્રાપ્ત કરવું પડે. આ જ સાચી કેળવણીની પ્રક્રિયા છે. ઘણી વાર એવું જોવામાં આવે છે કે અક્ષરધારી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ અમાનવીય વ્યવહાર કરે છે. અને અભણ કે નિરક્ષર વ્યક્તિ વ્યવહાર, ભાવના કે સેવામાં તેમજ વ્યવહારુ જ્ઞાનમાં એના કરતાં ક્યાંય શ્રેષ્ઠતા બતાવે છે. એનો અર્થ જ એ કે કેળવણી અક્ષરજ્ઞાન કરતાં ક્યાંય આગળ છે. શિક્ષિત વ્યક્તિ કેળવાયેલી ન હોય, જ્યારે કેળવાયેલી વ્યક્તિ શિક્ષિત ન હોય તેવું પણ બને.

શ્રીમોટાએ પોતાના શૈક્ષણિક વિચારોમાં વ્યક્તિલક્ષી કેળવણી સંબંધમાં ઘણું બધું કહ્યું છે. વ્યક્તિ-નિર્માણ એ તેમનું જીવનકાર્ય હતું. સ્વજનો અને સાધકો સમક્ષ કરેલાં પ્રવચનોમાં વ્યક્તિ-ઘડતરનું શિક્ષણ પ્રત્યક્ષ રીતે જોવા મળે છે. સ્વજનોને આપેલા માર્ગદર્શનમાં, લખેલા પત્રોમાં તેઓશ્રીનાં ઘડતરલક્ષી સૂચનો કેળવણીના પાઠો સમાન છે. તેઓશ્રી માનતા હતા કે સમાજપરિવર્તનની ધરી વ્યક્તિ છે. વ્યક્તિના પરિવર્તન વગરનું સમાજ પરિવર્તન અનેક પ્રશ્નો ઊભા કરશે. વ્યક્તિએ પોતાની અંતર્ગત શક્તિઓ પિછાણવી અને તેનો વિકાસ કરવો, નિરાશા છોડી પુરુષાર્થના પથ પર ચાલી ભાવિજીવન માટે વ્યક્તિત્વનો વિકાસ

કરવો. આ માટે જાગૃતિ, દૃઢ નિર્ધાર, સત્-દષ્ટિ તેમજ સદ્વૃત્તિઓનો આશરો લઈ ચારિત્ર્યઘડતર કરી જીવનસંઘર્ષ કરતાં કરતાં મોક્ષ તરફ પ્રયાણ કરવું, મહત્વાકાંક્ષા દ્વારા વૃત્તિઓનું ઊર્ધ્વીકરણ કરવું. વગેરે મુદ્દાઓને આવરી લેતી વ્યક્તિગત કેળવણી બાબતમાં શ્રીમોટાના વિચારો નીચે મુજબ છે:

“બીજાને સમજવાનું ત્યજીને જે પોતાને જ સમજવાનું લક્ષમાં લેશે તો વિકાસ યોગ્ય રીતે થવાનો છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૪૧)

“જાતને ઓળખ, બીજાને ઓળખવાનું છોડી દે.” (‘મૌન-એકાંતની કેડીએ’, પૃ. ૧૨૫)

“જે જીવ પોતાની જાતને બરાબર સમજી શકશે તેવો જીવ કેટલેક અંશે બીજાને સમજી શકશે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૨૯)

“માનવી પોતે જ પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકે તેમ છે.” (‘જીવનપ્રેરણા’, પૃ. ૪૯-આ-૧)

“આપણા પોતાના વિકાસ ખાતર રાગદ્વેષ મોળા પાડો, પૂર્વગ્રહ છોડો, સદ્ભાવ, સહાનુભૂતિ કેળવો, બીજાનો વિચાર છોડો, તમારો જ વિચાર કરવાનો છે. બીજાની વાત તદ્દન છોડો. બીજા કોઈ આપણી કૂચલી કે નિંદા કરે તો પણ આપણને કંઈ ન થાય એવી રીતે વર્તો.” (‘મૌનમંદિરમાં પ્રભુ’, પૃ. ૯૩)

“આપણે પોતે આપણાં પોતાનાં પ્રકૃતિ ને સ્વભાવથી દુઃખી થતા હોઈએ છીએ.” (‘જીવનદર્શન’, પૃ. ૨૮૯)

“(આપણી) નબળાઈઓનો સ્વીકાર સબળ થવા માટે છે. નબળાઈમાં પડી રહેવા માટે નથી. નબળાઈમાં પડ્યા રહીને ખાલી બૂમો મારવાનો કશો અર્થ નથી. જે બાબતમાં આપણાથી હૃદયપૂર્વકનો સ્વીકાર થાય છે, તે બાબતમાં આપણે પડી રહી શકતા નથી. જ્ઞાનપૂર્વકનો સ્વીકાર તેમાંથી ઊંચે ચઢાવે છે.” (‘જીવનમંથન’, પૃ. ૧૧૦)

“આપણામાં ભરાઈ વસેલાં મંતવ્યો, ગણતરીઓ, માપો, મૂલ્યાંકનો, ગમો-અણગમો, રાગ-દ્વેષ. સંસ્કારો અને નવા નવા સંસ્કારોનો સ્વીકાર કરનારી આપણી ઊંચા પ્રકારની ભૂમિકાઓ એ બધાં આપણાં

સંગીઓ છે. એમાંથી હવે આપણે નિઃસંગ થવાનું છે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૧૨)

“આપણામાં દુગુર્ણ હોય તે નિઃસંકોચપણે કબૂલ કરવાની જાહેર તાકાત પ્રગટવી જોઈએ.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૫૨)

“આપણા જીવનવિકાસના પંથે આપણે પોતે જ આપણા એકલા સાચા સાથી છીએ.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૧૨)

“ભગવાને આપણને શરીર સાધનરૂપે આપેલું છે. શરીર પાસેથી ખૂબ કામ લઈએ તે સારું છે.” (‘ધનનો યોગ’, પૃ. ૪૩)

“આપણે શરીરના શેઠ છીએ, શરીર કંઈ આપણું શેઠ નથી.” (‘ધનનો યોગ’, પૃ-૪૩)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા વ્યક્તિને કેન્દ્રસ્થાને રાખી વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી સૂચનો કરે છે. તેઓશ્રીના ચિંતન મુજબ કેળવણીની શરૂઆત ‘જાતની’ ઓળખથી શરૂ કરવાની છે. પોતાની જાતને બરાબર ઓળખવી એ વ્યક્તિના સ્વવિકાસ માટેની પૂર્વશરત છે. પોતાની જાતને સમજતાં શીખવું એટલે કે પોતાનામાં રહેલા ગુણદોષ, રાગદ્વેષ, પૂર્વગ્રહ, સદ્ભાવ, ટેવ, કુટેવ, લાગણી, રુચિ, આશા-આકાંક્ષા વગેરે તત્ત્વોનો પરિચય કેળવવો. આમ કરવાથી વ્યક્તિમાં શું શું વિશિષ્ટ છે અને શું શું અનિષ્ટ છે તેનો તેને ખ્યાલ આવશે અને જાતે જ પોતાનું ઘડતર કરવા કટિબદ્ધ બનશે. આજકાલ દરેક જણ બીજી વ્યક્તિ કેવી છે ? તે શું કરે છે ? તે ક્યાં જાય છે ? કેમ જાય છે ? તેણે આમ જ કેમ કર્યું ? તેની ચિંતા વધુ કરે છે. એટલે કે વ્યક્તિ પોતાનામાં રસ લેવાનું છોડી પારકામાં ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી જીવન વ્યતીત કરે છે. આમ કરવાથી શો ફાયદો ?

માનવી પોતાનો ઉદ્ધાર પોતાની જાતે જ કરી શકે તેમ છે, તેમ જણાવી શ્રીમોટા વ્યક્તિને સમજાવે છે કે એક વ્યક્તિ બીજાને ક્યારેય સમજી શકતી નથી. જે પોતાને સમજી શકતી નથી, તે બીજી વ્યક્તિને સાચી રીતે સમજવાનો દાવો કેવી રીતે કરી શકે ? ‘જાત’ને ઓળખતી વ્યક્તિ જ પોતાની જાત ઉપર (એટલે કે પોતાના સ્વભાવ અને પ્રકૃતિ ઉપર) વિજય પામી શકે છે.

શ્રીમોટા જાતની ઓળખ કરી બેસી રહેવાને બદલે જાગૃતપણે

પોતાની સાચી નબળાઈઓનો સ્વીકાર કરવાનો છે તેમ જણાવે છે. નબળાઈ તરફ ધિક્કારની લાગણી રાખીશું તો પોતાની જાત પ્રત્યે અકારણ ઘૃણા નિર્માણ થશે. માટે તો સ્વીકાર કરી સબળતા પ્રાપ્ત કરવા જાગૃત થવાનું છે. ગમો-અણગમો, મંતવ્યો, ટેવો, સમજણો, ઊંચા-નીચા પ્રકારની માનસિક ભૂમિકાઓ આ બધા તેઓશ્રીના મતે વ્યક્તિના સંગીઓ છે. વ્યક્તિએ આ બધામાંથી મુક્તિ મેળવવા નિઃસંગ થવાનું કહે છે. આ માટે રાગ-દ્વેષ મોળા પાડવા જરૂરી છે, તેમજ મનમાં સ્થાયી થયેલા પૂર્વગ્રહો ત્યજી, સદ્ભાવ અને સહાનુભૂતિ કેળવવી એ સ્વવિકાસ માટે આવશ્યક છે.

દુર્ગુણોની જાહેરમાં કબૂલાત કરવાનો આગ્રહ કરતાં શ્રીમોટા સમજાવે છે કે દુર્ગુણોની કબૂલાત કરવાથી આપણને તેવા દુર્ગુણો માટે કોઈ જ આસક્તિ કે અભિરુચિ નથી તેનું ભાન થાય છે. “વિશેષ કંઈ નહિ તો એની (દુર્ગુણ) પરત્વે અભિરુચિ તો નથી જ. એટલા પૂરતું તો આપણું મન તેવી રીતનું તે બાબતમાં કેળવાય છે.” (જીવનપરાગ, પૃ. ૫૨)

આમ જેણે પણ પોતાના વ્યક્તિત્વનો ઉચ્ચ વિકાસ કરવો છે, એણે પોતાની જાતને ઓળખવી પડશે, જાણવી પડશે, સમજવી પડશે અને સભાનતાપૂર્વક ઉચ્ચ કક્ષાએ પ્રાપ્ત કરવા સ્વીકારવી પણ પડશે. ટૂંકમાં, જાત પ્રત્યે ધિક્કાર નહિ, પરંતુ સ્વીકારની ભૂમિકા સાથે “જેવા છે તેવા પોતાને સ્વીકારો અને જેવા બનવું છે તે દિશામાં પ્રયત્ન કરો.” અને તે માટે આશા સાથે દૃઢ નિર્ધાર કરો. એ હકીકત છે કે નાપાસ થનાર વ્યક્તિ પાસ થઈ શકે છે પણ નાસીપાસ થનાર વ્યક્તિ કાયમ નાપાસ થાય છે. નિરાશાથી ઘેરાયેલી વ્યક્તિ જીવનના નિમ્ન સ્તર તરફ પ્રયાણ કરતાં કરતાં અંતે આત્મહત્યા સુધી પહોંચે છે. આ શ્રીમોટાના જીવનનો સ્વાનુભવ હતો. જીવનમાં આશાવાદી વ્યક્તિઓ જ સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. પણ માત્ર સફળતા કંઈ કરી શકે નહિ, સેવેલાં સ્વપ્નાં સાકાર કરવા માટે દૃઢ નિર્ધારનું અદ્ભુત હથિયાર વ્યક્તિએ પાસે રાખવું પડશે. નિરાશાના સ્થાને આશા અને લાચારીના સ્થાને દૃઢ નિર્ધાર નિર્માણ કરવાનું તેઓશ્રી જણાવે છે.

“જે કોઈ જીવ પોતાની લાચારીની વાત કરે છે, તેવો જીવ જીવનવિકાસમાં કદી આગળ ધપી શકવાનો નથી. જ્યાં શક્તિ નથી, ત્યાં જ

લાચારી ને પામરતા છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૫૨)

“હજારો વાર નિરાશા ભલેને તે વિષે જન્મે;

છતાં જે તંત ના મૂકે, વિજય તે કોક દિ’ પામે.”

(‘જીવનસ્મરણ’, પૃ. ૨૧૫)

“મરદ માનવી કદી રોદણાં નથી રડતો. રોદણાં રડવાથી તો ઊલટી કાયરતા વધે છે.” (‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૭૩)

“ભલેને કપાયો હશે પંથ થોડો, છતાં વેગ એમાંથી છે જન્મવાનો.”

(‘જીવનપગથી’, પૃ. ૧૫૧)

“સ્વજનને મારી એટલી વિનંતી છે, ને પ્રાર્થના છે કે મુશ્કેલી, વિઘ્નો, ગૂંચો, કોયડાઓ, ઉપાધિઓ વગેરે પ્રગટવાનું બનતાં કૃપા કરીને મરદ બનજો.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૪૪)

“કોઈ એક વૈજ્ઞાનિક કોઈ તત્ત્વની શોધ કરવાને મથે છે, તેને લાખો વાર નિરાશ થવું પડે છે. તેમ છતાં તે ધીરજ, હિંમત, સાહસ ખોઈ બેસતો નથી. નવા નવા પ્રયોગો કરે છે અને મળેલી નિરાશાઓમાંથી તે નવી સમજણ ને નવું જ્ઞાન મેળવ્યા કરે છે.” (‘સંસારમાં વૃન્દાવન’, પૃ. ૯૨)

“માનવી જ્યારે પોતે કશુંક થવાનો નિર્ધાર કરે છે, ત્યારે તે તેવો થઈ શકે છે.” (‘મુક્તાત્માનો પ્રેમસ્પર્શ’, પૃ. ૯૬)

“જેમ જેમ વર્તનમાં નિશ્ચયની મક્કમતા પ્રગટતી જાય છે, તેમ તેમ જીવનમાં તેજસ્વિતા ને પ્રાણ પ્રગટતા રહે છે.” (‘સંસારમાં વૃન્દાવન’, પૃ. ૨૬)

“સંપૂર્ણ આશાવાદીને કદી હાર હોતી નથી તેવી ભાવનાથી તે યુદ્ધનો સામનો કરતો રહે છે. તેમાંથી નવું નવું જ્ઞાન ને બળ તે મેળવતો રહે છે.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૧૩)

શ્રીમોટા કથિત ઉપરોક્ત વિધાનો વ્યક્તિઘડતરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપે છે, નિરાશાનો સહજ રીતે, મક્કમતાથી સામનો કરી તેની સામે સભાનતાથી સંઘર્ષ કરવાનું તેઓ જણાવે છે. નાની નાની મુશ્કેલીઓમાં નિરાશ થતી વ્યક્તિ ક્યારેય પ્રગતિ કરી શકે નહિ, નિરાશ વ્યક્તિ જ લાચારી અને પામરતા પ્રગટ કરતી હોય છે, શક્તિહીન વ્યક્તિ જ લાચારી ભોગવે છે. શ્રીમોટા સ્વજનને મરદ બનવાનું જણાવે છે, સાચા અર્થમાં નિર્ભય બનવાનું

કહે છે. શ્રીમોટા પણ માથે હાથ મૂકી રોદણાં રડવાથી કાંઈ નહિ વળે તેવો મત પ્રગટ કરે છે. જેમ વૈજ્ઞાનિક, મળેલી નિરાશામાંથી જ નવી સમજણ અને નવું જ્ઞાન મેળવી પ્રયત્ન કર્યા કરે છે તેમ લોકોએ પણ વૈજ્ઞાનિકની અદાથી નિરાશ થયા વગર હિંમત, ધીરજ અને સાહસ પ્રાપ્ત કરી પથભ્રષ્ટ થયા વગર ધ્યેયમાર્ગ પર સતત આગળ ધપવાનું છે. શ્રીમોટા જણાવે છે કે જે વ્યક્તિ સતત સંઘર્ષ કરે છે અને ક્યાંય જૂકતી નથી, તેને કૃપા પણ મદદ કરતી હોય છે. એવી વ્યક્તિને વિજય સામે ચાલીને અથડાતો હોય છે. “ છેક અધોગતિની સ્થિતિમાં પણ જે આવી ગયો છે તેમ છતાં જે અણનમ રહ્યો છે, ટટ્ટાર રહ્યો છે, મર્દાનગી દાખવે છે, હિંમત, ખંત, ઉદ્યમ, સાહસ, ઉત્સાહ, આ બધા ગુણો હજુ ટટ્ટારીથી બરોબર દાખવી રહ્યો છે, જેણે હજુ માથું નમાવી દીધું નથી એવો માણસ હારતો હોય તેમ છતાં કૃપા તેને મદદ કરે છે.” (જન્મ-પુનર્જન્મ, પૃ. ૨૩)

એ હકીકત છે કે કોઈપણ લાંબી મુસાફરીની શરૂઆત માત્ર એક કદમથી જ થવાની છે. આગળ વધીને વિશાળરૂપ ધારણ કરનારી “ગંગા” તેના જન્મસ્થાને તો માત્ર નાના ઝરણા સમાન છે. શ્રીમોટા પણ તેમ જ કહે છે કે મક્કમતાથી દૃઢતાપૂર્વક આગળ વધો. ભલે પંથ થોડો કપાયો હશે, છતાં ગતિ ત્યાંથી જ આવવાની છે તે ધ્યાનમાં રાખો. પ્રયત્નમાં જ આશાને જીવતી રાખવાની છે. તેથી પ્રયત્નની પરમસીમા ઓળંગતા રહેવું જરૂરી છે, સાથે સાથે વિજયની ઉત્કટ ભાવના પણ કેળવવી જ પડશે.

નિરાશા છોડી, દૃઢ નિર્ધાર, મક્કમ પુરુષાર્થ કેળવવાની સાથે સાથે શ્રીમોટા મર્દાનગી નિર્માણ કરવાનું જણાવે છે. શ્રીમોટાની પ્રાર્થના છે કે જીવનવ્યવહારમાં ગમે તેવી ગૂંચો આવે, કોયડા આવે, વિઘ્નો આવે, ઉપાધિઓ આવે, મુશ્કેલીઓ આવે છતાંય મર્દાનગી છોડવાની નથી. મનમાં પૂરી મક્કમતા, હૈયામાં હામ અને ધીરજનું ધન લઈ પ્રયત્નપથ પર પરિશ્રમ કરવાથી જ જીવનની તેજસ્વિતા વધુ ઊજળી બનશે.

આ ઉપરાંત વ્યક્તિઘડતર માટે અનેક પ્રકારનાં તેઓશ્રીનાં સૂચનો ધ્યાનાકર્ષક છે, જે વ્યક્તિલક્ષી કેળવણીનાં સરળ પગથિયાં સમાન છે :

“કોઈ પણ કામ કરતાં પહેલાં આપણે વિચારવાનું રાખવાનું છે.

આપણે આપણામાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો.” (“ધનનો યોગ, પૃ. ૯)

“ભૂલથી કદી હતાશ થઈ જવાનું નથી. ભૂલની પાછળ રહેલી પ્રામાણિકતા આપણને નવું દૃષ્ટિબિંદુ ચીંધીને જોરદાર પ્રોત્સાહન આપે છે.” (“જીવનપરાગ’, પૃ. ૩૭૭)

“તટસ્થતા, સમતા, શાંતિ, પ્રસન્નતા, જીવનના સકળ વ્યવહારનાં કર્મ કરતાં કરતાં કેળવાતાં જાય તે ઘણું ઘણું જરૂરનું છે.” (“જીવનસંશોધન’, પૃ. ૩૯)

“પડેલો માનવી પોતે ઊઠવાનો પરિશ્રમ નહિ કરે, ત્યાં સુધી એને કોઈ ઊઠાડી શકવાનું નથી.” (“જીવનપગથી’, પૃ. ૭૫)

“ Let us live in the present. - આજને આપણે સંભાળવાની છે. આજમાં ભૂત છે, ભવિષ્ય પણ છે. (“જીવનદર્શન’, પૃ. ૪૧)

“આપણા જીવનની શોભા આપણા વર્તનમાં રહેલી છે.” (“સંસારમાં વૃન્દાવન’, પૃ. ૨૬)

“પરસેવાનું રળેલું જીવનને વિકસાવે છે.” (“પગલે-પગલે પ્રકાશ’, પૃ. ૬૦)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા વ્યક્તિને પ્રત્યક્ષ રીતે સૂચનાઓ આપતાં સમજાવે છે કે પોતાની જાતમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી વિચારપૂર્વક કાર્ય કરવું એટલે કે જીવનવિકાસ માટે આત્મવિશ્વાસનું પ્રેરણા સાધન વ્યક્તિએ હાથવગું રાખવું ઘટે. મહાન પુરુષોનો ઈતિહાસ જોતાં એ સત્ય દેખાઈ આવે છે કે તેઓ જે કંઈ મોટાં કાર્યો કરી શક્યા, તેની પાછળ કોઈ તાકાત હતી તો તે હતો આત્મવિશ્વાસ.

શ્રીમોટા ભૂલોનો સ્વીકાર કરવાનું જણાવી ભૂલોનું સાચું પૃથક્કરણ કરવાનું કહે છે. સરળ શબ્દમાં તેઓ સમજાવે છે કે ‘માણસ માત્ર ભૂલને પાત્ર’ પરંતુ પ્રત્યેક ભૂલ સુધારાને પાત્ર પણ છે જ. એટલે કે તે ભૂલ પુનઃ ન થાય તેની સમજ તે ભૂલમાંથી જ લેવાની રહે. વ્યક્તિનો સ્વયં વિકાસ વ્યક્તિ પોતે જ કરી શકે, બીજા નહિ. અર્થાત્ વ્યક્તિના પોતાનામાં જીવનવિકાસની ઉત્કટ ઈચ્છા જાગવી જોઈએ. આવી પ્રગટ ઈચ્છા જ વ્યક્તિને જીવનધ્યેય આપશે. નિર્ધારિત જીવનધ્યેય કાજે ‘વર્તમાન’ને પૂરેપૂરો જીવવાનો રહે છે. શ્રીમોટા કહે છે કે Let us live in the present. અર્થાત્ જીવનમાં પ્રાપ્ત

૧૧. જીવનવિકાસ માટે આજીવન શિક્ષણ

જીવનની શરૂઆત સાથે જ કેળવણીનો પણ પ્રારંભ થાય છે, જે આજીવન ચાલુ જ રહે છે. જીવન પૂરું થતાં કેળવણી પૂર્ણ થાય છે. એટલે કે માનવજીવનના આયુષ્યના નાના સરખા ભાગનો એ કાર્યક્રમ નથી જ પણ જન્મથી મૃત્યુ સુધી આજીવન ચાલનારી સળંગ પ્રક્રિયા છે. કેળવણી એટલે જે કેળવે તે. જીવન જીવતાં જીવતાં સંપર્કમાં આવતી વ્યક્તિઓ, પ્રકૃતિ અને સમાજ પાસેથી પ્રાપ્ત થતા વિચારો, જ્ઞાન કે અનુભવો જે ઘડતર કાજે ઉપયોગી છે, તે તમામને કેળવણીનાં મોતી કહી શકાય.

આજે આખાં વિશ્વમાં ‘જીવનવિકાસ માટે આજીવન શિક્ષણ’ સ્વીકૃત બન્યું છે. શાળા, મહાશાળા કે યુનિવર્સિટીમાં અપાતું શિક્ષણ એ તો એક માત્ર અંશ બરાબર છે. માનવીને જીવન જીવવા જોઈતું પૂરતું શિક્ષણ કેવળ વિદ્યાર્થીકાળ સુધી જ સીમિત ન રહેતાં જીવનભર ચાલતું રહે છે. શ્રીમોટા પણ જીવનને કેન્દ્રમાં રાખી, માનવીના સર્વાંગી વિકાસાર્થે આજીવન શિક્ષણની વાત કરે છે. જીવનમાં પ્રાપ્ત થતા પ્રસંગોમાંથી તેમજ પ્રાપ્ત થતા અનુભવોમાંથી સમજણનું જ્ઞાન પ્રગટાવી ‘શિક્ષણ’ ગ્રહણ કરી જીવનવિકાસ કરતા જવું-આવી રીતે ‘આજીવન કેળવણી’ પ્રાપ્ત કરતાં રહેવાથી જ જીવનનું સાફલ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે. આમ, શ્રીમોટાના ચિંતન મુજબ પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ, સંસાર, પ્રસંગો, અનુભવો વગેરે આજીવન કેળવણી આપતાં મુખ્ય માધ્યમો છે. ટૂંકમાં સમસ્ત માનવજીવન શિક્ષણ છે અને શિક્ષણ જ જીવન છે.

માનવીનો જન્મ કુટુંબમાં થતો હોવાથી આજીવન કેળવણીના શ્રીગણેશ ‘ઘર’ માંથી થાય છે. ત્યારબાદ તે પડોશ, મિત્રો, સગાંસંબધી, શાળા-કોલેજ, સામાજિક જૂથો, સાંસ્કૃતિક જૂથો, વિવિધ મંડળો, પુસ્તકાલયો વગેરેના સંપર્કમાં આવતા અવનવા અનુભવો પ્રાપ્ત કરી ઘણું ઘણું શીખે છે. શ્રીમોટાનું જીવનચિંતન કહે છે કે, “જીવનમાં પ્રત્યેક પગલે નવું નવું શીખવાનું છે. પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ વિકાસ કાજે છે. જો (સાધકનાં) તે વસ્તુ પરત્વેનાં તેનાં દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ તે પ્રકારનાં કેળવાયેલાં હોય તો. ”

(‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૧) શિક્ષણ એક સંસ્કાર પ્રક્રિયા છે. માનવી જાણે અજાણે પોતાની ચારે તરફ વિંટળાયેલા સમાજ-વર્તુળોમાંથી કંઈક ને કંઈક ગ્રહણ કરતો જ રહે છે. માતા-પિતા, સગાં-સંબંધી, સહપાઠી, અગ્રપાઠી, ગુરુજન-મહાજન, સમાજના નેતાઓ, સંતો-મહંતો વગેરે તમામનું વ્યક્તિત્વ એક શિક્ષક તરીકે કામ કરતું હોય છે. માનવી આ બધાના સંપર્કમાં આવતા ચર્યા-વિમર્શ ને આચાર-વિચાર દ્વારા શીખવાની પ્રક્રિયા કરતો જ હોય છે. આમ કેળવણી એ જીવનવ્યાપી છે, જે વ્યક્તિનો સાહજિક વિકાસ શક્ય બનાવી તેને જીવન જીવવા યોગ્ય બનાવે છે.

આમ, આજીવન કેળવણી પૂર્ણજીવન જીવવા માટેની તૈયારી છે, જે જીવનની પૂર્ણતા તરફ ગતિમાન બને છે. ‘જીવનવિકાસ માટે આજીવન શિક્ષણ’ની સમજ આપતા શ્રીમોટાના વિચારો નીચે મુજબ છે : (પરિસ્થિતિના સંદર્ભમાં)

“આપણે એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં પલટાવું હોય તો આપણે જે સ્થિતિમાં હોઈએ, તે સ્થિતિ આપણને ઘણી ઘણી કઠવી જોઈએ.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૩૪)

“જે સ્થિતિમાં મુકાઈએ તે સ્થિતિમાં જ ને તે સ્થિતિમાંથી જ આપણે આપણો વિકાસ સાધવાનો છે.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૧૯૭)

“જે તે પરિસ્થિતિમાં આપોઆપ આપણે આપણો વિકાસ સાધવાનો છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૫૦)

“જીવનમાં અનેક પ્રકારના સંજોગો, પરિસ્થિતિ અને શરીરની દશા જુદાં જુદાં પ્રગટ્યાં જ કરે છે, તેને સાનુકૂળ થઈને વર્તવાનું દિલમાં પ્રભુકૃપાથી પ્રવર્તેલું ઊગી શકે, તે માનવીને તેમાં પણ સમાધાન પ્રગટી શકે.” (‘આવી મળે એ અવસર’, પૃ. ૪૭)

“આપણા પથમાં પાછળ પડવા જેવું કંઈ છે જ નહિ, જો આપણને મળતી પ્રત્યેક પરિસ્થિતિનો અને સંજોગોનો ઉપયોગ આપણી ગતિમાં કરી લેવાનું આપણને આવડતું હોય તો.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૩૦)

“જીવન મળેલું છે તે ઉત્તમ થવા કાજે, કટિબદ્ધ થવા કાજે.” (‘ધનનો યોગ’, પૃ. ૮૯)

“જીવનની પરિસ્થિતિમાંથી નવચેતન અને નવજીવનના આશાના અંકુર ઉગાડવા અને એ પ્રકારનો પુરુષાર્થ જગાડવા ને પુરુષાર્થ કરવા.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૬૧)

“હું તો કોઈને પણ કશામાંથી ભાગી છૂટવાનું જણાવતો નથી. જે જે એની મેળે માથે આવી પડે તેનો તો સહજ સ્વીકાર કરવાનો હોય, પરંતુ તેમાં આપણી દૃષ્ટિ આપણા પોતાના વિકાસની હોવી જોઈએ.” (પગલે-પગલે પ્રકાશ, પૃ. ૬૨)

સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક માનવી એમ સમજતો હોય છે કે “વ્યક્તિ માત્ર પરિસ્થિતિને આધીન છે. “એટલે કે વ્યક્તિ કશું કરી શકતો નથી. વ્યક્તિ સંજોગોનો ગુલામ છે વગેરે વગેરે ” શ્રીમોટા આવી વાતનું સમર્થન કરતા નથી. ઉપરોક્ત અવતરણોમાં તેઓશ્રી પરિસ્થિતિમાંથી કેળવણી લઈ શકાય અથવા જાતનો વિકાસ કરી શકાય તે વાત ભારપૂર્વક સમજાવે છે. તેઓનાં સૂચન મુજબ જેને પણ ઊર્ધ્વવિકાસ સાધવો છે, તેને તેની વર્તમાન સ્થિતિ કઠવી જોઈએ. આમ થશે તો જ પરિવર્તનનો અવકાશ ઊભો થઈ શકે.

પ્રત્યેક પરિસ્થિતિનો જીવનવિકાસ કાજે સ્વીકાર કરવાનું તેઓ જણાવે છે. જે પરિસ્થિતિ કે સંજોગો અથવા જે દશા પ્રાપ્ત થઈ છે, તેમાંથી જ વિકાસની ગતિ કરવાની છે. તેવું જીવતું ભાન વ્યક્તિ રાખે તો પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં કયો ધર્મ બજાવવો તેનું સ્વયંભૂ જ્ઞાન વ્યક્તિમાં પ્રગટ થાય છે. પ્રત્યેક પરિસ્થિતિનો હકારાત્મક વલણથી સ્વીકાર કરી તેમાંથી જ નવચેતન અને નવજીવનની આશાના અંકુર ઉગાડવાનો ભગીરથ પુરુષાર્થ કરવાનું તેઓશ્રી જણાવે છે. એટલે કે પરિસ્થિતિમાંથી કંટાળવાનું નથી કે ભાગી છૂટવાનું નથી, પરંતુ નવજીવન અથવા નવચેતના મેળવવા કાજે તેનો સહજ સ્વીકાર કરવાનો છે. પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ, પ્રત્યેક સંજોગ, પ્રત્યેક પ્રસંગ સાથે કંઈક ને કંઈક શીખવાની દૃષ્ટિથી સંબંધ બાંધવામાં આવે તો પરિસ્થિતિ કેળવણી આપતી એક પ્રક્રિયા બની શકે. આજીવન કેળવણી પ્રાપ્ત કરવા પરિસ્થિતિનો શિક્ષણહેતુથી સ્વીકાર કરવાની આદત વ્યક્તિના ઊર્ધ્વવિકાસ માટે પાયારૂપ બને તેમ છે.

“માનવી મળેલા સંજોગો ને પ્રસંગોમાં કાયર થઈ જઈને તેમાં ને

તેમાં નબળાઈ દાખવે તો તે વધારે ને વધારે નબળો જ પડતો જવાનો. સંજોગો-પ્રસંગોનો હેતુ જે જીવ જાણે છે, તેને તો સંજોગ ને પ્રસંગ સદ્ગુરુ છે, તે સંજોગ, પ્રસંગથી તે શીખે છે.” (સંતહૃદય’, પૃ. ૧૬)

“જીવનની આકરામાં આકરી કસોટીમાં ને તેના પ્રસંગોમાં જીવનનો એકધારો વણાટ સળંગપણે વણાયા જતો હોય છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૬૩)

“સહીસલામતીની પકડમાં રહ્યા કરીને જે કાંઈ થતું હોય તે કરવું, એવી ટેવ આપણને બધાને જે પડેલી છે, તે છોડી દેવાના જો પ્રસંગો આવે તો તેને પ્રભુકૃપાથી તક ગણીને વધાવી લેવાના છે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૨૭)

“જીવનમાં બનતા પ્રસંગોમાંથી જે જીવ પોતાના માર્ગનું નવું ભણતર શીખી લે છે, તેને તે માર્ગની આવડત વધે છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૧૦)

“મુશ્કેલીમાં, વિપત્તિમાં, ઉપાધિમાં, ગૂંચમાં, અશાંતિમાં જે જીવ હિંમત, ધીરજ રાખીને ટકી રહે છે, તે મરદ છે. તેવી વેળાએ જ જીવનનું ખમીર કેવું ને કેટલું છે, એની સમજણ પડી રહે છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૧૩૭)

“આપણને ચેતવવાને અનેક પ્રસંગો ભગવાન આપણને જીવનમાં સંપડાવે છે. અનેક વેળા અથડામણમાં મૂકી દે છે. આપણી પ્રકૃતિ આપણને તેવી દશામાં મુકાવી દેતી હોય છે. પરંતુ એવા પ્રસંગોમાંથી પોતાની પ્રકૃતિનું સાચું દર્શન થાય.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૮૧)

“પ્રસંગોમાંથી જો આપણે સમજણની આંખ ઉઘાડીએ, તો તેમાંથી ઘણું સમજવાનું ને અનુભવવાનું મળે છે. પ્રત્યેક પ્રસંગમાં જીવનઘડતર કાજેનો હેતુ છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૬૩)

“જેને સર્વમાંથી આડા-ઊભા સર્વ પ્રસંગોમાંથી રૂઝું જ જોવા અનુભવવાની કળા જીવનમાં સાંપડે છે તેવા જીવો ધન્ય છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૫૮)

“જેમ ગુરુ શીખવે છે તેમ પ્રસંગ પણ શીખવવા કાજે છે. તેથી

પ્રસંગમાંથી શીખી લેવાની ભાવના આપણે હૃદયમાં જીવતી કરવાની છે.”
 (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૧૭૯)

આ અવતરણોમાં શ્રીમોટા જીવનમાં આવતા કે મળતા પ્રત્યેક પ્રસંગમાંથી શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનું જણાવે છે. જેમ વેપારી દરેક ગ્રાહક સાથેના વર્તનમાં વેપાર કરવાની નવી નવી કળા શીખી લે છે તેમ વ્યક્તિએ પણ જીવનમાં આવતા તમામ પ્રસંગોમાંથી નવું ભણતર શીખી લેવાનું છે. જો કાર્યરતાપૂર્ણ નબળાઈથી પ્રસંગનું સ્વાગત કરશે તો વ્યક્તિની નબળાઈમાં વધારો જ થશે, માટે આવેલ પ્રસંગ પાછળનો ગૂઢ હેતુ ધ્યાનમાં રાખી પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રસંગમાં સામેલ થઈ-પ્રસંગ એ પ્રભુની કૃપા છે તેમ માની આવડત વધારવા પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

શ્રીમોટા સમજાવે છે કે માણસની મરદાનગી, હિંમત અને ધીરજનું સાચું મૂલ્યાંકન મુશ્કેલીમાં, ઉપાધિમાં કે અશાંતિના વિવિધ પ્રસંગોમાં જ થતું હોય છે. એટલે કે પ્રત્યેક પ્રસંગ જીવનનું ખમીર વધારવા આવે છે તેવી સમજણ કેળવવાથી જીવનનું શિક્ષણ વધુ મજબૂત બને છે. તેઓશ્રીના મત મુજબ પ્રસંગોની હારમાળા જીવનનો વણાટ બનતો હોય છે. આ જીવનવણાટ વધુ મજબૂત બની રહે, તે માટે પ્રસંગ પ્રત્યેનો કેળવણીલક્ષી અભિગમ વ્યક્તિના ઘડતર માટે આશીર્વાદરૂપ છે. કારણ કે પ્રસંગના કારણે વ્યક્તિના ગુણોની ચકાસણી થાય છે. પ્રસંગની મદદથી જ વ્યક્તિ પોતાની પ્રકૃતિનું પૃથક્કરણ કરી સારાં-નરસાં તત્ત્વો જાણી શકે છે. પ્રસંગમાંથી જ સમજણની આંખ ઊઘડે છે. જીવન- અનુભવોનું પડ પ્રસંગોથી જ મજબૂત બને છે. માટે તો શ્રીમોટા જણાવે છે કે, “પ્રત્યેક પ્રસંગમાં જીવનઘડતર કાજેનો હેતુ છે.”
 (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૬૩)

“જીવનમાં પ્રસંગો સિવાય બીજા શેનાથી આપણે ઘડાઈ શકવાનાં છીએ ? તેથી પ્રસંગોમાં તો ગુરુ બિરાજેલા છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૨૦૬)
 એટલે કે જેમ ગુરુ જ્ઞાન આપે છે, ગુરુ અંધકાર દૂર કરી અનુભવનો પ્રકાશ પૂરો પાડે છે, ગુરુની જેમ પ્રત્યેક પ્રસંગ પણ પ્રત્યક્ષ રીતે કંઈક ને કંઈક શીખવે છે. પ્રસંગથી જ વ્યક્તિમાં ગુણોની તીવ્રતા વધે છે. “અન્યાય, દુઃખ, ત્રાસ, આદિ પ્રસંગોમાં તે તે પ્રસંગો જીવનને ઘડવાને કાજે પરમ કૃપાથી મળેલા છે. અમુક

અમુક ગુણો-ધીરજ, સહનશીલતા, ઉદારતા, સહિષ્ણુતા-એવા એવા અનેક (ગુણો) કેળવવા કાજે તેવા તેવા પ્રસંગો મળેલા છે. એવું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનભાન જીવ રાખી શકે તો તેવા પ્રસંગમાં એને ઘણું (શિક્ષણ) મળી શકે છે.” ('જીવનસોપાન', પૃ. ૩૧૨) અર્થાત્ પ્રસંગની સહાયથી વ્યક્તિ ગુણવાન પણ બની શકે છે.

આમ શ્રીમોટા જીવનમાં મળતા નાનામોટા પ્રત્યેક પ્રસંગ પાછળ ભગવદ્ હેતુ સમાયેલો છે તેમ જણાવી પ્રસંગમાંથી ઉચ્ચ કેળવણી ગ્રહણ કરવાનો આગ્રહ કરે છે.

સંસાર પાઠશાળા એવમ્ પ્રયોગશાળાની અગાઉ જે ચર્ચા કરી છે તે અને પ્રસ્તુત મુદ્દો-પ્રસંગ-(એટલે શિક્ષક) વચ્ચે ખૂબ જ સામ્ય છે. ત્યાં સારાચે સંસારને અખિલાઈરૂપે ગણી, ચર્ચા કરી છે. જ્યારે અહીં સંસાર કે જીવનમાં આવતા પ્રસંગો, બનાવોને ધરી રૂપે લઈ જીવન જીવવાની રીતિ (Style of Life) માં ફેરફાર થતો રહે છે-થતો રહેવો જોઈએ અને આગે કદમ માંડવા જોઈએ તેના પર ભાર મૂકેલો છે. આ જ મુખ્ય તફાવત છે. દરેકના જીવનમાં સારા-નરસા પ્રસંગો, બનાવો આવે જ છે. તેના પ્રત્યે વ્યક્તિનો દૃષ્ટિકોણ કયા પ્રકારનો છે તેના પર વ્યક્તિની પ્રગતિનો, કંઈક નવું શીખવાનો અનુભવવાનો આધાર રહેલો છે. એક જ પ્રસંગ એક વ્યક્તિને નીચલી કક્ષાએ લઈ જાય, જ્યારે બીજી વ્યક્તિ તેમાંથી અલગ અર્થ તારવી જીવન સુધારી લે. ઘણી વખત એક નાનો સરખો પ્રસંગ કે કોઈ વ્યક્તિ દ્વારા કહેવાયેલું વેશ માનવનો જીવનમાર્ગ બદલી નાખે છે. જેમકે, બિલ્વમંગલમાંથી સૂરદાસ જેવા ભક્તનો પ્રાદુર્ભાવ તેમજ ભાભીના વેશથી ઘર છોડીને ગોપનાથના મંદિરમાં જઈ, નવું જ જીવન જીવનાર નરસિંહ મહેતા. આવાં અનેક ઉદાહરણો ઇતિહાસ પૂરાં પાડે છે. માઠા પ્રસંગમાંથી પણ સારો અર્થ તારવવો એ સહેલી વાત નથી. ગમે તેવો પ્રસંગ હોય પણ તેનો હેતુ તો માનવને આગળ ધક્કો મારવાના 'પ્રબલક' તરીકે ઉપયોગ થાય તે જોવું જરૂરી છે. આ રીતે જીવનના પ્રસંગો મૂંગા પરંતુ નિષ્ઠાવાન શિક્ષકનું કામ કરે છે, વ્યક્તિને તેમાંથી શીખવાની દાનત જો હોય તો.

આજીવન કેળવણીના વિવિધ માધ્યમોમાં શ્રીમોટા અનુભવને પણ ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણી ગણે છે. અનુભવ આધારિત કેળવણી સંબંધી તેઓના

વિચારો નીચે મુજબ છે :

“અનુભવનું જ્ઞાન જીવનના વર્તનવ્યવહારમાંથી આપણે કેળવવાનું છે ને મેળવવાનું છે.” (‘જીવનમંથન’, પૃ. ૧૨૫)

“જે વસ્તુ હજારોવાર લખ્યે કે સમજણ પાડ્યે ના બની શકે, તે એવા પ્રકારના અનુભવમાંથી પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૫૧)

“સમજણ કોઈના સમજાવ્યાથી મળવી અને અનુભવમાંથી ઊગવી એ બે વચ્ચે ઘણો ફરક છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૬)

“જીવન એટલે અનુભવનું અમૃત.” (‘જીવનસંદેશ’, પૃ. ૨૦૧)

“અનુભવ કશા આધાર વિનાનો હોવો જોઈએ, એટલે કે સ્વયંભૂ પ્રકટ્યા કરેલો હોવો જોઈએ.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૨૮૯)

“અનુભવથી જે શીખતો રહે છે, તે અનુભવથી પોતે જે તારવવાનું કરે છે, તેને કદી પાછા પડવાપણું બનતું નથી.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૫૨)

“અનુભવ એવો હોવો જોઈએ કે તે અનુભવમાંથી મળેલું જ્ઞાન હૃદયમાંથી ખસી ન જાય.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૨૮૮)

“બુદ્ધિને પણ અનુભવના આધારની જરૂર રહે છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૫૮)

“અનુભવ તો ત્યારે જ આવે છે કે જ્યારે તેની પાછળ આપણે આપણા હેતુને પ્રત્યેક કાર્યમાં જીવતોજાગતો રાખીએ.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૮૪)

શ્રીમોટા ‘અનુભવ’ને એક શાસ્ત્ર તરીકે વર્ણવે છે. તેઓના ચિંતન મુજબ જીવનના પ્રત્યેક અનુભવને શિક્ષણ કહી શકાય. આવું અનુભવનું શિક્ષણ આજીવન કેળવણી સમાન છે. કારણ કે અનુભવનું જ્ઞાન જીવનના વર્તનવ્યવહારમાંથી મળતું રહેતું હોય છે.

શ્રીમોટા સમજાવે છે કે ‘અનુભવ’નું જ્ઞાન એટલું તો સચોટ હોય છે કે જે હજારવાર સમજાવે ન સમજાય પણ માત્ર અનુભવે તરત જ સમજાય છે. જીવનમાં આવતા વિવિધ પ્રસંગો અને તે પ્રસંગોમાંથી મળતો અનુભવ શિક્ષણની હારમાળા ઊભી કરે છે, જોકે આ માટે વ્યક્તિએ કેળવણીલક્ષી દૃષ્ટિ સેવવી પડે છે. આવી કેળવણીલક્ષી દૃષ્ટિ સમક્ષ જે અનુભવ પ્રાપ્ત થાય તે આધાર વિનાનો, પૂર્વગ્રહરહિત કોઈપણ કરણ કે વળગાડ વગરનો સ્વયંભૂ

હોવો જરૂરી છે તો જ તેમાંથી શિક્ષણ મળી શકે છે. પૂર્વગ્રહ કે ધારણોઓને આધીન મેળવવામાં આવતો અનુભવ જીવનવિકાસ માટે માર્ગદર્શક બનતો નથી.

શ્રીમોટાની વ્યક્તિગત જીવનસાધનામાં ‘અનુભવ’નું શિક્ષણ વધુ તેજસ્વી હતું. વિવિધ ગુણો વિકસાવવા વિવિધ અનુભવોને સહજ સ્વીકાર કરવાનું તેઓ જણાવે છે. તેઓ તો જીવનવિકાસ કાજે અનુભવને જ શાસ્ત્ર ગણે છે. “જીવનમાં અનુભવને જ શાસ્ત્ર ગણ્યું છે.” (‘જીવનસંદેશ’, પૃ. ૨૪૮) અનુભવનું શાસ્ત્ર એટલું વિશાળ છે કે અનુભવમાંથી પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન બીજા વિવિધ અનુભવો મેળવવા ઉપયોગી બને છે. એટલે કે અનુભવોની શ્રેણી જીવન-કેળવણીની શ્રેણીમાં રૂપાંતર થઈ આજીવન શિક્ષણ મેળવતી વ્યક્તિ જીવનક્ષેત્રના તમામ માર્ગો ઉપર ક્યારેય પાછી પડતી નથી.

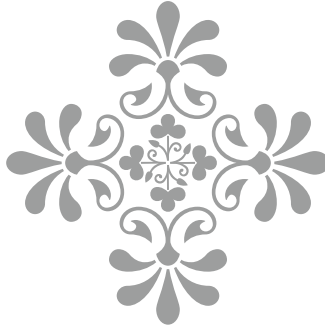
શ્રીમોટા જીવનવિકાસાર્થે આજીવન કેળવણી લેતા રહેવાનું સમજાવે છે. જીવનના વ્યવહારો, જીવનમાં આવતી વ્યક્તિ સાથેના સંપર્કો, જીવનમાં સાંપડતી વિવિધ પરિસ્થિતિ, જીવનમાં મળતા વિવિધ પ્રસંગો, જીવન જીવતાં નાના મોટા અનુભવો વગેરે તમામ તત્ત્વો દ્વારા જીવનની ઉચ્ચ કક્ષા પ્રાપ્ત કરવા ધ્યેયપૂર્ણતા માટે સતત શિક્ષણ લેતા રહેવાનું છે.

શ્રીમોટાનું ‘આજીવન શિક્ષણ’ પ્રચલિત ‘આજીવન શિક્ષણ’ કરતાં ઘણું જુદું છે. આજીવન શિક્ષણ એટલે ૨૪ કલાક ભણવું અથવા વ્યવસાયી કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવા દૈનિક અભ્યાસ કરવો અથવા શિક્ષણનું પુનરાવર્તન કર્યા કરવું અથવા નિરંતર શિક્ષણ દ્વારા શારીરિક કે માનસિક વિકાસ કરવો એમ નથી. શ્રીમોટાના મતે માનવ પોતાનું જીવન ઊર્ધ્વગામી બનાવે, તે માટે પ્રત્યેક પ્રયત્ન શિક્ષણનું પગથિયું છે.

શ્રીમોટાની સંકલ્પના મુજબ પરિસ્થિતિ, પ્રસંગો અને અનુભવો આજીવન કેળવણીનાં મુખ્ય માધ્યમો ગણ્યાં છે. પરિસ્થિતિમાંથી કેવી રીતે શીખવું તેની સમજ આપતાં તેઓ જણાવે છે : “આપણે એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં પલટાવું હોય તો આપણે જે સ્થિતિમાં હોઈએ, તે સ્થિતિ આપણને ઘણી ઘણી કઠવી જોઈએ. તેમાં એક પળ પણ રહેવાય તો તેવી પળ એટલી વેદનાયુક્ત વીતે કે જેથી કોઈપણ રીતે આપણને કળ ન વળે, યેન ન

પડે. તેવું થયા વિના એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિમાં પલટાઈ શકવાનું નથી.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૩૪) જીવનમાં પ્રાપ્ત થતા પ્રસંગો પ્રત્યે કેળવણીલક્ષી દૃષ્ટિકોણ રાખવાનું સમજાવતાં તેઓ જણાવે છે : “પ્રત્યેક પ્રસંગમાં જીવનઘડતર કાજેનો હેતુ છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૬૩) **અનુભવ એ તો જ્ઞાનોપાર્જનની ચાવી છે.** જીવનની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિઓમાં અનુભવનું જ્ઞાન, અનુભવની સમજ જીવનનો સાચો પરિચય કરાવે છે. “છતાંય જેને સર્વમાંથી આડા-ઊભા સર્વ પ્રસંગોમાંથી રૂઝું જ જોવા અનુભવવાની કળા સાંપડે છે એવા જીવો ધન્ય છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૫૮) એટલે કે અનુભવ પાછળ આપણો જીવનવિકાસના શિક્ષણનો હેતુ જીવતોજાગતો રાખવો ઘટે.

આમ જીવનની વિવિધ પરિસ્થિતિઓ, વિવિધ પ્રસંગો અને પ્રાપ્ત થતા વિવિધ અનુભવોમાંથી જીવન જીવવાની સાચી જડીબુટ્ટી પ્રાપ્ત થાય છે. પણ તે માટે સ્વવિકાસાર્થ, સ્વઘડતર માટે, કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાની સમજ વિકસાવવી જરૂરી છે.

૧૨. શ્રીમોટા અને આધ્યાત્મિક કેળવણી

વિશ્વના બધા દેશોમાં જે તે દેશના જીવનદર્શનનું પ્રતિબિંબ તેની કેળવણીના તત્ત્વદર્શનમાં પ્રતિબિંબિત થયું હોય છે. ભારતીય જીવનદર્શન મુજબ જીવનનું અધિષ્ઠાન ‘અધ્યાત્મ’ છે; જીવનનું કેન્દ્ર ‘આધ્યાત્મિકતા’ છે. તેથી જ ભારતના શૈક્ષણિક સૂત્રોમાં સૌથી મહત્ત્વનું સૂત્ર છે : “ સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે.” જીવનને કેળવણીના માધ્યમ વડે મુક્તિ તરફ લઈ જવું, તે ભારતીય માનવજીવનનો સ્વીકૃત ઉદ્દેશ રહ્યો છે.

માનવ એ અન્ય જીવજંતુની જેમ માત્ર પ્રકૃતિવશ થઈને વર્તન કરતો નથી. ઉચ્ચ કોટિનાં પ્રાણીઓ (કૂતરો, ઘોડો, હાથી વગેરે) તેમજ માનવમાં બુદ્ધિ રહેલી હોય છે. અને તેથી તેમનું વર્તન હંમેશાં પ્રકૃતિને વશ થઈને એકધારું હોતું નથી. તેનામાં સારાસારનો વિવેક હોય છે, તે નવું નવું શીખી શકે છે, જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

માનવ તો અબ્રાહમ મેસ્લોની સૌપાનિક શ્રેણી પ્રમાણે ક્રમશઃ માનવમાંથી અતિમાનવ બનવાની શક્તિ ધરાવે છે. તે આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શકે છે. “માનવથી વધારે ઊંચું કોઈ નથી. દેવોને પણ મોક્ષ મેળવવા માનવ-શરીર ધારણ કરવું પડે છે.” (‘જીવનકથની’, પૃ. ૩) અલબત્ત અહીં આત્મસાક્ષાત્કાર, આધ્યાત્મિકતાના પર્યાય તરીકે નથી. પરંતુ પ્રાચીન ભારતીય પ્રણાલિ પ્રમાણે અવ્યભિચારિણી જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષના દરવાજે જઈને માનવ ઊભો રહી શકે છે. આ સાથે વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કલા, સંસ્કૃતિ અને ધર્મ જેવા માધ્યમો દ્વારા માનવી પોતાનું ગુણઉત્થાન કરી શકે છે. જીવશાસ્ત્રીઓએ માનવીને ભલે ઉચ્ચતમ જીવ કહ્યો હોય, પરંતુ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન મુજબ વાસ્તવિક રીતે માનવી આધ્યાત્મિક જીવ છે.

સંસારનાં સમસ્ત સુખો જેવાં કે ધન, ભૌતિક સવલતો, માનમરતબો, સામાજિક પ્રતિષ્ઠા, કીર્તિ, સિદ્ધિઓની વરમાળા વગેરે પ્રાપ્ત કરવા છતાંય માનવી પોતાના જીવનની અશાંતિ અને અપ્રસન્નતા, આધ્યાત્મિકતાના અભાવને કારણે દૂર કરી શકતો નથી. ભૌતિક સમૃદ્ધિની રેતીમાં આળોટતું અમેરિકા આંતરિક શાંતિ અને સાચું સુખ પ્રાપ્ત કરવા ભારત તરફ મીટ માંડી

રહ્યું છે. અને કેટલાક લેભાગુ અને પોતાને ભગવાન કહેવડાવતા મહર્ષિઓ કે સંતો અમેરિકામાં આધ્યાત્મિક કેન્દ્રો સ્થાપી અમેરિકન પ્રજાને “યોગ” (યોગા) ને નામે ઉઘાડે છોગ ઉલ્લુ પણ બનાવે છે.

અધ્યાત્મ એ જીવનનું સત્ય છે, અધ્યાત્મના શાસ્ત્રોક્ત અર્થોની ચર્ચા ન કરતાં, કેળવણીના ફલક ઉપર જોવામાં આવે તો તેનો સરળ અર્થ, “સાચી રીતે જીવન જીવવું એ જ અધ્યાત્મ” છે. અર્થાત્ અધ્યાત્મ એ જીવનનો દષ્ટિકોણ છે. વિચાર, સમજ, અનુભવ, લાગણી અને આચરણ દ્વારા મનુષ્ય તેનો સ્વભાવ પ્રગટ કરતો હોય છે. એટલે કે સાચી રીતે જીવન જીવવા માટે વ્યક્તિનો સ્વભાવ આધ્યાત્મિક બને એટલે કે તે સાચું વિચારે, સાચું સમજે, સાચું અનુભવે અને સાચું આચરણ કરે વગેરે જરૂરી છે. આ પ્રકારના બધા જ સંસ્કારલક્ષી વ્યવહારોમાં આધ્યાત્મિક કેળવણી સમાયેલી છે તેમ કહી શકાય. એટલે કે માનવનાં શરીર, મન અને બુદ્ધિને સુસંસ્કારિત કરવા વ્યક્તિના જીવનને આ પ્રકારના અધ્યાત્મના સંસ્કારો દ્વારા પૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ અર્થે સંસ્કારિત કરવું એટલે આધ્યાત્મિક કેળવણી.

વર્તમાન ઉપભોગવાદી ભૌતિક સમાજવ્યવસ્થાનાં સુખોએ માનવીનું મન જકડી લીધું છે. તેથી ભૌતિકવાદી વર્તમાન યુગમાં વ્યક્તિ શારીરિક સુખો મેળવવા માટે જ જીવન વ્યતીત કરી રહી છે. વ્યક્તિ વધુમાં વધુ શારીરિક સુખોથી શરૂ કરી માનસિક સુખો સુધી જ પોતાની જીવનસત્તાને અનુભવી રહી છે. પરિણામે તે પોતાનામાં પડેલી અધ્યાત્મિક જીવનની તથા એની સાથે સંકળાયેલી નરમાંથી નારાયણ બનવાની ઉચ્ચતમ સંભાવનાઓને બિલકુલ ભૂલી ગયો છે. માનવી ભૂલી ગયો છે કે પોતાનામાં એક એવી દિવ્ય ચેતના વિદ્યમાન છે જે તેને સીમિત ભૌતિક અસ્તિત્વની ઉપર લઈ જઈ શકે તેમ છે. અધ્યાત્મ ભાવે જોઈએ તો માનવી તેના સાચા સ્વરૂપમાં આત્મસ્વરૂપ છે, પરમાત્માનો અંશ છે. પરંતુ આ જગતમાં આવ્યા બાદ તે રૂપ અને નામ પામે છે, ત્યારે આત્માની સાથે તેના વ્યક્તિત્વમાં બીજાં પરિમાણો શરીર, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર ઉમેરાય છે. શરીર, મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને આત્મા આ બધાનાં લક્ષણોને સમજી તે તમામને સાચો દષ્ટિકોણ આપવો એટલે આધ્યાત્મિક કેળવણી.

શ્રીમોટા માનતા કે વ્યક્તિના જીવનનું વ્યક્તિગત વર્તુળ સમાજ, દેશ અને વિશ્વને ધ્યાનમાં રાખીને દિન-પ્રતિદિન, વર્ષોવર્ષ, મોટું થતું જાય તે જરૂરી છે. આ માટે મન, બુદ્ધિ અને આત્માની ઊંડાણયુક્ત વિશાળતા જરૂરી છે. વ્યક્તિત્વ-નિર્માણ એ શ્રીમોટાનું એક માત્ર રચનાત્મક કાર્ય હતું. તેઓ સમજતા કે વ્યક્તિના જીવનને સર્વાંગી સ્પર્શ આપવા તેમજ તેના જીવનમાં આત્માનું શાસન નિર્માણ થાય તે અર્થે ઈન્દ્રિયો, મન, હૃદય અને આત્માને કેળવવાની તાતી જરૂર છે.

વ્યવહારલક્ષી શિક્ષણમાં એમ માનવામાં આવે છે કે વ્યક્તિ જીવનમાં જે કાંઈ આદાન, પ્રદાન કે વ્યવહારની પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે પાંચ પ્રકારની છે. શરીરની પ્રવૃત્તિઓ, પ્રાણની પ્રવૃત્તિઓ, મનની પ્રવૃત્તિઓ, ચિત્તની પ્રવૃત્તિઓ અને આત્માની પ્રવૃત્તિઓ. આ દરેક પ્રવૃત્તિ અંગેની કેળવણી જ્યારે માનવીને અપાશે, ત્યારે જ તે એક સંપૂર્ણ કેળવણી બની રહેશે. અર્થાત્ પૂર્ણ કેળવણી માટે આધ્યાત્મિકતાનો સમાવેશ કેળવણીમાં આવશ્યક છે. આજના કહેવાતા અર્વાચીન શિક્ષણમાંથી અને તેમાંય ખાસ કરીને ભારતમાં તો ‘ધર્મનિરપેક્ષતા’ના દંભી અંચળા હેઠળ આધ્યાત્મિકતાને નેવે મૂકી દીધી છે. હા, કદાચ જ્ઞાનના વિસ્ફોટમાં આધ્યાત્મિકતાને અલગ વિષય તરીકે કદાચ ન શીખવાય, પરંતુ શિક્ષણ કાર્યમાં આધ્યાત્મિકતા કપડાના તાણાવાણાની જેમ વણાઈ ગયેલી હોવી જોઈએ, પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આધ્યાત્મિકતાના રંગે રંગાયેલા વગરનું શિક્ષણ એકડા વગરના મીંડાઓની હારમાળા બની રહે છે, જેનું મૂલ્ય શૂન્ય છે. શિક્ષણની નવી નીતિ(૧૯૮૬) માં “યોગ” શિક્ષણને સ્થાન અપાયું છે. તેમજ લોકોની રુચિ યોગ, પ્રાણાયામ વગેરે તરફ ઢળવા માંડી છે, તે એક શુભ નિશાની છે. ભારતમાંથી ‘ધર્મનિરપેક્ષતા’નો બાહ્યાંબર ફગાવી દઈ ‘ધર્મસહિષ્ણુતા’ ને અપનાવવામાં આવે, દરેક ધર્મની મંજિલ આખરે તો એક જ છે, ફક્ત માર્ગો વિવિધ પ્રકારના, લાંબાટૂંકા, સીધા-આડાઅવળા, ચઢાણ-ઉતરાણવાળા છે. કોઈ એક ધર્મ બીજા ધર્મથી ચડિયાતો છે કે કોઈ એક ધર્મ બીજા ધર્મથી નિમ્ન કક્ષાનો છે તેવું માનવા માટે કોઈ કારણ નથી. શિક્ષણ ક્ષેત્રે વધુ નહિ તો એકબીજાના ધર્મ પ્રત્યે આદરભાવ કેળવાય, ધર્માધતાને દેશવટો આપવામાં આવે તો ય પૂરતું ગણાશે.

આમ, અહીંયાં ઈન્દ્રિયોની, મનની, હૃદયની તેમજ આત્માની કેળવણી સંબંધી શ્રીમોટાના વિચારો આવરી લેવામાં આવ્યા છે. આ ઉપરાંત સ્વ દ્વારા સ્વનું નિર્માણ તેમજ નરમાંથી નારાયણના આવિષ્કારની પ્રક્રિયા

૧૩. પ્રાર્થના - કેળવણી

પ્રત્યેક ધર્મમાં પ્રાર્થનાનો મહિમા ગવાયો છે. વ્યક્તિના મનને સ્વચ્છ, શુદ્ધ રાખવા માટે પ્રાર્થના એ એક ઉત્તમ સાધન છે. પાણીમાં કપડાંને ધોવાથી તેનો મેલ જતો રહે છે, તેમ ઈશ્વરને અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરવાથી મનનો મેલ સાફ થાય છે, મન અને બુદ્ધિ નિર્મળ બને છે, હૃદયની પવિત્રતા તીવ્ર બને છે. આમ મન, હૃદય અને બુદ્ધિની કેળવણી માટે પ્રાર્થના એ ઉત્તમ સાધન છે.

જીવનવિકાસની સાધનામાં હૃદયથી કરાયેલી પ્રાર્થના ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જીવ ટકાવી રાખવા પ્રાણવાયુ જરૂરી છે તેમ જીવન ટકાવી રાખવા પ્રાર્થના. તેથી જ સાધુ-સંતો, મહંતો તેમજ મહાન પુરુષો પોતાની દિનચર્યાનો પ્રારંભ પ્રાર્થનાથી જ કરતા હોય છે. ગાંધીજીને ‘મહાત્મા’ બનાવનાર તેમના જીવનનું મહત્વનું સાધન હતું તો તે હતી પ્રાર્થના. શાળાઓમાં પણ શૈક્ષણિક કાર્યની શરૂઆત પ્રાર્થનાથી જ થાય છે. પ્રાર્થના દ્વારા લાંબે ગાળે ઉચ્ચ પ્રકારના સંસ્કાર પડે છે, જે દ્વારા આધ્યાત્મિક કેળવણી તરફ ડગ માંડી શકાય, જો તે પ્રાર્થના દિલમાંથી પ્રગટ થતી હોય તો અને તેમાં કૃત્રિમતા કે રોજીંદો યાંત્રિક વ્યવહાર ન બને તો. શાસ્ત્રોમાં તો સવારે ઊઠતાં, સ્નાન કરતાં, ભોજન કરતાં તેમજ નિદ્રાગમન કરતાં કઈ કઈ પ્રાર્થના કરવી તેનો ઉલ્લેખ કરાયો છે, જેના દ્વારા વ્યક્તિની સંસ્કારિતા વધતી હોય છે. શ્રીમોટાએ પણ પ્રસંગોચિત જુદી જુદી, સરળ ભાષામાં, સ્વચ્છ પ્રાર્થનાઓ લખી છે. જેમાંથી કેટલીક પ્રાર્થનાઓ નમૂના રૂપે નીચે આપેલી છે.

(૧) જમતી વખતે :

“સ્વીકારી પ્રભુ અલ્પ અર્થ્ય કરજો શુદ્ધિ સહુ કોષની,
ચેતાવો હૃદયશક્તિ મુજ જીવને શી ચેતનાથી ભરી.”

(૨) જન્મદિન નિમિત્તે:

‘આ જે જન્મ, શરીરનો નવ ગણો, તે જન્મ તો પામવા,
દૈવીભાવ પ્રભુ તણો જીવનમાં, તેની પ્રતિષ્ઠા થવા.

પામ્યા સ્થૂળ નહિ નિરર્થકપણે, એ સૂક્ષ્મ ચેતાવવા,
એવું ભાન થયાં કરો હૃદયમાં, એવી હજો પ્રાર્થના.”

(૩) ચોપડા પૂજનની : (શાર્દુલવિકીરિત)

“લક્ષ્મીનો ઉપયોગ બનતાં શક્તિ બને લક્ષ્મી તે,
તેનું ભાન જગાડવા જીવનમાં, પૂજા વિધિ આ ખરે,... ૧
ધર્મે જે વપરાય લક્ષ્મી જીવને, સદ્બુદ્ધિ પ્રેરાવતી,
ને સંસ્કાર સ્કુરાવીને જીવનમાં આનંદ રેલાવતી,..... ૨
જે લક્ષ્મી સુખ નિત્ય વૈભવ અને ઐશ્વર્ય દે પૂર્ણદા,
તે લક્ષ્મી અજવાળજો જીવને તે લક્ષ રે’જો સદા,..... ૩

(અનુષ્ટુપ)

પરમાર્થ અને સ્વાર્થ બંનેનો મેળ જીવને,
પ્રેરાવવા મળી લક્ષ્મી, વપરાજો રૂડી રીતે.”..... ૪

(૪) સ્વજનના મૃત્યુ બાદ કરવાની પ્રાર્થના :

(શિખરિણી મંદાકાંતા)

“ગયેલા આત્માને મન-હૃદયથી, આપજે શાંતિ પૂરી,
બધી રીતે એનું પ્રભુ ! કરવજે, સર્વ કલ્યાણ શ્રીજી.
બધા જીવો સાથે ગત જીવનમાં, જે થયેલો સંબંધ,
કરાવી દ્યો એને સહુ તરફથી, સાવ નિશ્ચિંત મુક્ત.”

સ્વવિકાસ માટે અથવા સ્વઘડતર માટે આત્મવિશ્વાસ અને આત્મબળ જેવા ગુણો વિકસાવવા જરૂરી છે. આવા આધ્યાત્મિક ગુણોના વિકાસ માટે પ્રાર્થના જરૂરી છે. શ્રીમોટાએ પ્રાર્થના સંબંધી ઘણું કહ્યું છે. તેઓશ્રીના પ્રાર્થના સંબંધી વિચારો કેળવણીપ્રધાન છે.

પ્રાર્થના નામની આખી એક પુસ્તિકા શ્રીમોટાએ લખી છે. અત્રે માત્ર ‘કેળવણીમાં પ્રાર્થના’ મુદ્દાની ચર્ચા કરી છે.

“ પ્રાર્થના એ એક પ્રકારનું ભાવાત્મક ધ્યાન છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૬૭)

“જીવનને યોગ્ય બળ, પ્રેરણા, સહાનુભૂતિ, ધીરજ, હિંમત એવું એવું તો પ્રાર્થનામાંથી મળી રહે છે.” (‘કુરુક્ષેત્રે ધર્મક્ષેત્ર’, પૃ. ૨૯)

“અંતઃકરણને સ્વચ્છ ને શુદ્ધ રાખવા પ્રાર્થના છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૩૩૯)

“ખાલી ખાલી મોઢેથી પ્રાર્થના બોલવાથી તેવી પ્રાર્થનાનો ઉઠાવ ને રણકાર કદી પણ ઊઠી શકતો નથી. ભારોભાર વેદના પ્રકટ્યા વિના પ્રાર્થનામાં આર્તનાદ ક્યાંથી પ્રકટે?” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૩૪)

“જીવનમાં પોતાના ધ્યેયને સાકાર પમાડવા માટે પ્રાર્થનાનો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક હેતુમૂલક દષ્ટિથી ઉપયોગ કર્યા કરે છે તેવો જીવ વિશેષ ને વિશેષ ધ્યેય પરત્વે એકલક્ષી બનતો જાય છે.” (‘ધનનો યોગ’, પૃ. ૭૫)

“પ્રાર્થનાના એકધારા અભ્યાસથી બધાં કામોમાં ઓછામાં ઓછા દોષો થાય છે. જીવનમાં સારા વિચાર કરવાની પ્રેરણા મળે છે.” (‘પ્રાર્થના’, પૃ. ૧)

“જે પ્રાર્થનાના હાર્દમાં જો આપણો સાચોસાચો ખરેખરો ને પૂરેપૂરો દિલનો જીવતો જાગતો સાબદો થયેલો પુરુષાર્થ પ્રગટેલો નથી હોતો, તો તેવી પ્રાર્થના જીવનવિકાસની સાધનામાં ફળીભૂત થઈ શકતી નથી.” (‘જીવનદર્શન’, પૃ. ૩)

“આપણી દરરોજની હાલત, દશા, વિચારો, લાગણીઓ, કાર્યો વગેરે જેમ થવાં જોઈએ તેમ ન થયાં જતાં હોય તો તે પણ એને સતત નિવેદન કર્યા કરો. ને સાચા માર્ગદર્શન માટે ગદ્ગદ કંઠે પ્રભુને પ્રાર્થના કરવાનું રાખો.” (‘પ્રાર્થના’, પૃ. ૨૫)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટાએ પ્રાર્થના દ્વારા જીવનવિકાસની એને સ્વઘડતરની વાત ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો છે. પ્રાર્થનાને તેઓ ભાવાત્મક ધ્યાન ગણાવે છે. આવું ભાવાત્મક ધ્યાન, ચિત્ત અને મનની એકાગ્રતા વધારે છે. આવી મનની એકાગ્રતા કેળવણીની પૂર્વશરત છે. પ્રાર્થના આમ તો હૃદયનું મૌન છે પણ હૃદયની સંસ્કારિતા વધારવા તેમજ મનની ચંચળતા નિરવ કરવા પ્રાર્થના બોલવામાં કે ગાવામાં આવતી હોય છે. પ્રાર્થના દ્વારા આત્માને પરમાત્માની હાજરીની અનુભૂતિ થાય છે, જે દિવ્ય દષ્ટિ વિકસાવવામાં મદદરૂપ બને છે.

વ્યક્તિના સર્વાંગી વિકાસ માટે જીવનમાં ગુણો કેળવવા તે ખૂબ જ આવશ્યક છે. આત્મબળ, પ્રેરણા, ધીરજ, હિંમત, શ્રદ્ધા જેવા ગુણો કેળવવા પ્રાર્થના એક ઉત્તમ સાધન છે. શ્રીમોટા જણાવે છે, “પ્રાર્થના જેવું ચેતનવંતું ને બળવાળું બીજું કોઈ સાધન નથી.” (પ્રાર્થના, પૃ. ૨) અર્થાત્ જીવનવિકાસ કાજેનું જીવનચૈતન્ય તેમજ જીવનબળ પ્રાપ્ત કરવા પ્રાર્થનાને જીવનમાં સ્થાન આપવું જોઈએ. પ્રત્યેક કાર્ય કે કર્મ કરતી વખતે પ્રાર્થનાનો ભાવ જાગૃત રહે તે જરૂરી છે, જેથી જીવનકર્મમાં સાત્ત્વિકતા અને સત્યતાનું નિર્માણ થાય.

શ્રીમોટા પ્રાર્થનાને માત્ર ‘કર્મકાંડ’ તરીકે સ્વીકારવા સામે ચેતવણી આપે છે અને હૃદયમાંથી પ્રાર્થનાનો આર્તનાદ કરવાનું સૂચવે છે.

સારો વિચાર સારું કર્મ કરાવે છે. સારાં કર્મો વડે જીવન પણ સાત્ત્વિક અને ઊર્ધ્વગામી બનતું હોય છે. પણ આવા સારા વિચારો પ્રગટે, તે માટે પ્રાર્થનાનું સાતત્ય આવશ્યક છે. શ્રીમોટા પ્રાર્થનાનો ફાયદો સમજાવતા જણાવે છે કે પ્રાર્થનાના એકધારા અભ્યાસના કારણે બધાં જ કામોમાંથી દોષોનું પ્રમાણ નિર્મૂળ થતું જાય છે. આમ જ્યાં દોષો નિર્મૂળ થાય, ત્યાં અસંતોષ, ક્રોધ, તિરસ્કાર જેવા આસુરી ગુણો આપોઆપ નિર્મૂળ થાય છે, જેથી કરીને જીવન નંદનવન બનતું જાય છે.

માત્ર પ્રાર્થના કરીને બેસી ન રહેતાં સાથે સાથે પુરુષાર્થ કરવાથી જ ધ્યેયની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાતનું અનુમોદન આપતાં શ્રીમોટા ધ્યેયને સાકાર કરવા ભક્તિપૂર્વક પ્રાર્થના કર્યા બાદ પુરુષાર્થની પરાકાષ્ટા કરવાનું પણ જણાવે છે. પ્રયત્ન અને પુરુષાર્થ વિનાની પ્રાર્થના ફળીભૂત થતી નથી. God helps those who help themselves. ગજેન્દ્રમોક્ષના દૃષ્ટાંતમાં ગજરાજ મગરની પકડમાંથી છૂટવા મરણિયો પરિશ્રમ કરે છે. ત્યારબાદ જ ગ જ ર l જ પ્રાર્થના કરે છે, જેના દ્વારા તે મુક્તિ મેળવે છે.

જીવનમાં સાત્ત્વિકતા અને પવિત્રતા પ્રકટાવવા માટે જીવદશાની વૃત્તિનું જોર ઓછું કરવું આવશ્યક છે. શરીર પ્રકૃતિમાં ઊભી થયેલી ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રવૃત્તિઓને દબાવવાથી વિકૃતિ નિર્માણ થતી હોય છે. આવા

સંજોગોમાં આવી વૃત્તિઓના શમન માટે પ્રાર્થના એક ઉચ્ચતમ સાધન છે. શ્રીમોટા આવા કાળે આત્મનિવેદનથી પ્રાર્થના કરવાનું જણાવે છે. “જીવપ્રકારની વૃત્તિથી મુક્ત થવાને કોઈક પ્રાર્થનાત્મક ભજન દ્વારા આપણો આર્તપોકાર આત્મનિવેદન ભાવે શ્રીપ્રભુને સંભળાવવો.” (‘પ્રાર્થના’, પૃ. ૨૩) વૃત્તિઓનું ઉર્ધ્વીકરણ (Sublimation) કરવું એ એક પ્રકારની કેળવણી જ છે.

આમ, પ્રાર્થનાને કેળવણીના એક સાધન તરીકે ધ્યાનમાં લેવાની છે. મન, ચિત્ત અને હૃદયના ઘડતર માટે પ્રાર્થના એક પાઠ (Lesson) બને છે. કવિ નાનાલાલે પણ ઉપનિષદની પ્રાર્થનાનું સુંદર રૂપાંતર કરતાં કહ્યું છે,

“અસત્યોમાંહેથી, પ્રભુ પરમ સત્યે તું લઈ જા,
મહામૃત્યુમાંથી અમૃત સમીપે નાથ તું લઈ જા.”

આમ પ્રાર્થનામાં ભારોભાર પોતાની જાતને કેળવવાની વૃત્તિ પ્રકટ થાય છે. આવી સ્વઘડતરની વૃત્તિ નિર્માણ થવી કેળવણીની શુભ શરૂઆત જ છે.

પ્રાર્થના દ્વારા પોતાનું ઘડતર કરવું; સાથે સાથે સમાજમાં પણ સદાચાર અને સારાં કામો વધે તેવાં કાર્યો કરવાં એ પણ એક પ્રકારની પ્રાર્થના જ છે. “કોઈની સેવા કરવી, સારા વિચારો પ્રમાણેનો વર્તાવ કરવો, બીજાં સારાં કામો કરવા, સદાચાર ને પરોપકારી રહેવું ને થવું, સર્વની સાથે સુમેળ ને પ્રેમથી રહેવું-એ બધી પ્રાર્થનાની જ એક પ્રકારની રીત છે.” (‘પ્રાર્થના’, પૃ. ૨૮) શ્રીમોટાના આ અવતરણમાં પ્રત્યેક ક્રિયામાં કેળવણીનાં દર્શન થાય છે. ઉપરોક્ત ચર્યાના નિચોડ સ્વરૂપે કહી શકાય કે

૧૪. ઇન્દ્રિયોની કેળવણી

માનવી એ માત્ર પ્રકૃતિનું એક તત્ત્વ નથી. પરંતુ તે આધ્યાત્મિક શક્તિ ધરાવતું પ્રકૃતિનું એક ઉત્કૃષ્ટ સર્જન છે. માનવી તેના સાચા સ્વરૂપમાં આત્મસ્વરૂપ છે, પરમાત્માનો અંશ છે. તેની આધ્યાત્મિકતા વડે તે પ્રાણીમાત્રથી જુદો જ તરી આવે છે. માનવ પોતાની છુપાયેલી સૂક્ષ્મ શક્તિઓનો ઉચ્ચતમ વિકાસ સાધી આત્મસાક્ષાત્કાર કરે એ આધ્યાત્મિક કેળવણીનો મૂળભૂત હેતુ રહેલો છે. પ્રવર્તમાન સમયમાં અપાતી કેળવણી માત્ર ‘માહિતી પ્રચૂર અને વ્યવસાયલક્ષી’ બની ગઈ છે. વર્તમાન કેળવણી રોટલો કમાઈ લેવાનું શીખવે છે પણ ક્યો રોટલો ન ખાવો અથવા તો ખાધા પછી તેને કેવી રીતે પચાવવો તે અંગે કંઈ જ પ્રકાશ ફેંકતી નથી. તેથી જ વર્તમાન શિક્ષણ ઢાંચામાં જેમ જેમ વ્યક્તિ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેતી જાય છે તેમ તેમ તેનામાં અસંતોષ, નિરાશા, અપ્રસન્નતાની માત્રા પણ વધતી જાય છે. અર્થાત્ વ્યક્તિનું સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ વિકસે અને સાચા અર્થમાં માનવ બને તે બાબતમાં વર્તમાન કેળવણીનું લક્ષ્ય નહિવત્ છે.

જ્યાં સુધી માનવશરીરમાં ‘જીવ’ છે, ત્યાં સુધી શરીરની તમામ ઇન્દ્રિયો તેના સ્વભાવ પ્રમાણે કાર્યશીલ હોય છે. ઇન્દ્રિયોનો પ્રાકૃતિક સ્વભાવ એ છે કે સામે આવેલા વિષયને ગ્રહણ કરવો. તેથી વ્યક્તિ વિષય ગ્રાહ્યતા પ્રાપ્ત કરતી જ રહે છે અને પોતાના રાગદ્વેષ ઉમેરીને પ્રિય-અપ્રિયનો ભેદ પાડી દુઃખી થતો રહે છે. “ઇન્દ્રિયોની સૂક્ષ્મ ઇચ્છાઓ એવી તો મીઠી અને બળવાન હોય છે કે સંતોષાય તો જ આપણને સુખ મળે છે. સંસારના રોજરોજ વ્યવહારમાં જ ડૂબી ગયેલા માનવીને ઇન્દ્રિયોની આવી સૂક્ષ્મ ચાલબાજીની સમજણ જ ઘણીવાર નથી પડતી તો પછી તેના પ્રતિકાર કરવાનું તો સૂઝે જ ક્યાંથી ?” (‘જીવનસંદેશ’, પૃ. ૨૩૯) જીવનપર્યંત ‘ઇન્દ્રિયોનો સંયમ’ કેળવવાનું તે ક્યાંય શીખ્યા હોતો નથી. ગાંધીજીએ કહ્યું છે, “ખરી કેળવણી તેને મળી છે, જે પોતાની ઇન્દ્રિયોને વશ રાખી શકે છે.” (‘જીવનસ્મરણ સાધના’, પૃ. ૩)

એમ કહેવાય છે કે ‘પ્રાણ અને પ્રકૃતિ સાથે જાય’ તથા ‘તૃષ્ણા ન

જીર્ણા, વયમેવ જીર્ણા.’ અર્થાત્ માનવી પ્રાણ ત્યાગે ત્યાં સુધી તેની પ્રકૃતિ સાથે જ રહે છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રકૃતિ જીર્ણ પણ થતી નથી. એટલે કે માનવી પૂરેપૂરો પ્રકૃતિથી મુક્ત થઈ શકે નહિ. તેથી જ સર્વ તત્ત્વદર્શનોમાં ઈન્દ્રિયોથી મુક્ત થવાની વાત ન કરતાં ઈન્દ્રિયોને જીતી લેવાની કે સંયમિત કરવાની વાતને વધુ પ્રાધાન્ય અપાયું છે. ભારતની ઋષિ પરંપરાઓમાં કે ગુરુકુળની પરંપરાઓમાં પણ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ દરમિયાન ઈન્દ્રિયોને નિયંત્રિત કરવા વિવિધ પ્રકારની કેળવણી અપાતી હતી.

શ્રીમોટા માનવીને ઉચ્ચતમ કક્ષાએ લઈ જવા માટે ઈન્દ્રિયોની કેળવણી ઉપર ભાર મૂકે છે. તેઓના કેળવણી વિષયક વિચારો પ્રમાણે જીવનમાં સત્ત્વગુણોના વિકાસ માટે ઈન્દ્રિયોની શુદ્ધિ જરૂરી છે. પાંચ ઈન્દ્રિયો તથા છઠ્ઠી ઈન્દ્રિય મન ઉત્તમ પ્રકારનું જ ચરિયાણું (ચારો) મેળવે, તે માટે ઈન્દ્રિયોને સંયમિત કરવી પડશે, કેળવવી પડશે. પાંચે ઈન્દ્રિયો જ્ઞાન પ્રાપ્તિનાં ઉપકરણો છે, જે આંખ, કાન, નાક, ત્વચા અને જીભ દ્વારા રૂપ, શબ્દ, ગંધ, સ્પર્શ તથા રસ વગેરે વિષયો સંબંધિત માહિતી એકત્ર કરે છે, ત્યારબાદ અનુભવ પ્રાપ્ત કરી, વસ્તુનું કે વિષયનું વાસ્તવિક જ્ઞાન મેળવે છે. જો ઈન્દ્રિયો કેળવાયેલી કે શુદ્ધ થયેલી નહિ હોય તો ઈન્દ્રિયજન્ય પ્રાપ્ત વાસ્તવિક અનુભવો ક્ષતિયુક્ત રહેવા સંભવ છે. આ બધાં કારણોસર ઈન્દ્રિયોની કેળવણી આવશ્યક છે. શ્રીમોટાના ઈન્દ્રિયોની કેળવણીસંબંધી વિચારો નીચે મુજબ છે :

“આજે કેળવણીમાં શરીરનો ભપકો ને વિલાસ વધે એવી જાણેઅજાણે પેરવી હોય છે. ઊંચા ગણાતા લોકોની રીતભાત, ઓઢવા પહેરવાની રીતરસમ, રહેણીકરણી વિષય-વિકારને પોષણ મળે તેવી જ છે, આ સારાં ચિહ્નો નથી. ક્યાંયે સંયમ કે શિસ્તની ભાવના જીવતી જ ના હોય એવું લાગે છે.” (‘શ્રીમોટા સાથે વાર્તાલાપ’, પૃ. ૧૫૩)

“જગતમાં યોગ્ય રીતે જીવન જીવવું એનો અર્થ જ એ કે સતત જાગૃતિ હોય.” (‘જીવનસંદેશ’, પૃ. ૨૪૨)

“આપણી ઈચ્છાઓ ઉપર, વાસનાઓ ઉપર, નિત્યના વ્યવહારુ જીવન ઉપર, જ્યાં સુધી આપણે ઉપરવટ જઈ જઈને આપણા ઉપયોગમાં

તેમને લઈ શકીએ એવી જીવનની કળા આપણામાં નહિ આવે, ત્યાં સુધી આપણો જલદી વિકાસ થવાનો નથી.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૧૬૩)

“આપણી દરેક ક્રિયામાં રાગ, સુખ, લહેર વગેરે ન રાખીએ પણ એની પાછળના ચેતનબળમાં જ લક્ષ રાખી એ તો જીભની સ્વાદવૃત્તિ, કાનની વૃત્તિ, નાકની વૃત્તિ, આંખની દષ્ટિ ને ઈન્દ્રિયોની લોલુપતા વગેરેનું જોર એકદમ ઘટી જશે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૮૩)

“ગમે તે થાય તેમ છતાં જીવનમાં નકારાત્મક પાસાંને તો આંખ, કાન, જીભ, મન ન ધરવાં તો ન જ ધરવાં.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૫૦૬)

“આપણે જે જે પ્રવૃત્તિઓને અશુભ તરીકે ઓળખી શકીએ છીએ, તેવી પ્રવૃત્તિઓ તરફ જ્યારે આપણી ઈન્દ્રિયો ખેંચાય છે, ત્યારે આપણને ખબર તો હોય છે કે, “આ કાર્ય કરવા જેવું નથી. તેમ છતાં આપણી ઉપરવટ થઈને ઈન્દ્રિયો પોતાનું ધાર્યું કરી જાય છે. આ અટકાવવા સૌથી પહેલાં તો, આપણે સંસ્કાર શુદ્ધિ કરવા સમર્થ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.” (‘સુખનો માર્ગ’, પૃ. ૩૮)

“વૃત્તિ એટલે ગતિ. જો આપણને સાચી વૃત્તિ ગમે તે પ્રકારની તે હો, જાગી હશે તો ગતિ કરાવશે જ.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૧૯)

“જે કંઈ થાય તે ભલે થયાં કરે, પણ આપણે માત્ર જાગૃતિ રાખીને જોશ, વેગ, ઉલ્લાસ, ખંત અને ઉત્સાહ વધાર્યા જ કરવાનાં છે.” (‘જીવનપગરણ’, પૃ. ૧૪૦)

“આપણે કંઈ બીજા કશાનો સામનો કરવાનો નથી, સામનો જે કરવાનો છે, તે તો અંતરમાં આંતરિક વૃત્તિઓનો.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૯૫)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા પ્રાણગત ઈન્દ્રિયોને કેવી રીતે સમજવી, તેને કેવી રીતે નિયંત્રિત કરવી તથા વ્યક્તિએ શી શી કાળજી રાખવી વગેરે બાબતો સરળ અર્થમાં સમજાવી છે. એમ કહેવાય છે કે ‘જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારાત્ દ્વિજ ઉચ્ચતે।’ અર્થાત્ જન્મથી પ્રત્યેક માનવી શુદ્ર છે. (શુદ્ર એટલે નિમ્ન કોટિનો). સંસ્કારોથી તે દ્વિજ બને છે. સંસ્કાર એટલે જ કેળવણી. શ્રીમોટા વર્તમાન કેળવણી પ્રત્યે ચિંતા વ્યક્ત

કરતાં જણાવે છે કે આજની કેળવણીમાં સંયમ કે અનુશાસન ક્યાંય જોવા મળતું નથી. એટલું જ નહિ 'કેળવાયેલા' લોકો જોતાં એમ લાગે છે કે વિષયવિકારને પોષવાનું જ કાર્ય જાણે કેળવણી કરતી હોય ! જો શિક્ષકગણ (પ્રાથમિકથી માંડીને યુનિવર્સિટી કક્ષાના) માંથી ઉચ્ચ કક્ષાએ કામ કરતા કેટલાય શિક્ષકો જો ઘરને અંધારે ખૂણે ભેગા થઈને બિભત્સ ચિત્રો જોવાની મજા (?) લૂંટતા હોય તો તેમની નેત્રેન્દ્રિય જ્યારે દીકરી કે બહેનસમી વિદ્યાર્થીનીઓને વર્ગમાં ભણાવતી વખતે કઈ દૃષ્ટિએ અને કેવી રીતે જોતી હશે તે કલ્પનાતીત નથી. કેટલાક શિક્ષકોની સ્વાદૃષ્ટિ એટલી બધી તીવ્ર હોય છે કે એક દિવસ જો બજારનું ખાચ નહિ તો રાત્રે ઊંઘ ન આવે. ઈન્દ્રિયસંયમ શિક્ષકોએ તો ખાસ કેળવવો જરૂરી છે, કારણ કે તેમણે જીવંત બાળકો સાથે કામ કરવાનું છે, પાંચથી છ કલાકનો સમય ગાળવાનો છે. (કોલેજ-યુનિવર્સિટીમાં ફક્ત ચાર કલાક) શિક્ષકનું જીવન-તેનું વર્તન-તો પદાર્થ-પાઠરૂપ હોવું જરૂરી છે.

શ્રીમોટા ઈન્દ્રિયોનાં લક્ષણોનો સ્વીકાર કરતાં કહે છે કે ઈન્દ્રિયો તેના સ્વભાવગત વ્યવહારો ભલે ચાલુ રાખે પણ વ્યક્તિએ સર્વ વૃત્તિઓનો ઉચ્ચ સમન્વય કરવા પૂરતી જાગૃતિ રાખવી પડશે. જાગૃતિ એટલે સંસ્કારિતા નિર્માણ કરવાની સાધના. એ સ્વાભાવિક છે કે બહારથી આવનારી માહિતી પ્રથમ તો ઈન્દ્રિયોના છેડા ઉપર ઝીલાતી હોય છે, ત્યારબાદ જ્ઞાનતંતુના બીજા છેડા દ્વારા ચિત્તની અંદર કે મનની અંદર પુનઃ ઝીલાતી હોય છે. આ રીતે દૃષ્ટિ, ધ્વનિ, ગંધ, સ્પર્શ તથા સ્વાદનાં બધાં ચિત્રો માનવીના ચિત્તમાં ઝીલાતાં હોય છે, જે ત્યારબાદ બુદ્ધિ સમક્ષ રજૂ થાય છે. બુદ્ધિ તેની વિચારશક્તિના બળ વડે તથા વિવેક સૂઝથી સારો નરસો અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ તમામ ભૌતિક પદાર્થો એવમ્ સંસારગત વિષયો ઈન્દ્રિયો દ્વારા જ પ્રવેશ પામે છે. શ્રીમોટા ઈન્દ્રિયોને કેળવવા માટે પૂર્ણ જાગૃતિ રાખવી, વિચાર, લાગણી-ભાવના તેમજ ચેતનાનું પૃથક્કરણ કરતા રહેવું, તેમજ સતત સંસ્કાર શુદ્ધિ કરવાનું જણાવે છે.

વ્યક્તિએ પોતાની ઉચ્ચ કક્ષા પ્રાપ્ત કરવા સતત જાગૃતિ રાખવી જરૂરી છે. આ માટે તેણે ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત અનુભવો કે જ્ઞાનનું ઊંડું પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ. ત્યારબાદ જીવનવિકાસમાં ઉપયોગી યથાર્થ

વ્યવહારો જ સ્વીકૃત કરી બાકીના વ્યવહારો, બાકીની વૃત્તિઓ તેમજ લાગણીઓ ત્યજ દેવી જોઈએ. આ ઉપરાંત આંખ, કાન, જીભ, નાક કે ચામડીની લોલુપતા ઘટાડવા માટે આ તમામ અંગોની અંદર છુપાયેલી સૂક્ષ્મ ચેતાશક્તિને જ લક્ષમાં રાખવાનું તેઓ જણાવે છે.

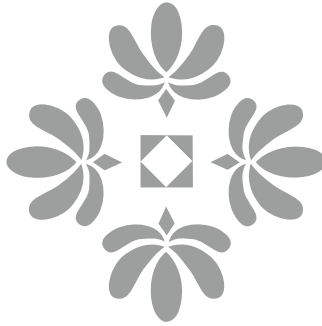
શ્રીમોટા ઈન્દ્રિયોને નિયંત્રિત કરવા માટે સંસ્કારશુદ્ધિ કરવાનું જણાવે છે. એટલે કે કર્મો, વાસનાઓ, લાગણીઓ, વિચારો, વૃત્તિઓ વગેરેની ઉચ્ચ કક્ષાની છાપ જ મન સુધી જવા દેવી. આમ, વ્યક્તિએ પોતાની જાતના પ્રહરી બનવા સતત જાગૃતિ રાખવાની છે. જાગૃતિની સાથે સાથે અંતઃકરણ પ્રસન્ન રહે, નિરાશા ન અથડાય તે માટે ઉત્સાહ અને ખંત વધારવાની વૃત્તિ કેળવવાનું પણ જણાવે છે. સંસ્કારશુદ્ધિ માટે મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રોનું વાંચન કરવું, બોધકથાઓ સાંભળવી, ધર્મશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો, વગેરે પ્રવૃત્તિઓ કરી શકાય.

શ્રીમોટા જણાવે છે, “સાચી કેળવણીનું લક્ષ્યબિંદુ ઈન્દ્રિયોને નહિવત્ કરવાનું છે ને તે મને તો ખોટું નથી લાગતું. એનો અર્થ એવો નથી કે ઈન્દ્રિયોને જડ બનાવી દેવાની છે.” (‘જીવનપગરણ’, પૃ. ૧૪૦) એટલે કે શ્રીમોટા ઈન્દ્રિયોને તેમનાં લક્ષણો સાથે સ્વીકારી નિયંત્રિત કરવાની ક્રિયાને કેળવણીનું એક લક્ષ્ય ગણે છે. તેમના મતે જીવનમાં જે કંઈ થાય તે ભલે થયા કરે પણ વ્યક્તિ જાગૃત રહી ઉચ્ચ વૃત્તિઓનું સેવન કરતો હશે તો તે જરૂર જીતેન્દ્રિય બની શકશે. તેઓ જણાવે છે, “વૃત્તિ એ દુઃખનું મૂળ કારણ છે. એ વૃત્તિ પલટાય તો દુઃખ પણ જાય.” (‘જીવનદર્શન’, પૃ. ૨૮૮) એટલે કે સત્વૃત્તિઓ વધુ ને વધુ કેળવવી પડશે, વૃત્તિઓ પાછળનો ઉદ્દેશ ઉચ્ચ હોવો જરૂરી છે, વૃત્તિઓનું લક્ષ જીવનવિકાસ હોય તે જરૂરી છે. એકવાર સત્વૃત્તિ નિર્માણ થઈ હશે તો આંખ સત્ય આકાર જ બતાવશે, કાન સત્ય જ સંભળાવશે અર્થાત્ ઈન્દ્રિયો સત્ય અનુભવો આપવા સમર્થ બનશે.

ઈન્દ્રિયોની કેળવણી સંબંધી શ્રીમોટાના વિચારો આજના આ ભોગવાદી સમાજને ખરેખર જીવનદિશા આપે તેમ છે. સમૃદ્ધિથી ઉભરાતા અમેરિકા કે યુરોપના દેશોમાં તમામ પ્રકારનાં ઈન્દ્રિય સુખો હોવા છતાં શાંતિ કે પ્રસન્નતા નથી. ભૌતિક સાધનોથી ભરપૂર જીવન જીવનાર તે દેશના લોકો

પાસે જીવનની સાત્ત્વિકતા નહિવત્ છે, તેથી જ અતૃપ્તિનો અસંતોષ, અનિદ્રાના રોગો, માનસિક અસમતુલા (ગાંડપણ), ડ્રગ્સ વિસ્ફોટ, ખૂન, બળાત્કારોની પરંપરા વગેરે વગેરે વિકસિત દેશોની વર્તમાન સામાજિક સમસ્યાઓ છે. આ બધાના મૂળમાં ઈન્દ્રિયોની કેળવણીનો અભાવ છે તેમ કહી શકાય. ભારત પણ તીવ્ર ગતિએ આ દિશામાં જ જઈ રહ્યું છે.

શ્રીમોટાના મત મુજબ એકવાર ઈન્દ્રિયો કેળવાઈ હશે તો માનવીને પ્રાપ્ત થતા અનુભવોમાંથી સત્ય છાપ જ ચિત્તમાં સંગ્રહિત થશે, જે માનસિક સંતોષ પેદા કરવા સરળતા પ્રાપ્ત કરી આપશે, સંતોષ જ આનંદ પ્રગટાવી શકશે. આ આનંદ જ જીવનની પ્રસન્નતા પૂર્ણ કરી શકશે. એટલે કે ઈન્દ્રિયોનાં લક્ષણો જાણવાં, તેની ક્રિયાનું પૃથક્કરણ કરવું, સતત જાગૃતિ રાખી સંસ્કારશુદ્ધિ દ્વારા ઈન્દ્રિયોને નિયંત્રિત કરી જીવનની

૧૫. મનની કેળવણી

જે મન ધરાવે તે મનુષ્ય છે. માનવીમાં અને મનુષ્યેતર પ્રાણીઓમાં પાયાનો તફાવત તો એ છે કે માનવી પાસે મન છે. અનુભવે સમજાયું છે કે માનવીના વ્યક્તિગત વિકાસમાં તેનું મન બહુ જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. શરીરનું સંચાલન મન હસ્તક હોય છે. તેથી જ કહેવાય છે કે જેવું મન તેવું વર્તન. શાસ્ત્રોમાં પણ મનની સમજ આપતાં કહેવાયું છે કે માનવી મન વડે જ બંધાય છે. અને મન વડે જ મુક્તિ (મોક્ષ) પણ મેળવે છે.

માનવી વિચારશીલ જીવ છે અને વિચારોનું ઉદ્ભવસ્થાન મન છે. આ જ રીતે માનવીના વ્યવહારનો ઉદ્ભવ વિચારમાંથી થાય છે. અર્થાત્ મન જેટલું ઉત્તમ તેટલો વિચાર ઉત્તમ અને જેટલો વિચાર ઉત્તમ તેટલો વ્યવહાર ઉત્તમ બનશે. મન ઉત્તમ રીતે ઘડાય તે માટે મનનું શિક્ષણ કે મનનું ઘડતર (Mind Making) જરૂરી છે. મનની કેળવણી વગર વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ વિકસતું નથી. વ્યક્તિના પૂર્ણ વિકાસ માટે અન્ય કેળવણીની સાથે સાથે મનની કેળવણી જરૂરી છે. મનની કેળવણી એટલે મનને જાણવાથી શરૂ કરીને મનને કેળવવું તેમજ નિયંત્રિત કરવું તથા એકાગ્ર કરવું વગેરેનો સમાવેશ થતો હોય છે.

મનની શક્તિ દ્વારા સંપૂર્ણ સૃષ્ટિને પોતાને અનુરૂપ બનાવવાની તાકાત માનવી ધરાવે છે. કારણ કે મનનું કાર્યક્ષેત્ર અતિ વિશાળ છે. ઈન્દ્રિયો પણ મનના સહકાર વિના જ્ઞાન સંપન્ન કરી શકતી નથી. મન અનુભવેલી સૃષ્ટિનું પ્રતિબિંબ બુદ્ધિ સમક્ષ રજૂ કરે છે. બુદ્ધિ ચિત્તના સંસ્કારના આધારે અને જાતના સજીવનપણાના પ્રભાવે (અહંકારના પ્રભાવે) સારું-નરસું અર્થઘટન કરે છે. અર્થાત્ પદાર્થો કેવા છે તેનો આધાર મન કેવી રીતે જુએ છે તેના પર છે. આથી જ કહેવાય છે કે જેવી જેની દૃષ્ટિ તેવી તેની સૃષ્ટિ.

કેળવણી એક બૌદ્ધિક સાધના પણ છે. જે બુદ્ધિના માધ્યમથી સાકાર બને છે. પરંતુ મનના વિકારો જેવા કે રાગ-દ્વેષ, ક્રોધ-અહંકાર, ગમો-અણગમો વગેરેની વિકૃત અસર બુદ્ધિ ઉપર પડતાં કેળવણીની આ સાધના અધૂરી રહે છે. તેથી મન વિકારમુક્ત બની બુદ્ધિ કે ઈન્દ્રિયો સમક્ષ સાચું

પ્રતિબિંબ રજૂ કરે તે માટે મનની કેળવણી જરૂરી છે.

શ્રીમોટાએ તેમની આધ્યાત્મિક સાધનાની શરૂઆતમાં સૌથી પહેલું કાર્ય પોતાના મનને કેળવવાનું કર્યું હતું. (જેમાંથી “મનને” કાવ્યની ઉત્પત્તિ થઈ) શ્રીમોટા પદવીધારી મનોવૈજ્ઞાનિક ન હતા. પરંતુ મનને કેળવવાનો ઊંડો તથા બહોળો સ્વાનુભવ ધરાવતા હોવાથી તેઓએ મનની કેળવણીના સંબંધ અંગે ઘણું ઘણું કહ્યું છે.

શ્રીમોટાના મનની કેળવણી સંબંધી વિચારો નીચે પ્રમાણે છે :

“માનવીમાં મન છે એટલે એ માનવી છે.” (‘મૌનમંદિરનો મર્મ’, પૃ. ૯૬)

“સારું કે નરસું એ તો માત્ર માનવીના મનની સીમાનું લક્ષણ છે.” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૪૩૦)

“મનરૂપી ઊમરાને ઓળંગ્યા વિના જીવનના ચેતનના ઘરમાં આપણે દાખલ થઈ શકતા નથી.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૨૬)

“મનને સાચી રીતે સજીવન કરવાનું છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૩૭૯)

“મનમાં જે જે વલણો ઊઠે તેનું પૃથક્કરણ કરવું પડશે.” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૭૬)

“મનને ઘણા લોકો દબાવી રાખે, સપ્રેસ કરી રાખે તે બરાબર નહિ. મનને મોકળું રહેવા દો અને તેમ કરશો તો તમને પોતાને સમજણ પડશે.” (‘તદ્રુપ-સર્વરૂપ’, પૃ. ૩)

“મનને શાંત નીરવ કરવા માટે તેની સર્વ પ્રકારની ક્રિયાઓથી અલગ થવાની જાગૃતિ રાખો. તટસ્થતાપૂર્વક સાક્ષીવત્ રહી તેને નીરખવાનું કર્યા કરો. જે જે કાંઈ નકારાત્મક ઊઠે તેને ફેંકી દો. તેનો ઈન્કાર કરો” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૩૭૯)

“જીવનને ક્યારાઈ જવાપણું જે બને છે, તેનું વિકૃત થવાપણું જે પ્રગટ છે, તે આપણા મનના નકારાત્મક વલણ વડે કરીને.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૮)

“મન તો આમ પણ જઈ શકે ને તેમ પણ જઈ શકે. માટે જો આપણે

જીવનના ધ્યેયમાં પૂરેપૂરા સાવધાન જાગી પડેલાં હોઈને રહ્યાં કરીશું તો અમુક કાળ પછી મન જેટલી મદદ આપે છે, તેટલું બીજું કોઈ આપતું નથી.” (‘સંસારમાં વૃન્દાવન’, પૃ. ૧૬)

“મન આપણું Best Friend (શ્રેષ્ઠ મિત્ર) છે.” (‘તદ્રૂપ સર્વરૂપ’, પૃ. ૩)

“મન આપણું મોટું હથિયાર છે. જે આપણને ઘણું ઉપયોગી ને જરૂરનું છે. માત્ર આપણું તે હથિયાર આપણા કહ્યામાં આવી જાય એટલું જ આપણે કરવાનું છે.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૩૩)

“આપણે મનને સતત ટકોરવાનું ને સંકોરવાનું છે, સંકેલવાનું પણ છે. ને એ પ્રક્રિયામાં આપણે સતત જાગૃતિ સેવવાની છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૭૧)

“ જ્યારે મનનો ગુરુ મન બની જાય છે, ત્યારે આપણું ગાડું ચીલે ચાલવા માંડે છે તે પણ અનુભવનું નવનીત છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૨૧૯)

“સતત કર્મમાં પરોવાયેલા રહેવું અને મનને એવી રીતે રોકાયેલું રાખવું, એના જેવી જીવનની બીજી કોઈ ઉત્તમ કેળવણી નથી.” (‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૨૩૪)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટાએ ‘મન’ નો ખ્યાલ સમજાવી તેને શા માટે કેળવવું, કેવી રીતે કેળવવું વગેરે બાબતો ઉપર પ્રકાશ ફેંક્યો છે. શ્રીમોટા જણાવે છે કે સારું- નરસું એ તો માત્ર માનવીના મનની સીમાનું લક્ષણ છે. એટલે કે મનના આધારે આપણે સારું કે નરસું વિચારીએ છીએ. **સંસારનું બીજું નામ છે દ્વંદ્વ.** સંસારમાં સુખદુઃખ, સત્ય-અસત્ય, તેજ-અંધકાર, આશા-નિરાશા, પાપ-પુણ્ય, નીતિ-અનીતિ તે બધાં દ્વંદ્વોની સાથે વ્યક્તિએ સતત અથડાવાનું રહેતું હોય છે. આ અથડામણની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા મન ઉપર કેવી કેવી રીતે ઊભી થાય છે, તે વ્યક્તિએ સતત વિચારવું જોઈએ; આમ કરવાથી વ્યક્તિને પોતાની ‘જીવનકક્ષા’ ની સાચી સમજ મળી જાય છે. શ્રીમોટા મનને સતત કાર્યમાં રોકવાનું જણાવે છે. આ જ બાબત અંગ્રેજી કહેવતમાં જુદી રીતે કહેવાયેલી છે : “ An empty mind

is a devil's workshop” (નવરું મગજ એ શેતાનનું કારખાનું છે.)

શ્રીમોટા જીવનનું ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કરવા મનના ઊમરાને ઓળંગવાનું જણાવી મનને સાચી રીતે સજીવન કરવાનું જણાવે છે. સાથે સાથે મનને સજીવન કરવા મનનાં વલણોનું પૃથક્કરણ કરવું, જાતને મનથી અળગી રાખવા જાગૃતિ કેળવવી તથા મનને સપ્રેશનથી (દબાવથી) દૂર રાખવા જેવી મનઘડતરની પદ્ધતિઓ પણ આવે છે.

શ્રીમોટાએ મનને નિયંત્રિત કરવાની વાત કરી છે. તે માટે મનમાં ઊઠતા વિચારો, વલણો કે પ્રતિક્રિયાઓનું જાગૃત રહી સતત પૃથક્કરણ કરવાનું જણાવે છે. “આપણે તો ત્યારે સમજવા મથવું કે એ (વિચાર) કેમ આવે છે, શાથી આવે છે, એનું મૂળ શું, તે બધું આપણે જોવું, અને એમ આપણે એનામાં ઊંડું ઊતરવાનું રાખવું.” (‘જીવનમંથન’, પૃ. ૫) અને સાત્ત્વિક પ્રતિક્રિયાઓ, ઉચ્ચ વલણો, અને ઉત્તમ વિચારો જાળવી કનિષ્ઠ તત્ત્વોનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે. મન-કેળવણીની આ પ્રક્રિયાને શ્રીમોટા મનને ‘સંકોરવાનું’ તેમજ ‘ટકોરવાનું’ તરીકે જણાવે છે.

વ્યક્તિની પાંચ ઈન્દ્રિયો જાગતના પદાર્થોને રૂપ, શબ્દ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ રૂપે ગ્રહણ કરે છે, આ બધી જ ક્રિયાઓની સારી-નરસી અસર ઝીલવાનું કામ મન કરે છે, અને પછી તે તમામ અસરો (અનુભવો)ને વિચારમાં રૂપાંતર કરે છે. આ ઉપરાંત મન પ્રત્યક્ષ રીતે પણ પોતાની ગ્રહણશક્તિ દ્વારા અનુભવો, વિચારો, સંસ્કારો ઝીલવાનું કાર્ય કરે છે. માટે તો મનને છઠ્ઠી ઈન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. એટલે કે પ્રત્યેક વિચાર દ્વારા મન પ્રગટ થતું હોય છે. એમ કહેવાય છે કે સામાન્ય માનવી તેની નેવું ટકા વિચારશક્તિ તો મનની ચંચળતાને લઈને ગુમાવે છે. માટે મનની ચંચળતાને નિયંત્રિત કરવી જરૂરી છે. મન ઈન્દ્રિયો દ્વારા તેમજ પ્રત્યક્ષપણે પ્રાપ્ત કરેલા અનુભવોને સાચી રીતે સમજે તે માટે મનનું ઘડાવવું ખૂબ જ આવશ્યક છે. આ માટે શ્રીમોટા મનને સતત કાર્યશીલ રાખવાનું સૂચવે છે.

શ્રીમોટા મનને માનવીનું ખૂબ જ ઉપયોગી હથિયાર (સાધન) તેમજ ઉત્તમ મિત્ર (Best Friend) પણ ગણે છે. પરંતુ આ મિત્ર તથા આ હથિયાર માનવીના કબ્જામાં (under control) રહે તે અતિ આવશ્યક છે.

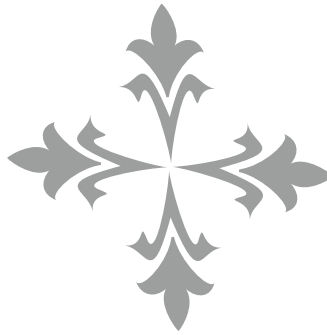
અર્થાત્ ‘મનનો ગુરુ મન બની જાય’ તેવી રીતે મનનું ઘડતર કરવું જોઈએ. શ્રીમોટાનું સ્વાનુભવનું નવનીત એમ કહે છે કે એકવાર મનને જીત્યા બાદ સંસારનું ગાડું (જીવનનું) ચીલે ચાલવા (સીધા રસ્તે) માંડે છે. મનની નીરવતા તેમજ મનનું નિયંત્રણ મેળવ્યા બાદ માનવી એવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે કે જેમાં તે ઈચ્છે તેવો વિચાર જ મનમાં ઊભો થાય અને ન ઈચ્છવા યોગ્ય વિચારો આપોઆપ છૂટતા જાય અર્થાત્ ચૈતન્યનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવા વિચારોનાં ઉમટતાં વાદળો હટાવી શકાય. એકવાર મન ઘડાય પછી માનવનો વ્યવહાર સ્થિતપ્રજ્ઞ બને છે, તેને હરખ કે શોકની હેડકી આવતી નથી !

માનવજીવનનું અંતિમ લક્ષ્ય છે-પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવી અથવા મુક્તિ કે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો. આ પરમ લક્ષ્યની પૂર્તિ માટે વિવિધ પ્રકારના પુરુષાર્થોમાં મન કેળવવાનો પુરુષાર્થ મહત્ત્વનો છે. જેણે મન જાણ્યું તેણે દુનિયા જાણી. જેમ ચક્રમકમાં અગ્નિ રહેલો છે તેમ મનમાં જ્ઞાન રહેલું છે. “લૌકિક કે આધ્યાત્મિક સઘળું જ્ઞાન મનુષ્યના મનમાં રહેલું છે.” (‘જીવનકથની’, પૃ. ૧) આ જ્ઞાનના પ્રાકટ્ય માટે મનની નીરવતા, મનની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવી આવશ્યક છે. અર્થાત્ મનનું ઘડતર જરૂરી બને છે. મન સંચાલિત વૃત્તિઓ-‘મનોવૃત્તિઓ’ માનવીના વ્યવહારમાં દેખાતી હોય છે. મન દ્વારા ઉદિત થતા વિચારો-‘માનસખ્યાલ’ વ્યક્તિનું વિચારદર્શન રજૂ કરે છે. અર્થાત્ વૃત્તિ, વિચાર, ખ્યાલ કે વ્યવહારનું ઉદ્ગમસ્થાન મન છે. મન માનવીનું પથચાલક બનતું હોવાથી મનની કેળવણી એ ખૂબ જ મહત્ત્વની છે. પ્રકાશ તથા અવાજની ગતિ માપી શકનાર વિજ્ઞાન મનની ગતિ માપી શકતું નથી. તેથી જ્યાં માપન નથી, ત્યાં નિયંત્રણ શક્ય બનતું નથી. માટે જ મનની ચંચળતા (ગતિ) સ્થિર કરવા ધ્યાન જેવા આધ્યાત્મિક પ્રયોગો જ ઉપયોગી બને. પરંતુ ખૂબ જ તીવ્ર ગતિથી જીવન જીવતો માનવી ધ્યાન આદિ કરી શકે તેમ નથી. તેથી શ્રીમોટાએ મનને સંકોરવા જાગૃતિ રાખવાનું વારંવાર કહ્યું છે. “દીવાની દિવેટની જેમ સતેજ બળી શકે તેટલા માટે વારંવાર સંકોરવી પડે છે તેમ વારંવાર મનને સંકોરતા ને ટકોરતા રહેશો.” (‘જીવનસંગ્રામ’, પૃ. ૩૯)

શ્રીમોટાએ મનને મિત્ર બનાવવા, મનને મનનો ગુરુ બનાવવા તેમજ મનને કહ્વાગરું હથિયાર (સાધન) બનાવવા સતત જાગૃતિ રાખવાનું

જણાવ્યું છે. વિચાર સાંભળતી વખતે કે વિચાર કરતી વખતે, વ્યવહાર કરતી વખતે કે બીજાનો વ્યવહાર અનુભવતી વખતે, વાણી બોલતી વખતે કે વાણી સાંભળતી વખતે તથા પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિવિધ અનુભવો ઝીલતી વખતે જાગૃતિનું સાતત્ય જરૂરી છે, જેથી મનનો સંયમ કેળવી શકાય. એકવાર મન કદ્યાગરું બન્યું તો મનમાં ઊઠતા સર્જનાત્મક ઉચ્ચ વિચારો જીવનની પ્રતિકૂળતાને પણ અનુકૂળતામાં ફેરવી શકે છે. તેથી જ કહેવાય છે “મન હોય તો માળવે જવાય”, ગંગાસતીએ પણ ગાયું છે કે “મેરુ તો ડગે પણ જેનાં મનડાં નવ ડગે પાનબાઈ, ભલેને ભાંગી તો પડે બ્રહ્માંડ રે” અર્થાત્ મેરુ પર્વત ડગે, બ્રહ્માંડ ભાંગે છતાં જેનું મન ન ડગે તો જ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે.

આમ શ્રીમોટા માનવીની કેળવણી માટે મનની કેળવણીને પાયાની કેળવણી ગણે છે. મનને જીતવાની (નિયંત્રિત કરવાની) વાત કરે છે. આ માટે સ્વયં જાગૃતિ રાખી મનને સંકોરવાનું, ટકોરવાનું કહે છે. સાથે સાથે મનમાં ઊઠતા કે ઝીલાતા વિચારોનું પૃથક્કરણ કરી સાત્ત્વિક વિચારો જ ગ્રહણ કરી મનને પણ સાત્ત્વિક બનાવવાનું સૂચવે છે. મનને દાબી દીધા વગર મનને મિત્ર બનાવી સાથે આજ્ઞાંકિત બનાવવાનું સૂચવે છે, જેથી અયોગ્ય વિચાર, અયોગ્ય વાણી, અયોગ્ય વ્યવહારથી મુક્ત બની શકાય, અર્થાત્ સંસારનાં દ્વંદ્વોમાંથી મુક્ત થઈ ચૈતન્યનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત થઈ શકે.

૧૬. હૃદયની કેળવણી

માનવીને સંપૂર્ણ માનવ બનાવવાનો કેળવણીનો વ્યાપક હેતુ છે. માનવીના સર્વાંગી વિકાસ અર્થે તનની કેળવણી, ઈન્દ્રિયોની કેળવણી આવશ્યક છે. વર્તમાન સમયમાં માત્ર બુદ્ધિનું કે માત્ર સ્મૃતિ (ગોખણપટ્ટી)નું શિક્ષણ અપાય છે. પરિણામે વ્યક્તિ પાસે વિશાળતા તેમજ ઊંડાણનો અભાવ જોવા મળે છે. કેળવણી એ વર્તન પરિવર્તન કરતી સંસ્કાર પ્રક્રિયા છે, એટલે વ્યક્તિનું વર્તન સંસ્કારયુક્ત બને એ જોવાનું કાર્ય કેળવણીનું છે. પરંતુ હૃદયપરિવર્તન વગરનું વર્તનપરિવર્તન ટૂંકા ગાળાનું અને અસ્થાયી હોવાનો સંભવ છે અર્થાત્ માનવના સંસ્કારયુક્ત વર્તનની સ્થિરતા અર્થે હૃદય કેળવાવવું જોઈએ.

શ્રીમોટા એક પીઠ લોકશિક્ષક હતા અને સ્વજનો તેમના સંપર્કમાં આવતા, ત્યારે વિવિધ પ્રકારના વાર્તાલાપ થતા. આ વાર્તાલાપમાં શ્રીમોટા વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ પૂર્ણ સ્વરૂપે વિકસે તેવા વિચારો પ્રગટ કરતા જેમાં કેળવણી (ઘડતર)નો વિચાર કેન્દ્રસ્થાને રહેતો. શ્રીમોટાના મત અનુસાર માનવીનાં મુખ્ય બે તત્ત્વો તેના જીવનવ્યવહારોમાં પ્રત્યક્ષ અસર કરતાં હોય છે : એક છે મન અને બીજું તત્ત્વ છે હૃદય. તેઓએ મનના નિયંત્રણની સાથે સાથે ‘ભાવ’ કેળવવાની અર્થાત્ હૃદય કેળવવાની વાત પણ કરી છે. ભાવ અને ભાવના વગરના જીવનમાં પરમાત્માની ભીનાશ (અનુભૂતિ) હોતી નથી અર્થાત્ માનવજીવનનો અંતિમ હેતુ ‘મોક્ષ’ ની પ્રાપ્તિ અર્થે બૌદ્ધિક વિકાસ કે માનસિક વિકાસની સાથે સાથે હૃદયનો વિકાસ અનિવાર્ય છે. આ બાબત પરત્વે શ્રીમોટાના વિચારો નીચે મુજબ છે :

“હૃદય એ જ જીવનનું સાચું મૂળ છે. ત્યાં લક્ષ્ય રખાયાં કરી ત્યાં જ ચિત્તને એકાગ્ર કેન્દ્રિત કરીને જો સર્વ કર્મ થયાં જાય, એવી કળા સાંપડી જાય તો જીવ મુક્તાત્મા જરૂર થઈ જાય.”

(‘મુક્તાત્માનો પ્રેમસ્પર્શ’, પૃ. ૮૩)

“આપણા આંતરિક જીવનનો પ્રવાહ સતત એકધારો હૃદયના આધાર પ્રમાણે વહેતો થયા કરે તો જ જીવનવિકાસ થાય.” (‘જીવનમંથન’,

પૃ. ૫૯)

“હૃદયને એક જુદું અનોખું ને એક આગવું કરણ છે અને તેની કોઈ ઓર પ્રકારની આગવી સમજણ પણ છે. એની આવી સમજણની સાથે બુદ્ધિની સમજણને કશી લેવા દેવા નથી.” (‘ધનનો યોગ’, પૃ. ૭૧)

“બુદ્ધિ એ જ્ઞાનનું કરણ છે અને લાગણી-સહાનુભૂતિ વગેરે ભાવનું કરણ છે. જીવનવિકાસના માર્ગમાં બુદ્ધિ અને ભાવ બંનેની જરૂર છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૬૩)

“આપણા હૃદયની જેવી દૃષ્ટિ હોય છે, તે જ પ્રમાણે આપણને બધું સમજાય છે. તે જ પ્રમાણે જાણે અજાણે આપણાથી બધું મપાતું રહે છે.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૧૩૭)

“આપણા કામમાં ઊર્મિ-લાગણી આપણું અણમોલ ધન છે. એ ધનથી વેપાર કરતાં જો આપણને આવડે તો ધૂળધોયો જેમ સોનું કાઢી લે છે તેમ લાગણીમાંથી આપણે તેવો ઉપયોગ કરી શકીએ તેમ છીએ.” (‘જીવનપગરણ’, પૃ. ૧૦૫)

“હૃદયને સરળપણે વહેતું કરવાનું છે.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૨૦૨)

“પ્રત્યેક પ્રકારની લાગણીના મૂળમાં આસક્તિ રહેલી છે. આસક્તિ એટલે કોઈ કશા તરફ લાગણીનો મમતાભર્યો પક્ષપાત-લાગણીના આવા મમતાભર્યા પક્ષપાતથી રાગ અને દ્વેષ જન્મે છે અને એમાંથી સુખદુઃખનાં દ્વંદ્વ ઊભાં થયાં જ કરે છે.” (‘સુખનો માર્ગ’, પૃ. ૩૪)

“હૃદયનું ખરેખરું આત્મનિવેદન *જો થયા કરતું હોય તો તેવાં આત્મનિવેદનો તે રોદણાં નથી. તેવાં આત્મનિવેદનોમાંથી તો એક પ્રકારની શક્તિ પ્રકટે છે. તે આપણને વિશેષ જાગૃત કરે છે. આપણી નિર્બળતાને ચીંધે છે. તેમાંથી સબળ બનાવવાને પ્રેરણા બક્ષે છે.” (‘જીવનમંથન’, પૃ. ૧૫૦)

“આપણી હૃદયની દાનત જો શુદ્ધ હશે ને આપણો જો પ્રામાણિક પ્રયત્ન પ્રકટયા કરતો હશે ને આપણા પ્રયત્નના અભ્યાસમાં ભાવનાથી અતૂટતા પ્રકટતી હશે તો કોઈની તાકાત નથી કે આપણને કોઈ છેતરી શકે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૨૩-૨૪)

“સાધકે પોતાની જાતનું, વિચારોનું, વૃત્તિઓનું, લાગણીઓનું,

*‘આત્મનિવેદન’ શ્રીમોટાનો વિશિષ્ટ શબ્દ છે. સ્વઘડતર માટે આત્માની (જાતની) સાથે જાતનો વાર્તાલાપ તથા ભગવાન સાથે પોતાના વિચારોની વાતચીતને શ્રીમોટા આત્મનિવેદન કહે છે.

ભાવનાઓનું ને ચેતનાનું ઊંડું પૃથક્કરણ કરતા રહેવું પડશે. ને તે દરેકને તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજીને આપણા વિકાસમાં તેમનો કેવી રીતે શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ યોજી શકાય તે સમજી લેવું પડશે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૫)

હૃદયની કેળવણી સંબંધી શ્રીમોટાનાં ઉપરોક્ત અવતરણો હૃદય ઘડતરની સુંદર સમજ આપે છે. તેઓના ચિંતન મુજબ જીવ મુક્તાત્મા અવશ્ય બની શકે, પરંતુ તે માટે જીવનનાં તમામ કાર્યોમાં (કર્મોમાં) હૃદયને કેન્દ્રમાં રાખો. અર્થાત્ હૃદયની સમજ પ્રમાણે વર્તવું જરૂરી બને છે. તે માટે ચિત્તની એકાગ્રતા પણ હૃદય સાથે જોડવી આવશ્યક છે. શ્રીમોટા મનની કેળવણી જેટલી જ હૃદયની કેળવણીને મહત્વની માને છે. જીવનના કોઈપણ પ્રસંગની કે કોઈપણ ઘટનાની સત્યતા મન અને ઈન્દ્રિયો ગ્રહણ કરે છે. પરંતુ તેની અનુભૂતિ માટે હૃદયની સમજ આવશ્યક છે. એટલે કે જીવનમાં માત્ર સત્ય જ પૂરતું નથી. પરંતુ શિવમ્ અને સુન્દરમ્ની અનુભૂતિ પણ જરૂરી છે. માત્ર બૌદ્ધિક વિકાસ ધરાવતી વ્યક્તિ પાસે હૃદયનો વિકાસ નહિ હોય તો બૌદ્ધિક વિકાસમાં છુપાયેલો સંતોષ કદાચ નહિ અનુભવી શકે.

શ્રીમોટા બુદ્ધિની સમજ અને હૃદયની સમજ વચ્ચે ભેદ જુએ છે. બુદ્ધિને જ્ઞાનનું કરણ કહે છે, જ્યારે હૃદયની સમજ લાગણી-સહાનુભૂતિ, ભાવ વગેરેનું કરણ ગણાવે છે. છતાંય બંને જીવનવિકાસ માટે જરૂરી છે તેમ જણાવે છે. બુદ્ધિ માનવી પાસે ઉચ્ચતમ કૃતિ કરાવે છે. હૃદય આ ઉચ્ચતમ કૃતિને સંસ્કારયુક્ત બનાવે છે. બુદ્ધિ દ્વારા આચરવામાં આવતા આચાર (વ્યવહાર) હૃદય દ્વારા સદાચારમાં પરિણમે છે. એટલે કે નૈતિકતા એ હૃદયની કેળવણીના પ્રદેશનું તત્ત્વ છે. હૃદયની નીતિમત્તા જેટલી ઉચ્ચ પ્રકારની તેટલી હૃદયની સમજ પણ ઉચ્ચ પ્રકારની રહે છે. આમ હૃદયની કેળવણી માટે મનુષ્યના જીવનમાં નૈતિકતા, સંસ્કાર, સમભાવ, સદાચાર, લાગણીઓની જાગૃતિ, પ્રેમ, ક્ષમા, પવિત્રતા, વિવેક વગેરે વિકસવા જરૂરી છે.

હૃદયનું પ્રગટીકરણ ઊર્મિ તથા લાગણી દ્વારા થતું હોય છે. શ્રીમોટા આ લાગણી તથા ઊર્મિને જીવનનું અણમોલ ધન ગણાવે છે. જીવન જીવવા માટે આ લાગણીનો હકારાત્મક ઉપયોગ કરવાનું કહે છે. હૃદયની લાગણીઓ દ્વારા જીવનને ઉચ્ચતમ આકાર આપવાનો છે. જેમ સૂકી માટીને આકાર

આપી શકાતો નથી, તેને ભીંજવવી પડે છે તેમ જીવનને પણ હૃદયની લાગણીઓથી ભીંજવવું પડે છે. શ્રીમોટા સાથે સાથે ચેતવે છે. “ઊર્મિવાળી લાગણીની સાથે વહ્યાં જવું એ પણ ઈષ્ટ તો નથી જ.” (‘જીવનપગરણ’, પૃ. ૧૩૯) એટલે કે મન, ચિત્ત અને બુદ્ધિ દ્વારા જે કાંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેને લાગણીઓ, ભાવનાઓ અને ઊર્મિઓનો સ્પર્શ આપવાનો છે. જેથી જ્ઞાનની અનુભૂતિ હૃદયપ્રવેશને થતાં માનવીનું હૃદય સમુદ્ર સમાન ઊંડું તથા આકાશ સમાન વિશાળ બને અને “યથા પિંડે તથા બ્રહ્માંડે” ની સાચી અનુભૂતિ શક્ય બને.

શ્રીમોટા ચેતવે છે કે પ્રત્યેક પ્રકારની લાગણીના મૂળમાં આસક્તિ રહેલી છે. આવી આસક્તિ જ સુખ-દુઃખ જેવાં દ્વંદ્વો ઊભાં કરે છે. તેથી હૃદયની લાગણીઓને શુદ્ધ રાખવા સતત પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. આ માટે તેઓ વૃત્તિઓનું, લાગણીઓનું તથા ભાવનાઓનું તેમજ ચેતનાનું ઊંડું પૃથક્કરણ કરતા રહેવાનું જણાવે છે. દરેક લાગણી કે વૃત્તિને તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં સમજવા આ પ્રકારનું પૃથક્કરણ ઉપયોગી બને છે. હૃદયને કેળવવા માટે હૃદયપ્રવેશ સાથે સંકળાયેલ ભાવનાઓ, વૃત્તિઓ તથા લાગણીઓને કેળવવી જરૂરી છે.

આ ઉપરાંત શ્રીમોટા આત્મનિવેદન દ્વારા હૃદયને કેળવવાનું જણાવે છે. તેમના અભિપ્રાય મુજબ હૃદયમાંથી થતું ખરેખરું આત્મનિવેદન હૃદયની શક્તિ વધારે છે, હૃદયની પવિત્રતા તથા શુદ્ધિ પણ વધારે છે. પરિણામે મન, ચિત્ત અને ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાન કે અનુભવો હૃદયમાં ઉદાત ભાવનાઓ વિકસાવે છે અર્થાત્ હૃદયનું ક્ષેત્ર સાચા અર્થમાં ભાવનામય તથા સંસ્કારમય બને છે. આ પ્રકારે શુદ્ધ દાનતથી હૃદયઘડતરનું કાર્ય થતું હશે તો વ્યક્તિ જીવનમાં ક્યારેય છેતરાતી નથી. (ન છેતરાવાનો સૂક્ષ્મ અર્થ જોઈએ તો વ્યક્તિને જીવનમાં જે કંઈ જ્ઞાન, અનુભવ કે વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે, તેની સાચી સમજ હૃદય સુધી પહોંચે છે.)

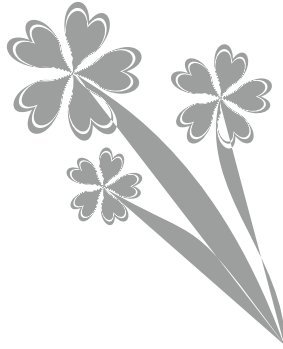
શ્રીમોટા હૃદયને બુદ્ધિપ્રદેશથી વધુ મહત્ત્વનું ગણે છે. હૃદયની કેળવણી વિકસાવવા માટે આત્મનિવેદન, લાગણીઓનું પૃથક્કરણ કરવાનું જણાવે છે. જેથી મન, ચિત્ત કે ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં જ્ઞાનની સાચી સમજ

હૃદય સુધી પહોંચે. જીવનવિકાસ માટે હૃદયની ઉદ્દાત સમજ અનિવાર્ય છે. હૃદયમાં જ મનુષ્યનું સર્વસ્વ સમાયેલું છે. કેળવાયેલું હૃદય જીવનને કેળવે છે. સંવેદનશીલતા, લાગણી, પ્રેમ, ભાવના વગરનું જીવન આત્મસાક્ષાત્કાર કરી શકતું નથી, તેથી જ આ તત્ત્વોના વિકાસ માટે હૃદયની કેળવણી આવશ્યક બને છે.

પ્રવર્તમાન શિક્ષણજગત તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ તો બ્લૂમની ટેક્સોનોમી પ્રમાણે ફક્ત Cognitive Domain (અર્થબોધ ક્ષેત્ર)ને અભ્યાસક્રમમાં વર્ચસ્વ અપાયું છે. Motor Domain (શારીરિક હનલચલન પ્રદેશ)ને વ્યાયામના તાસ પૂરતું-ઉપલકિયું મહત્વ અપાય છે. જો સાચું મહત્વ અપાતું હોય તો વિશાળ ખંડ જેવા ભારત દેશમાંથી ઓલિમ્પિક (વર્ષ ૧૯૯૨)માં સોગંદ ખાવાનો એક પણ સુવર્ણચંદ્રક મેળવ્યા સિવાય, લીલું નાળિયેર લઈને, ભારતના ખેલાડીઓ પરત ન આવત. ગુજરાત રાજ્ય જેવું નાનુંશુ દ. કોરિયા કેટલા ચંદ્રકો જીતી ગયું ? બ્લૂમે ગણાવેલ Affective domain (આવેગાત્મકક્ષેત્ર)ને તો શિક્ષણક્ષેત્રમાંથી પૂરો દેશવટો આપ્યો છે. શાળાઓમાં રાષ્ટ્રીય તહેવારો સાચી રીતે ઉજવાય છે ખરા ? જ્યાં ઉજવાય છે, ત્યાં નરી યાંત્રિકતા હોય છે અને હાજર રહેલી સંખ્યાની તો વાત જ કરવા જેવી નથી. આ માટે ગણિત-વિજ્ઞાનની જેમ કોઈ તાસ રાખવાનો હોય નહિ. પરંતુ શાળા-કોલેજનું પર્યાવરણ એવું ભાવનાસભર હોય, શિક્ષક-વિદ્યાર્થી વચ્ચેના સંબંધો પ્રેમભર્યા હોય-લાગણીસભર હોય, ઉત્સવો, તહેવારો, વાર્ષિકદિન, શિક્ષક-વાલી દિન, શાળા શરૂ થતાં પહેલાં પ્રાર્થનાનો કાર્યક્રમ, પર્યટનો, પ્રવાસો, શિષ્ટવાચન પૂરું પાડે તેવું ગ્રંથાલય અને તેનો સતત થતો ઉપયોગ, વક્તૃત્વ, નાટ્યકળા, સંગીત વગેરે જેવી હરીફાઈઓ આવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ સાચી રીતે હાથ ધરવામાં આવે તો વિદ્યાર્થીઓમાં ભાવો કે આવેગોનો યોગ્ય વિકાસ થાય તેવું ઊર્ધ્વીકરણ પણ થાય. આ શક્ય બને ત્યાર પછી જ શ્રીમોટાએ જે હૃદયની કેળવણીની વાત કરી છે, તે અંગે વિચારી શકાય અને તેમના વિચારોને કાર્યાન્વિત કરી શકાય. બાકી, અત્યારે તો હૃદયની કેળવણીની બાબતમાં શિક્ષણક્ષેત્રે નર્ચો અંધકાર પથરાઈ ગયો હોય તેવું લાગે છે. ‘માનવી માનવ થાય તોયે ઘણું’- આ નેમ પૂરી કરવાની આજે શિક્ષણ જગતમાં અનિવાર્ય જરૂર છે.

તા. ૧૩-૯-૧૯૯૨ના ‘સંદેશ’ની સાપ્તાહિક પૂર્તિમાં ‘એકતરફી વિકાસથી સાવધાન’માં મનોવિજ્ઞાનના પ્રોફેસર બોરીંગ પોતાના જ પુત્ર પર

કરેલા પ્રયોગની વાત કરી છે. આ સત્ય ઘટનાનો મનોવૈજ્ઞાનિક સાર એ છે કે માનવીએ માનસિક વિકાસ સાધવો જરૂરી છે, પણ આવેગાત્મક વિકાસના ભોગે નહિ. માનવીની લાગણીઓ અતૃપ્ત રહે, તેની ખેલવા-કૂદવાની વૃત્તિ સંતોષાય જ નહિ, તો પરિણામ ખતરનાક આવી શકે છે. બોરીંગે અથાક પરિશ્રમ લઈ પોતાના દીકરાને જ્ઞાનનો જીવતો જાગતો ભંડાર બનાવી દીધો, પરંતુ કિશોર અવસ્થાએ જ તે વિદ્વાનો સમક્ષ પ્રવચન કરી રહ્યો હતો, ત્યારે એકાએક અટકી જઈ અર્થહીન રીતે હસવા લાગ્યો-જાણે કોઈ હાજર જ ન હોય. મનોવિજ્ઞાની પિતા સમજી ગયા કે આ છિન્નભિન્ન મનોવિકૃતિ (સ્કીઝોફ્રેનિયા)નું લક્ષણ છે. આ પ્રસંગ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે બાળકોનો સર્વાંગી

૧૭. આત્માની (સ્વ)ની ઓળખ

સામાન્ય અર્થ પ્રમાણે ‘આત્મા’ ની ઓળખ એટલે ‘જાત’ ની ઓળખ અર્થાત્ પોતાની ઈન્દ્રિયોની, પ્રકૃતિની, મનની, ચિત્તની તથા અનેકવિધ વૃત્તિઓની સાચી ઓળખ. આત્મા એ એક એવું દેવી તત્ત્વ છે, જે અનુભવી શકાય છે પણ ભૌતિક સ્વરૂપે પામી શકાતું નથી. વેદો, ઉપનિષદોએ પણ આત્માની વાત કરતાં કરતાં ‘નેતિ નેતિ’ કહી દીધું. એટલે કે આત્માની કોઈ ચોક્કસ અને સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરવી મુશ્કેલ છે.

વ્યક્તિના શરીરમાં વૃત્તિઓ, કામનાઓ, ઉત્સાહ, વ્યગ્રતા, આકોશ, આવેગ, વગેરેનું મોટું સામ્રાજ્ય સ્થાપાયેલું હોય છે. આ સામ્રાજ્ય જ વ્યક્તિને ગતિશીલ રાખે છે. વ્યક્તિની આ પ્રકારની ગતિશીલતા વ્યક્તિને ભાંગી પણ નાંખે અથવા વ્યક્તિને ઉચ્ચ કક્ષાએ પણ લઈ જાય. અર્થાત્ માનવસ્વરૂપમાં આવેલ આ પ્રકારના સામ્રાજ્યને તાલીમબદ્ધ કરવું આવશ્યક છે. જેથી વ્યક્તિ ઉચ્ચ કક્ષા પ્રાપ્ત કરી શકે. આ માટે આત્મજ્ઞાન પ્રગટાવવું પડે છે.

આ પ્રકારનું આત્મજ્ઞાન પ્રગટાવવા વ્યક્તિ વિવિધ માર્ગો અપનાવે છે. નામસ્મરણ, તપ, યમ, નિયમ, પ્રાણાયામ, સાધના, સ્વઘડતર આદિ જેવા વિવિધ માર્ગો અપનાવે છે. આ રીતે પોતાનામાં રહેલા પરમતત્ત્વને તે ઘડતો રહે છે. આને જ આત્માની કેળવણી કહી શકાય. આખરે કેળવણી એને જ કહેવાય જે ‘અંતર’ ને અજવાળે. એમ પણ કહેવાય છે કે આત્મા સમસ્ત જ્ઞાનનો આધાર છે. કેળવણી જ્ઞાનની જ સાધના છે. અને જ્ઞાન ચેતનાનો વિકાસ છે. આમ કેળવણી ચેતનાનું જ સંવર્ધન છે તેમ પણ કહી શકાય.

શ્રીમોટાએ સ્વઘડતરના ઉચ્ચતમ ખ્યાલો રજૂ કરતાં કરતાં અંતઃકરણના ઘડતરની વાત પણ કરી છે. અંતઃકરણની કેળવણી બાબતે અંતઃકરણની સ્પષ્ટ સમજ આપતાં તેઓ જણાવે છે, “આપણામાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ આ પાંચ તત્ત્વો છે. આપણી બુદ્ધિ વિચારે છે, દલીલ કરે છે, તર્ક કરે છે, શંકા-કુશંકા કરે છે. મન સંકલ્પ-વિકલ્પ કરે છે. ચિત્ત અનેક પ્રકારના સંસ્કારો ગ્રહણ કરે છે. પ્રાણ એટલે આશા, ઈચ્છા, કામના,

તૃષ્ણા, લોલુપતા, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, રાગ, દ્વેષ એ પ્રાણનું ઈંકશન કરે છે. અહમ્ બધાને ગતિ આપે છે, ત્યારે આ બધાનું એક નામ અંતઃકરણ આપીએ.” (‘શેષ-વિશેષ’, પૃ. ૮૭)

નીચે રજૂ કરવામાં આવેલાં અવતરણો શ્રીમોટાના આત્માના વિકાસ કે આત્માની ઓળખ સંબંધી વિચારો રજૂ કરે છે :

“જીવનવિકાસ કરવો હોય તો પોતાની પ્રકૃતિની કક્ષા કેવા પ્રકારની છે, તેનું આરપાર સ્પષ્ટ દર્શન થઈ જવું જોઈએ.” (‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૮૮)

“મોક્ષ એટલે જન્મ-મરણમાંથી મુક્તિ નહિ, એ વાત ખોટી છે. પણ કામક્રોધાદિથી, રાગદ્વેષાદિથી મુક્ત થવું એ મોક્ષ છે.” (‘અગ્રતા-એકાગ્રતા’, પૃ. ૧૦૩)

“સાધના એટલે જીવસ્વભાવને પલટાવવાની કે ઊલટાવવાની જ્ઞાનપૂર્વકની ક્રિયા.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૫૦)

“દ્વંદ્વથી પર થવા કાજે આંતરિક શક્તિ કેળવવાની જરૂર. તેથી જ તો વિચારો, વૃત્તિ, લાગણી વગેરે ઉપજતાં સમતા, શાંતિ, તટસ્થતા, સાક્ષીભાવ વગેરે વગેરે જ્ઞાનપૂર્વકનાં જીવતાં પ્રત્યક્ષ તે પળે રહી શકે, તે બધો અભ્યાસ ઘણો ઘણો જરૂરનો છે.” (‘પગલે-પગલે પ્રકાશ’, પૃ. ૧૨૨)

“સુખ બાહ્ય પ્રકારનાં સાધનોમાં નથી. સુખ તો છે અંતરમાંથી પ્રગટતી સાચી સમજણમાં અને તેને અનુરૂપ વર્તનમાં.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૫૪)

“બુદ્ધિમાં સંપૂર્ણ નિર્મળતા અને સમતા પ્રકટ્યા વિના આત્માનો પ્રકાશ વ્યક્ત થઈ શકવાનો નથી.” (‘કુરુક્ષેત્રે-ધર્મક્ષેત્ર’, પૃ. ૨૨)

“આપણે આપણા અંતઃકરણને એવું જ્ઞાનપૂર્વક પ્રકટાવી દેવું રહે છે કે જેમ અરીસામાં પાણી દેખાય તો પાણીની ભીનાશથી તે પલળતો નથી.” (‘જીવનમંથન’, પૃ. ૧૮૩)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા અંતઃકરણ તેમજ આત્માની ઓળખ કેવી રીતે કરવી તેની સુંદર સમજ આપે છે. માનવી પાસે પ્રાણની

સાથે સાથે પ્રકૃતિ પણ છે. જીવનની ઉચ્ચતમ કક્ષા પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યક્તિએ સૌ પ્રથમ પોતાની આત્મપ્રકૃતિને પૂરેપૂરી જાણવી જરૂરી છે. પોતાનો અહમ્, પોતાના આવેગો, પોતાની લોલુપતા, પોતાના રાગદ્વેષ વગેરેનું સ્પષ્ટ દર્શન અંતઃકરણના વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે. પોતાના અંતઃકરણનું સ્પષ્ટ દર્શન થશે તો જ તેમાં કેવા પ્રકારનાં પરિવર્તનો લાવવાનાં છે, તેની આત્મસૂઝ પ્રગટ થશે. માનવના અંતઃકરણમાંથી બે પ્રકારનાં વલણો પ્રગટતાં હોય છે, એક નિમ્નગામી અને બીજું ઊર્ધ્વગામી. નિમ્નગામી વલણો પ્રગટ કરવાં પડતાં નથી, તે આપોઆપ પ્રગટે છે. જ્યારે ઊર્ધ્વગામી વલણો નિર્માણ કરવાં પડે છે. અર્થાત્ અંતઃકરણમાં ઊર્ધ્વગામી વલણો વધુ પ્રગટે તેટલા પ્રમાણમાં નિમ્નગામી વલણો આપોઆપ ઓછાં થતાં જાય છે. “નિમ્નગામી (વલણો) તો એની મેળે થયાં કરે છે ઊર્ધ્વ પ્રકારમાં સ્ટ્રગલ-સંઘર્ષ છે.” (‘શેષ-વિશેષ’, પૃ. ૮૭)

શ્રીમોટાના વિચારદર્શન મુજબ ‘સાધના’ એટલે સમાજનો ત્યાગ કરી, ચાલી નીકળી પર્વતો ઉપર કે ગુફાઓમાં છુપાઈ નામસ્મરણ કરવું તે નથી. પરંતુ સંસારમાં રહી સ્વભાવ પલટાવવાની કે ઊલટાવવાની જ્ઞાનપૂર્વકની ક્રિયાને સાચી સાધના કહેવાય. તેથી તો શ્રીમોટા સંસારને ‘આધ્યાત્મિક કસરતશાળા’ (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૨૩) તરીકે જુએ છે. સ્વભાવ પરિવર્તન કરી કામક્રોધ, રાગદ્વેષ મોળા પાડી પાડીને અંતઃકરણમાં શાંતિ, તટસ્થતા તથા સમતા પ્રગટ કરવી-આ પ્રકારનો નિરંતર અભ્યાસ કરી અંતરની સાચી સમજણ સ્થાયી બનાવવી તેને શ્રીમોટા “મોક્ષ” કહે છે. શ્રીમોટા અંતઃકરણના વિકાસ માટે જીવનનું સઘળું લક્ષ સ્વકેન્દ્રિત કરવાનું કહે છે. શ્રીમોટા જણાવે છે, “અંતર્મુખતા પૂરેપૂરી કેળવાયા વિના બુદ્ધિમાં સમતા પ્રકટી શકતી નથી.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૭૧) એટલે કે બુદ્ધિની નિર્મળતા તથા સમતા માટે સ્વકેન્દ્રિ બનવું જરૂરી છે. તેથી જ તેઓ કહે છે, “Turn the searchlight inwards.”* (‘પદરજનો પ્રતાપ’, પૃ. ૧૮)

શ્રીમોટા અંતઃકરણને જ્ઞાનપૂર્વક કેળવવાનું જણાવે છે. આ માટે

* તમારી જાતને તમારી અંદર જ શોધો.

વ્યક્તિએ પોતાનામાં જ પૂરેપૂરા ખોવાઈ જવાનું છે. ‘પોતાના’ માં જ સભાનપણે રત રહેવાનું છે. એટલે કે પોતાની પ્રાણ પ્રકૃતિનાં વલણોને ઊર્ધ્વગામી બનાવતા રહેવાનું છે. જેથી એક સમયે અંતઃકરણ એવી કક્ષાએ પહોંચે છે કે વ્યક્તિએ કશું જ વિચારવાનું રહેતું નથી. અર્થાત્ વ્યક્તિના સાંસારિક વ્યવહારોમાં રહેલાં દ્વંદ્વોની અસર અંતઃકરણ ઉપર થતી નથી. અંતઃકરણ અરીસા જેવું સ્વચ્છ અને પાણી જેવું પારદર્શક બની જાય છે.

શ્રીમોટા અંતઃકરણને વિકસાવવા આત્મનિવેદનનું એક અણમોલ સાધન પણ આપે છે. “ભક્તિના નવ પ્રકાર કહેલા છે. તેમાંનો એક પ્રકાર આત્મનિવેદન પણ છે.” (“ધનનો યોગ”, પૃ. ૧૨) અર્થાત્ નવધા ભક્તિમાં* ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રકારની ભક્તિ એ છે કે જે કંઈ થાય તે ભગવાનને કહ્યા કરો. આમ કરવાથી બુદ્ધિ શાંત થાય છે, મનની મોકળાશ વધે છે. અહમ્મનો લય થાય છે. આવેગો, આવેશો, ક્રોધ, કામનાઓ, ઈચ્છાઓ વગેરેને નિયંત્રિત કરવા કાજે પણ આત્મનિવેદન એક મહત્ત્વનું સાધન છે.

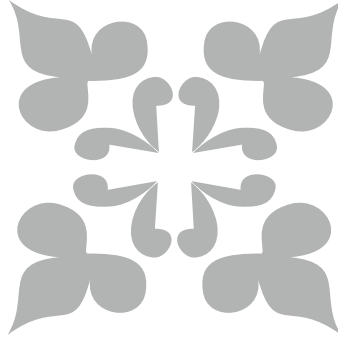
આ રીતે શ્રીમોટા કઠિન તપ, ઉગ્ર તપશ્ચર્યા જેવા ભારે સાધનો ન બતાવતા અંતઃકરણના વિકાસ માટે પ્રકૃતિની સ્વ ઓળખ કરવાનું જણાવે છે, સ્વભાવને પલટાવવાનું જણાવે છે, બુદ્ધિને શાંત કરવાનું કહે છે તથા અંતઃકરણને જ્ઞાનપૂર્વક કેળવવાનું જણાવે છે. જેથી વ્યક્તિ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ બની શકે.

ઉપરોક્ત લખાણનો શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ ઘટાવવો હોય તો શિક્ષણનો ઉચ્ચતમ હેતુ આત્મસાક્ષાત્કાર (Self Realisation)નો છે. સંતો તેમજ શિક્ષણ સાથે સંકળાયેલી વિભૂતિઓ-સૌએ “પોતાની જાતને ઓળખવી” (Know Thyself) પર હર હંમેશ ભાર મૂક્યો છે. શિક્ષણનું અથવા જગતનું જો અંતિમ ધ્યેય કંઈ હોય તો તે આત્માની કે સ્વની ઓળખનું છે. તેને પછી ભલે જુદા જુદા નામે-આત્મ-સાક્ષાત્કાર, સ્વઓળખ, મોક્ષ, સગુણ- નિર્ગુણ સાક્ષાત્કાર-ઓળખવામાં આવે. શિક્ષણ દ્વારા ભલે અંતિમ લક્ષ્યે ન પહોંચાય, પરંતુ તે માટેની પૂર્વ તૈયારીઓ-ઈન્દ્રિયોની કેળવણી, મનની કેળવણી, હૃદયની કેળવણી વગેરે-રૂપે અભ્યાસક્રમ રચાય, શિક્ષણક્ષેત્રે તેવું ભાવાવરણ (climate) ઊભું કરવામાં આવે, શિક્ષક પોતે સજાગ બને અને નિષ્ઠાપૂર્વક પોતાની જવાબદારી અદા કરે તો એકવીસમી સદીમાં પ્રવેશતી વખતે

* નવધા ભક્તિ = (૧) શ્રવણભક્તિ (૨) કીર્તનભક્તિ (૩) સ્મરણભક્તિ (૪) પાદસેવનભક્તિ (૫) અર્ચનભક્તિ (૬) વંદનભક્તિ (૭) દાસ્યભક્તિ (૮) સખ્યભક્તિ (૯) આત્મનિવેદનભક્તિ

ભારતીય શિક્ષણની સારી એવી કાયાપલટ થઈ શકે. આ બધું તો ‘અધ્યાત્મ’ અંગે છે, શિક્ષણને તેની સાથે શો સંબંધ ? એ રીતની જે એકમેક સાથે અતૂટ રીતે સંકળાયેલાં છે તેમ સમજીને, જીવનશિક્ષણ-જીવન માટેનું શિક્ષણ-એવો અર્થ ઘટાવવામાં આવે તો અહીં જે આત્માની ઓળખ

૧૮. સ્વ દ્વારા સ્વઘડતર

શ્રીમોટા એક વિચક્ષણ સંત હતા. તીવ્ર ગરીબીમાં બાળપણ વીતાવ્યા બાદ યુવાન વયે જીવનસાધનાની શરૂઆત કરી હતી. નાનપણથી જ જાતને મનાવવાની તેમજ જાતને સમજવાની ટેવ પાડી હતી. ચવાણું ખાવાની ચોરી કર્યા બાદ, અફીણના અભાવે શિક્ષકનો ઠપકો સાંભળ્યા બાદ, વેપારીની અપ્રમાણિકતાની સલાહ બાદ, વાણિયાની વાડીના લાડુ ઘરે લાવ્યા પછી માતાનો ઠપકો સહન કર્યા બાદ, આવા અનેક પ્રસંગો બાદ શ્રીમોટા જાત સાથે ચિંતન અને મનનનો સંવાદ યોજી જાતને ઘડવાનું કાર્ય સ્વયં કરતા.

આધ્યાત્મિક સાધના સમયે પણ ગુરુઆજ્ઞા, ગુરુસૂચન, ગુરુદીક્ષા-શિક્ષા બધું જ સ્વીકારતા છતાંય સ્વનિર્માણ માટે પ્રાપ્ત થતા અનુભવો, પ્રાપ્ત થતા પ્રસંગોમાંથી આત્મજ્ઞાન મેળવી જાતનો વિકાસ કરવાનું સતત ચાલુ રાખતા. આમ તો શ્રીમોટાનું આખું જીવનચરિત્ર સ્વઘડતરની પ્રેરણા આપે તેમ છે. શ્રીમોટા સમજતા કે જ્યાં સુધી વ્યક્તિ પોતાની જાતને કહ્યાગરી ન કરે, નિયંત્રિત ન કરે, સંયમિત ન કરે, ત્યાં સુધી વ્યક્તિગત વિકાસ થઈ શકતો નથી. આ માટે જાત-ઓળખવાથી શરૂ કરી સ્વવિકાસ માટેની એક વિશિષ્ટ દષ્ટિ કેળવવી પડે છે, પોતાને જ પોતાના માટેની એક વિશિષ્ટ દષ્ટિ કેળવવી પડે છે, પોતાને જ પોતાના મિત્ર બનવું પડે, પોતાને જ પોતાના ગુરુ બનવું પડે અને આત્મચિંતન તેમજ મનન દ્વારા સ્વઘડતરનો યજ્ઞ જીવનપર્યંત ચાલુ રાખવો પડે.

શ્રીમોટા અતિશય સરળ શબ્દોમાં સ્વઘડતરની સુંદર સમજ આપે છે. સમાજને બેઠો કરવા વ્યક્તિનું નિર્માણ એ કેન્દ્રમાં છે. શ્રીમોટા પણ વ્યક્તિ સ્વયં પોતાની જાતને કેળવે તે સંદર્ભમાં ઘણું કહે છે. મોટાં મોટાં શાસ્ત્રો કે ગ્રંથોનું શ્રીમોટાએ ક્યારેય વાંચન કર્યું નથી. ફક્ત પોતાની જાતને ‘મોટા’ બનાવવાનો જાતઅનુભવ એ જ પોતાનું શાસ્ત્ર રહ્યું. શ્રીમોટાના સ્વઘડતર માટેના કેળવણીદર્શક વિચારોની સરળ સમજ (ક) સ્વ તરફ દષ્ટિ, (ખ) સ્વની ઓળખ, (ગ) પોતે જ પોતાના ગુરુ અને (ઘ) સ્વઘડતર એમ

ચાર તબક્કાઓમાં રજૂ કરવામાં આવી છે.

(ક) સ્વ તરફ દૃષ્ટિ :

“જે પ્રકારના આપણે થવું છે, તે પ્રકારનાં દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ આપણા રોજિંદા કર્મવ્યવહારમાં જીવતાંજાગતાં આપણે રાખવાં ઘટે.” (‘પગલે-પગલે પ્રકાશ’, પૃ. ૮૮)

“બીજાના દોષ તરફ નજર નાખવાને બદલે તેના ગુણ તરફ નજર દિલમાં જો રહ્યા કરે તો તેવા ગુણ આપણામાં વિકસી શકે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૬૮)

“આપણો દુર્ગુણ પહાડ જેવો જોવો, બીજાનો દુર્ગુણ પહાડ જેટલો હોય તો પણ રાઈ જેટલો જોવો.” (‘પગલે-પગલે પ્રકાશ’. પૃ. ૩૦)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા સ્વઘડતરની શરૂઆત સ્વદૃષ્ટિથી કરવાનું જણાવે છે. વ્યક્તિએ પોતાની મહત્વાકાંક્ષા સેવવાની છે. આ મહત્વાકાંક્ષા મુજબ તેણે પોતાને જે પ્રકારે આગળ વધવું હોય તે રીતે આગળ વધવા માટે રોજિંદા દૈનિક જીવનમાં જાગૃતિ રાખવી જરૂરી છે. દૈનિક જીવનવ્યવહારમાં એવી દૃષ્ટિ, એવી વૃત્તિ અને એવું વલણ રાખવું ઘટે કે જે વ્યક્તિના નક્કી કરેલા ધ્યેયને અનુરૂપ હોય. માનવ-પ્રકૃતિ પ્રમાણે વ્યક્તિને બીજાના દોષો, બીજાની કુટેવો તરત જ દેખાય છે. શ્રીમોટા આ સમયે સ્વઘડતર કાજે એમ સૂચવે છે કે વ્યક્તિએ બીજાના ગુણો તરફ જ ધ્યાન આપવું, જેથી તેની અસર વ્યક્તિના પોતાના જીવનમાં પણ થાય. એમ કહેવાય છે કે, “જેવું જોશો તેવું વિચારશો, જેવું વિચારશો તેવું પામશો.” તેથી જ સારું જોવું, જેથી સારો વિચાર મળે અને સારા વિચારથી સારો વ્યવહાર પણ મળે. શ્રીમોટા બીજાના ગુણો જોવાની સાથે સાથે પોતાના દુર્ગુણોને પહાડ જેવા મોટા જોવાનું જણાવે છે.

એ હકીકત છે કે જ્યાં સુધી વ્યક્તિ પોતાના દુર્ગુણ સ્વીકારશે નહિ, ધ્યાનમાં લેશે નહિ, ત્યાં સુધી તે તેને હટાવી શકશે નહિ. શ્રીમોટા સ્વઘડતર માટે સ્વ તરફની દૃષ્ટિ કેળવવાનું કહેતા સમજાવે છે કે પોતાનો દુર્ગુણ પહાડ સમાન ગણવો, જેથી તેને કાઢવા માટે મનમાં નિર્ધાર થતો જાય. આમ સ્વઘડતરની શુભ શરૂઆત સ્વદૃષ્ટિના માધ્યમથી કરવાની રહે છે.

(ખ) સ્વ દ્વારા સ્વની ઓળખ:

શ્રીમોટા સ્વ તરફની દૃષ્ટિ કેવી રાખવી અને બીજા તરફની દૃષ્ટિ કેવી રાખવી તેની સમજ આપ્યા બાદ સ્વને ઓળખવાની વાત કરે છે. આજે વ્યક્તિ પોતાને ઓળખ્યા વગર જગતને ઓળખવા નીકળી પડે છે, તેથી જ તે દુઃખી છે. સ્વની ઓળખ એ જ સાક્ષાત્કાર છે. ઈતિહાસ તરફ દૃષ્ટિપાત કરતાં જોવા મળે છે કે સંતોની પ્રાર્થના, અર્ચના કે સાધનાનો એક સામાન્ય સૂર એ હતો કે, “પ્રભુ મુઝકો મુઝસે મિલા દે.” અર્થાત્ સ્વની ઓળખમાં જ બધું આવી જાય છે.

શ્રીમોટાનાં નીચેનાં અવતરણો સ્વઘડતર કાજે સ્વની ઓળખ કરવા ખૂબ જ ઉપયોગી તેમજ માર્ગદર્શક બને તેમ છે.

“જે પોતાને આરપાર બરાબર રીતે ઓળખી શકે છે, તે બીજાને પણ બરાબર ઓળખી શકવાનું છે.” (‘જીવનમંથન’, પૃ. ૭૨)

“આપણા સંસારમાં આપણને જીવનમાં રસ પડે તેવું વાતાવરણ નથી કે નથી થઈ શક્યું, એનું મૂળ કારણ આપણે પોતે જ છીએ.” (‘મુક્તાત્માનો પ્રેમસ્પર્શ’, પૃ. ૨૧)

“સર્વનું મૂળ બીજ પોતાની પ્રકૃતિ છે. બીજા કોઈને દોષ દેવામાં કે બીજાના દોષ જોવા તે આપણી પામરતા અને નિર્બળતા છે. આપણે પોતે જ વિશેષ જાગૃત રહેવાનો પ્રયત્ન કરીએ.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૬૦)

“આપણી ભૂલો આપણે પોતે જ જોતાં શીખવું.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૧૪૧)

“પોતે પારખી પોતાને, પોતાને તે મઠારવા

યોગ્ય રીતે મથે નિશ્ચે, તેવા માત્ર રળે તદા.”

(‘ગુણવિમર્શ’, પૃ. ૧૫)

“સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ ત્રણમાંનો કયો ગુણ મહત્ત્વે કરીને આપણા સ્વભાવમાં વણાયેલો છે, એ બધું બરાબર સ્પષ્ટ સમજવું પડશે.” (‘આકાશી ઉજાસ’, પૃ. ૮૬) (આ પુસ્તક ‘સંતહૃદય’ નામથી ઉપલબ્ધ છે.)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા સ્વને કેળવવા સ્વનો પરિચય પામવાની વાત સમજાવે છે. તેઓના મત મુજબ સંસારને ઓળખવા માટે,

દુનિયાને સમજવા માટે પોતાની જાતને ઓળખવી પડશે, સાથે સાથે સમજવી પણ પડશે. એકવાર માનવ પોતાની પ્રકૃતિને, સ્વભાવને બરાબર ઓળખતો ને સમજતો થઈ જાય તો તે પોતાના તમામ વ્યવહારોનું સાચું પૃથક્કરણ કરી પોતાની પ્રકૃતિઓ, સ્વભાવને યથાયોગ્ય સમજવા શક્તિમાન બની જાય છે. આમ થવાથી તેને પોતાના રોજબરોજના વર્તનમાં કઈ રીતે વ્યવહાર કરવો, કેમ સમજવું ને કેમ બોલવું તેની આત્મસૂઝ પડ્યા વગર રહેતી નથી. અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને સ્વભાવને જાણ્યા બાદ વ્યક્તિ તે બંનેને નિયંત્રિત કરવા શક્તિમાન બને છે.

જીવન જીવતાં જીવતાં માનવ અનેક પ્રકારની ભૂલો જાણ્યે અજાણ્યે સહજ સ્વભાવે કરતો હોય છે. શ્રીમોટા ભૂલોથી નાસીપાસ થયા વગર ભૂલોને સમજવાની વાત કરે છે. તેઓ સમજાવે છે કે વ્યક્તિએ પોતે જ પોતાની ભૂલોને જાણતાં શીખવું જોઈએ. “જે માણસને પોતાની ભૂલ જણાતી નથી, તેને તેની ભૂલ બીજાના કદ્યાથી કે બતાવ્યાથી ગળે ઉતરી શકવાની નથી. કદાચ સમજાશે તો તે એટલી મર્મવેધક નહિ હોય.” (જીવનપગથી’, પૃ. ૧૪૧) અર્થાત્ વ્યક્તિ જ્યારે પોતાની ભૂલો જાતે જ સમજશે તો તે ભૂલનું પુનરાવર્તન સ્વયં અટકાવી શકશે. “આપણી થતી ભૂલોમાંથી આપણને આપણા સત્યનો રસ્તો સૂઝવાનો છે. પણ જો, આપણી ભૂલોનું યથાર્થ ભાન થયાં કરતું હશે તો જ .” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૪૫) તેથી ભૂલોના લીધે ઊભાં થતાં કલેશ, સંતાપ, માનસિક તાણ વગેરે આપોઆપ દૂર થશે.

દરેક વ્યક્તિમાં ત્રણ ગુણો-સત્ત્વ, રજસ અને તમસનો સમન્વય થયેલો હોય છે જ, તેનું પ્રમાણ અલગ અલગ હોઈ શકે છે. આ ત્રણેમાંથી કયો ગુણ વ્યક્તિમાં વિશેષ છે, તે વ્યક્તિએ પોતે જાણવું પડશે, જેથી વર્તન-પરિવર્તનમાં સરળતા રહે તેમ શ્રીમોટા જણાવે છે. સત્ત્વ, રજસ અને તમસ-આ ત્રણ ગુણોમાંથી જે એક ગુણનું પ્રાધાન્ય અન્ય બે ગુણો કરતાં વધુ હોય છે, તેના આધારે વ્યક્તિત્વનું નિર્ધારણ થતું હોય છે. વ્યક્તિ પોતાનામાં રહેલા આ ત્રણે ગુણોની તીવ્રતા જાણે તો તેને પોતાના વ્યક્તિત્વના વિકાસ માટે ઘણું ઘણું આત્મજ્ઞાન મળી શકે છે. આમ શ્રીમોટા સ્વયંદૃષ્ટિ કેળવ્યા બાદ

સ્વની ઓળખ ઉપર ભાર મૂકે છે.

(ગ) પોતે જ પોતાનો ગુરુ :

જાત તરફનો દૃષ્ટિકોણ કેળવ્યા બાદ તથા જાતની ઓળખ મેળવ્યા બાદ સ્વઘડતર માટે જાતને તૈયાર કરવાની રહે છે. સ્વઘડતર માટે અર્થાત્ સ્વ દ્વારા સ્વના નિર્માણ માટે સ્વયં પોતે જ શિષ્ય બનવું પડે છે અને સ્વયં પોતે જ શિક્ષક બનવું પડે છે. શ્રીમોટા પોતાને જ પોતાના ગુરુ બનવાનું જણાવે છે.

“કોઈ કશું નડતરરૂપ નથી જો કોઈ હોઈએ તો પોતે જ પોતાને નડતરરૂપ છીએ.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૭૬)

“પ્રત્યેક માણસ પોતે પોતાની મેળે જ પોતાનું માર્ગસૂચન કરી લેતો હોય છે.” (‘જીવનપગરણ’, પૃ. ૮)

“અમારે મન તો દોષમાંથી માનવી કેટલું શીખે છે, એ જ ઘણું ઘણું મહત્ત્વનું છે.” (‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૧૨૬)

“સાધક પોતાનું પૃથક્કરણ તો નિત્ય નિત્ય કરતો જ રહેવાનો.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૧૨)

“ગુરુ તો તમારી અંદર બેઠેલો છે, ગુરુ શોધવાની જરૂર નથી. ખરી જિજ્ઞાસા જાગી હશે તો બધા ખુલાસા થઈ જશે ને રસ્તો દેખાઈ આવશે.” (‘શ્રીમોટાની સાથે સાથે’, પૃ. ૭૮)

“આપણે તો આપણી બધી શક્તિ આપણને પોતાને આપણું મનાવતા કરવામાં રોકવાની છે.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૩૨)

“બીજાને પૂછવાની જરૂર નથી. પોતે જ પોતાનો ગુરુ છે. બીજાને પૂછ પૂછ કરે, ત્યારે એ ચાલતો નથી. બાકી જે મથે છે, તેને સત્ય જડે છે.” (‘મૌનમંદિરમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા’, પૃ. ૪૫)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા સ્વને સ્વ દ્વારા ઘડવા માટે વ્યક્તિને પોતે જ પોતાના ગુરુ બનવાનું સૂચવે છે. તેઓ જણાવે છે કે સંસારમાં કશું નડતરરૂપ નથી. જો કાંઈ નડતું હોય તો વ્યક્તિને વ્યક્તિ પોતે જ નડે છે. વ્યક્તિનો મોટામાં મોટો દુશ્મન કે મોટામાં મોટો (સૌથી સાચો) મિત્ર હોય તો તે વ્યક્તિ પોતે છે. વ્યક્તિ પોતે જ પોતાની જાતને પ્રગતિ કે અધોગતિને માર્ગે લઈ જાય છે. તે માટે બીજા કોઈને કે સંજોગોને દોષ દેવાની જરૂર નથી.

વ્યક્તિની પ્રકૃતિ, વ્યક્તિની વૃત્તિઓ, વ્યક્તિનો સ્વભાવ, વ્યક્તિની ટેવો-કુટેવો, વ્યક્તિના પોતાના બંધાયેલા ખ્યાલો વગેરે વગેરે જ વ્યક્તિને નડે છે. એટલે કે વ્યક્તિને નિયમિત રીતે પોતાના વ્યવહારોનું, સ્વભાવનું, પ્રકૃતિનું, ખ્યાલોનું વગેરે પૃથક્કરણ કરતાં રહેવું ઘટે અને નડતરરૂપ તત્ત્વો છોડતાં રહેવું ઘટે.

શ્રીમોટા કહે છે કે ગુરુને બહાર શોધવાની જરૂર નથી. ગુરુ વ્યક્તિની અંદર જ છે. જે જિજ્ઞાસાના સ્વરૂપે, મહત્ત્વાકાંક્ષાના સ્વરૂપે કે શક્તિના સ્વરૂપે ઇપાયેલ છે. શ્રીમોટા કહે છે કે એકવાર દિલથી જિજ્ઞાસા જાગી હશે તો વ્યક્તિને રસ્તો આપમેળે દેખાઈ આવશે. અનેક ગુરુઓ કરીને પણ જો જીવનની કક્ષા ઊંચી લાવવાની જિજ્ઞાસા નહિ હોય તો કરેલા તમામ ગુરુઓ નિરર્થક બની રહેવાના.

શ્રીમોટાની દૃષ્ટિ મુજબ માણસ પોતે પોતાની મેળે જ પોતાનું માર્ગસૂચન કરતો હોય છે. સ્વને ઘડવા માટે પોતાની જાતને (પોતાનાં રુચિ, ટેવો, પસંદગીઓ, વૃત્તિઓ, ખ્યાલો, સ્વભાવ વગેરે) જાણવી જોઈએ, તેથી સંકલ્પો, નિયમો તેમજ આત્મસંયમ વડે તેને કેળવવી જોઈએ. પોતાની જાતને જાણવી એટલે પોતાનાં કાર્યો અને પ્રતિકાર્યો (Action and Reaction) પાછળના હેતુઓ વિશે, પોતાની અંદર જે કંઈ બને છે, તે કેમ અને કેવી રીતે બને છે, તે વિષે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, પોતાની જાતને દિશાસૂચન કરવું. એટલે કે પોતે જે કાર્ય કરવાનો નિર્ણય કર્યો હોય તે કરવું, આ માટે જાતને મનાવવી અને આવી પડેલા પ્રત્યેક કર્મોમાંથી જ્ઞાનબોધ મેળવી કંઈ ને કંઈક શીખતાં જવું. “ જે જે કંઈ બને તેનાથી જો શીખતાં રહીએ તો ઘણો લાભ થાય ને તો જ જીવતું રહેવાય.” (‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૧૨૬)

શ્રીમોટા તો બીજાઓને પૂછ પૂછ કરવાની પણ ના પાડે છે. પોતે જ પોતાના ગુરુ બની જીવનપથ પર આગળ વધવાનું જણાવે છે. પોતાની જીવનનૌકાનો પોતે જ સુકાની બની રહે, જીવનનૌકાની દિશા પણ પોતે જ નક્કી કરે, એ તો ધ્રુવતારક શોધવા પોતે જ મથે તેમ જણાવે છે. આ રીતે જ્યારે વ્યક્તિ જીવનસંઘર્ષ કરતી રહેશે, ત્યારે તેને સત્ય અવશ્ય મળી રહેશે.

આમ, શ્રીમોટા પોતાની જાતના ઘડતર માટે પોતે જ કંઈક કરી શકે તેવું સ્પષ્ટ જણાવે છે. એમ કહેવાય છે કે બળદને ઘોંચપરોણો કરીને હવાડા સુધી લઈ જઈ શકાય પણ પાણી ન પીવડાવી શકાય અર્થાત્ વ્યક્તિએ જ્ઞાનનું પાણી, કેળવણીનું અમૃત સ્વયં જાતે જ પીવું પડે. પીનાર તરીકે પોતે જ હોય અને પીવડાવનાર પણ પોતે જ હોય તો જ સાચા અર્થમાં સ્વઘડતર થાય. (આમાં સ્વશિક્ષણ (Auto-Education)નું હાર્દ ગર્ભિત રીતે છુપાયેલું છે.)

(ઘ) સ્વઘડતર:

ઈતિહાસમાં એકલવ્યનું ઉદાહરણ સ્વઘડતર માટે સીમાચિહ્ન છે. તેણે ગુરુ તો કર્યા પણ સાથે સાથે આત્મશિક્ષણ જ મેળવ્યું હતું. ગુરુની સૂક્ષ્મ હાજરીમાં તેણે આત્મઓળખ, આત્મસર્વેક્ષણ, આત્મસૂઝ પ્રાપ્ત કરી આત્મઘડતર કર્યું હતું. એટલે કે વ્યક્તિ સ્વના નિર્માણ માટે સ્વયં જાગૃત બની જાય તો જીવનઘડતર પ્રાપ્ત કરવું અતિ સરળ બની જાય. શ્રીમોટાએ પણ ગુરુ કરેલા, છતાંય પોતાની સાધનાના તેઓ પોતે જ ગુરુ હતા. સ્વઘડતર સંબંધી શ્રીમોટાના વિસ્તૃત ખ્યાલો નીચે મુજબ છે :

“પહેલાંનું ભણેલું ભૂલવું પડશે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૭૩)

“ આપણે આપણી રીતે જીવવું છે જ જીવન,
પછી પંચાત બીજાની શાને તે કરવી ભલા.”

(‘ગુણવિમર્શ’, પૃ. ૧૬)

“આપણી જાત પ્રત્યે આપણે જેટલા વફાદાર રહીશું, તેટલા પ્રમાણમાં આપણે બીજાં પ્રત્યે પ્રામાણિક થઈ શકવાનાં.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૬)

“ પોતે જ પોતાનો મિત્ર અને પોતે જ પોતાનો શત્રુ છે.”
(‘ગુજરાતની સંતવિભૂત-શ્રીમોટા’, પૃ. ૫૯)

“પોતાનામાં જ સંપૂર્ણ રે’ વાય જેટલું ઊંડું,
તેટલું ફળદાયી છે નિશ્ચે તે પ્રમાણવું.”

(‘રાગદ્વેષ’, પૃ. ૩)

“કોઈનુંયે મૂલ્યાંકન કરવા બેસશો નહિ.”

(‘જીવનદર્શન’, પૃ. ૧૧૦)

“નીંદામણની ક્રિયા તો સાધકે જાગૃતિ સેવી સેવીને કર્યા જ કરવાની છે.” (‘સંસારમાં વૃંદાવન’, પૃ. ૫૪)

“જે જીવ પોતાના જ દોષને વધુ ને વધુ જુએ છે ને તેને નિવારવાનું કરે છે, તે જ જીવ કંઈક સાર્થકતાવાળો છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૧૨)

“પોતાની ટેવો, મંતવ્યો, સમજણો, આગ્રહો, મતમતાંતરો, દોષો, કુટેવો, આશા, ઈચ્છા, કામના, તૃષ્ણા, કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ ઈત્યાદિનો સ્વીકાર કરવાનો છે પણ તે સ્વીકાર એટલા માટે કે જેથી કરી (સાધક) એમને તાબે કરી શકે.” (‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૭)

“આપણી નબળાઈનું આપણને ભાન થાય, તે ત્યારે જ સાચું ગણાય કે તેવું ભાન આપણને વારંવાર ડંખ્યા કરે ને આપણને તેનાથી ઉપર આવવાને મથાવ્યા કરે.” (‘પગલે-પગલે પ્રકાશ’, પૃ. ૧૨૧)

“વાણી ઉપરનો જાગ્રત કાબૂ સાધકે કેળવવાનો રહે છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૧૧)

“આપણા જીવનની શોભા પણ વર્તનમાં રહેલી છે.” (‘સંસારમાં વૃંદાવન’, પૃ. ૨૬)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા સ્વઘડતર વિશે ખૂબ જ વિસ્તૃત ખ્યાલો આપે છે. શ્રીમોટા બીજાની પંચાત કરવાનું છોડી દેવા જણાવે છે. એટલે કે બીજાના ગુણદોષ, બીજાની પ્રગતિ કે અધોગતિ વગેરેનો ખ્યાલ રાખ્યા વગર જાતનો વિચાર કરવાનું જણાવે છે. સાથે સાથે બીજાને સુધારવાની પંચાત પણ છોડવા જણાવે છે. તેઓના મત મુજબ વ્યક્તિએ પોતાના વિચાર અધિકાર ક્ષેત્રમાં પોતાને જ કેન્દ્રમાં રાખવી જોઈએ. એટલે કે રોજ પોતાની જાતને જુઓ, બીજાને નહિ.

વ્યક્તિ પોતાની પ્રકૃતિ જાણી જાય, પોતાનો સ્વભાવ પણ જાણી લે તથા પોતાની વૃત્તિઓ પણ સમજી લે, તો પોતે જ પોતાનો ઉત્તમ મિત્ર બની શકે. પણ જાતને ઓળખે અને સંસારમાં વ્યવહારો કરતો ફરે તો પોતે જ પોતાનો શત્રુ બની જાય છે.

દરેક વ્યક્તિએ દૈનિક જીવનના અંતે રોજ સ્વમૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. સ્વઘડતર માટેની આ ઉત્તમ રીત છે. વીતાવેલા ચોવીસ કલાકમાં

પોતે કરેલાં કર્મો, પોતે વ્યક્ત કરેલી ઈચ્છાઓ, પોતે પૂર્ણ કરેલી પ્રવૃત્તિઓ વગેરેનું તટસ્થ મૂલ્યાંકન કરવું જોઈએ. શ્રીમોટા આગ્રહપૂર્વક જણાવે છે કે બીજાનું મૂલ્યાંકન કરવાનું છોડી દો, પોતાની જાતનું જ મૂલ્યાંકન કરવાથી વ્યક્તિમાં એક પ્રકારની કોઠાસૂઝ અથવા તો આત્મસૂઝ પ્રગટ થાય છે. ક્યાં કેટલું, શું ને કેવું બોલવું તેનો સૂક્ષ્મ વિવેક વિકસે છે. કઈ પ્રવૃત્તિઓ ત્યજી દેવી, કયા વિચારોને પ્રાધાન્ય આપવું, વગેરેની ઊંડી સમજ કેળવાય છે. ટૂંકમાં વ્યક્તિનું બોલવું, ચાલવું, ઊઠવું, બેસવું અને વર્તવું વગેરે જીવનવિકાસને યોગ્ય છે કે કેમ તેની સમજ આત્મમૂલ્યાંકનથી આપોઆપ આવતી જતી હોય છે.

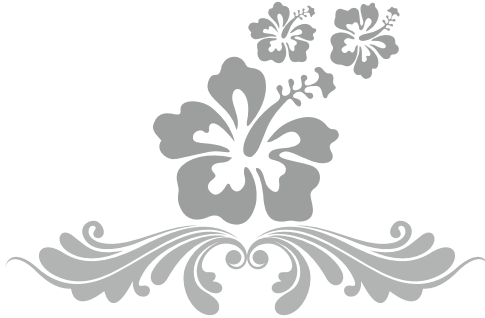
અન્યની નિંદાનો ત્યાગ કરવાનું જણાવી, શ્રીમોટા જીવને ઘડવા માટે વ્યક્તિને પોતાના જ દોષો જોવાનું જણાવે છે. દોષો જાણવાની સાથે સાથે-તમામ દોષો, આગ્રહો, સમજણો, કુટેવો, કામનાઓ વગેરેનો ઘડતરના હેતુ માટે સ્વીકાર કરવાનું જણાવે છે, એટલે કે જેવાં છીએ તેવાનો સ્વીકાર કરો અને જેવા બનવું છે તેવા બનવાનો પ્રયત્ન કરો. જાતને ધિક્કારવાથી કંઈ વળવાનું નથી. શ્રીમોટા તો કહે છે, “We must learn our own limitations.”* (“પગલે પગલે પ્રકાશ”, પૃ.૧૪૧) પોતાની પ્રકૃતિનો સ્વીકાર પરિવર્તન હેતુથી કરવો ખૂબ જ આવશ્યક છે. કુંભાર માટીમાંથી યોગ્ય આકાર બનાવે છે. પરંતુ આ માટે માટીએ ભીનું થવું પડે છે, કાંકરા કે કસ્તરથી શુદ્ધ થવું પડે છે, ખૂબ ખૂબ ગુંદાવું પડે છે, ગતિમાં આવવું પડે છે. તેમ વ્યક્તિની બાબતમાં પણ છે.

શ્રીમોટા તો જણાવે છે, “આપણે પોતે-આપણા પોતાના જ જીવનમાંના અવગુણોને ને દોષને વીણી-વીણીને એનો મૂળચ્છેદ કરવામાં મશગૂલ રહ્યા કરીએ તો તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ સેવા છે.” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૨૫૪) અર્થાત્ વ્યક્તિ પોતાની જાતને કોરે મૂકી સમાજની સેવા કરવા દોડે છે, તેના બદલે પોતાની જાતની જ ઉચ્ચ કક્ષા નિર્માણ કરવી એ જ મોટી સેવા છે. શ્રીમોટા સ્વઘડતરના હેતુ કાજે વાણીને પણ કાબૂમાં રાખવાનું જણાવે છે. ‘બોલીને બગાડવું નહિ.’ તે મુજબ ખૂબ ઓછું બોલવાનું સૂચવે છે. “ઓછામાં ઓછું બોલવામાં ઘણા લાભ છે.”

(‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૧૧) વાણીવ્યવહારથી જ સંબંધો બંધાતા હોય છે, તેથી સારા સંબંધો બાંધવા ઉત્તમ વાણી કેળવવી જોઈએ.

શ્રીમોટા વર્તનમાં જીવનની શોભા જુએ છે. વ્યક્તિનું વર્તન વ્યક્તિની પ્રતિભા બાંધે છે, તેની સંસ્કારિતા પ્રગટ કરે છે. તેના મનનાં વલણોનું પ્રતિબિંબ વર્તનમાં છતું થતું હોય છે. તેથી શ્રીમોટા સ્વઘડતર માટે વર્તન સુધારવાનું પણ જણાવે છે.

ટૂંકમાં સ્વઘડતર માટે શ્રીમોટાના વિચારો સ્વકેળવણી આપતા ઉત્તમ ખ્યાલો છે. ઉચ્ચ પ્રકારની શબ્દસંપત્તિનો ઉપયોગ કર્યા વગર ઉત્તમ અને ઉદાત્ત વિચારો ખૂબ જ સરળ ભાષામાં તેઓશ્રીએ રજૂ કર્યા છે. તદ્દન સામાન્ય વ્યક્તિ પણ જો આ ખ્યાલો સમજે તો તેને પણ આત્મવિશ્વાસ જાગી શકે તેમ છે કે પોતે જીવનનું ઘડતર કરી શકશે તથા પોતાની જીવનકક્ષા વધુ ઊંચી લાવી શકશે. સ્વઘડતર સંબંધી શ્રીમોટાના વિચારો નીચામાં નીચી ભૂમિકા ઉપર કે ઊંચામાં ઊંચી ભૂમિકા ઉપર રહેલી તમામ વ્યક્તિઓ માટે

૧૯. નરમાંથી નારાયણ

માનવ એ પરમાત્માનું ઉત્કૃષ્ટ સર્જન છે. તેનામાં અનેક પ્રકારની ઊર્ધ્વગતિ પામવાની ઉચ્ચ શક્યતાઓ તથા સાત્ત્વિક સંભાવનાઓનો સ્રોત સમાયેલો છે. તેથી જ અંગૂલિમાન લૂંટારો સ્વામી આનંદ બની શક્યો તથા વાલિયામાંથી વાલ્મિકીનો આવિષ્કાર થયો.

રાખમાં છવાયેલો તણખો અગ્નિનો અંશ નથી, સ્વયં અગ્નિ છે તેમ વ્યક્તિ સ્વયં પરમાત્મા છે. જરૂર છે માત્ર તેના ઉપર ચઢેલાં ‘આવરણો’ હટાવવાની જરૂર છે. ‘જીવનસંગ્રામ’ના સ્વીકારની.

માનવમાત્રમાં છુપાયેલી એ સુષુપ્ત દૈવી શક્તિઓ જાણવી, વિકસાવવી અને જીવનમાં તેનો આવિષ્કાર વણી લેવો એ એક પ્રકારની આત્મકેળવણી છે. માનવ વ્યક્તિત્વનો ઉચ્ચતમ વિકાસ એ કેળવણીનો એક સાત્ત્વિક ઉદ્દેશ છે. માનવીનું સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ વિકસે એ દિશામાં કેળવણી સતત ગતિશીલ હોય છે. પરંતુ કેળવણીનો આ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા વ્યક્તિએ સ્વયં મથવું પડે છે, ઝઝૂમવું પડે છે. અર્થાત્ નરમાંથી નારાયણ બનવાની છુપાયેલી સંભાવના સાક્ષાત્ કરવા વ્યક્તિએ સ્વયં પુરુષાર્થી બનવું પડે. પુરુષાર્થ અન્વયે વ્યક્તિએ આત્મખોજ કરવી પડે, આત્મજાગૃતિનો સંગ કેળવવો પડે. જીવનપથ પર ડગલે ને પગલે આવતા સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ જીવનસંગ્રામ ખેલવા પડે તો જ જીવમાંથી શિવ બનવાનું સહજ બને.

શ્રીમોટા આ જ પ્રકારની કેળવણીના સંદર્ભમાં વ્યક્તિને માટીમાંથી માનવ અને માનવમાંથી મહામાનવ બનવાનું જણાવે છે. સ્વાભાવિક છે કે પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે આત્મવિકાસના તથા સાચી શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા માટેના અનેક માર્ગો કે અનેક પદ્ધતિઓ હોઈ શકે. પરંતુ આ તમામ પદ્ધતિઓમાં વ્યક્તિએ પોતાની આત્મકેળવણી (સ્વઘડતર) માટે પ્રશ્નપત્ર કાઢનાર (પ્રાશ્નિક), જવાબ આપનાર (ઉત્તરાર્થી) અને તપાસનાર (પરીક્ષક) આ ત્રણે જગ્યાએ સ્વયં વ્યક્તિએ જ કાર્ય કરવું પડે છે. એક જ પાત્રને ત્રિપાત્રી અભિનય સાચા અર્થમાં ભજવવાનો રહે છે.

સંસારને પાઠશાળા એવમ્ પ્રયોગશાળા તરીકે સ્વીકારવાનું જણાવી

શ્રીમોટા સંસાર તથા સમાજમાં રહીને જ આત્મસાક્ષાત્કાર તથા આત્મપ્રતીતિ (પોતાની મહત્તાઓ અને મર્યાદાઓનું ભાન થવું તે) કરવાનું સૂચવે છે. વ્યક્તિનો ઉચ્ચતમ વિકાસ સાધવા શ્રીમોટાએ સૂચવેલા વિચારો ભણેલા કે અભણ, જુવાન કે વૃદ્ધ, સ્ત્રી કે પુરુષ, સાધુ કે સંસારી સર્વને સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેમ છે.

(ક) આત્મઓળખ :

વ્યક્તિએ સ્વયં પ્રથમ તો ‘નર’ બનવું પડે અર્થાત્ પોતાનામાં છુપાયેલા દૈવીતત્ત્વની ખીલવણી કરવી પડે, તે માટે આત્મખોજ, આત્મપૃથક્કરણ, આત્મનિરીક્ષણ કરવું જરૂરી છે. શ્રીમોટાની આત્મઓળખ સંબંધી વિચારમાળા નીચે મુજબ છે :

“આપણે વારંવાર આપણને નીરખ્યાં કરવાનું છે.”
(‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૬)

“પોતાની પ્રકૃતિને, સ્વભાવને જાણવાની પૂરેપૂરી જરૂર છે.”
(‘જીવનમંથન’, પૃ. ૨૩૩)

“આપણા જીવનવિકાસના પંથે આપણે પોતે જ આપણા એકલા સાથી-સાચા સાથી છીએ.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૧૨)

“બીજાના ગજે જે પોતાને માપવા ને મપાવવા ઈચ્છે છે, એનામાં જાહેર હિંમત ને સાહસ કેળવાઈ શકવાનાં જ નથી.” (‘જીવનપગરણ’, પૃ. ૮૧)

“તમારા પોતાના અવગુણ જુઓ.” (‘મૌન-એકાંતની કેડીએ, પૃ. ૮૩)

“ પોતે જોવું જ પોતાનું, ઊંડાંમાં ઊંડું ખોજવું,
રહે મશગૂલ પોતાનામાં, સત્યને પૂર્ણ પામવું.”
(‘ગુણવિમર્શ’, પૃ. ૫૫)

“આપણામાં ગુણ અવગુણ બંને છે. જો ગુણ જોઈશું તો સારા ગુણનું ધન મળશે, જો અવગુણ જોશો તો તેના સંસ્કાર પડશે.” (‘મૌન-એકાંતની કેડીએ’, પૃ. ૮૦)

“અનેક પ્રકારના રાગ મોહાદિ દ્વંદ્વની અથડામણોમાં મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, અહમાદિ કેવાં કેવાં ઊઠે છે, કેવી રીતે ત્યાં પ્રવૃત્ત થાય છે, ને કેવી

રીતે શમે છે, તે બધું સાધકના ભાવિ જીવનને માટે તેણે બરાબર યોગ્ય પૃથક્કરણ કરીને નિહાળવું ઘટે.” (‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૯૫)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા આત્મપૃથક્કરણ અને આત્મઓળખની સુંદર સમજ આપે છે. વ્યક્તિના પોતાના આત્મવિકાસ માટે વ્યક્તિએ સૌ પ્રથમ પોતાની પ્રકૃતિ તથા સ્વભાવને જાણવાં જરૂરી છે. પ્રકૃતિનો અને સ્વભાવનો સાચો પરિચય પ્રાપ્ત કરાવવા વ્યક્તિએ પોતાની જાતને પ્રત્યેક ક્ષણે નિહાળવાનું શ્રીમોટા સૂચવે છે. શ્રીમોટા જણાવે છે કે પોતાની પ્રકૃતિ અને સ્વભાવ વિષે જ્ઞાન મેળવતાં શીખવું એ પોતાના વ્યક્તિગત ઘડતર માટે, પોતાના વ્યક્તિગત વિકાસ માટે ખૂબ જ જરૂરી છે. શ્રીમોટાની જીવનસાધનાનું પ્રથમ સૂત્ર હતું, “હંમેશાં પોતે સુધરવાનો પ્રયત્ન કરવો.” (‘મૌન-એકાંતની કેડીએ’, પૃ. ૮૦) પોતાની પ્રકૃતિને જાણવી એટલે પોતાનાં કાર્યો, પ્રવૃત્તિઓ અને પ્રતિકાર્યો (Reactions) પાછળના હેતુઓ કયા છે તે જાણવું તથા પોતાની અંદર જે કંઈ બને છે, તે શા માટે બને છે, કેવી રીતે બને છે તે જાણવું. વ્યક્તિ સ્વભાવવશ કર્મ કરવા પ્રેરાતો હોય છે, તેથી વિવિધ કર્મો પાછળની વૃત્તિઓ સમજાવી, તે આત્મવિકાસ માટે જરૂરી છે. શાસ્ત્રોમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે મનુષ્યે પોતાની જાતને સતત પૂછવું જોઈએ, ‘હું જે જીવન જીવી રહ્યો છું, એ કોઈ પશુને છાજે એવું છે કે સત્પુરુષને છાજે એવું ?’ એટલે કે વ્યક્તિએ સતત આત્મનિરીક્ષણ કરવું જોઈએ.

શ્રીમોટા સ્વભાવ અને પ્રકૃતિની જાત માહિતી મેળવવાની વાત કરી, વધુમાં જણાવે છે કે સ્વપ્રકૃતિ અને સ્વ-સ્વભાવ સુધારવા જાતે જ પ્રયત્ન કરવો પડે. અર્થાત્ પોતાના જીવનવિકાસના પંથે પોતે જ પોતાના સાથી બનવું પડે. એટલે કે કૃતિ કરનાર, કૃતિ નિહાળનાર અને કૃતિ સુધારનાર પણ પોતે જ થવું પડે. જીવનનું સત્ય પ્રાપ્ત કરવા શ્રીમોટા ‘આત્મખોજ’ કરવાનું જણાવે છે. વ્યક્તિએ પોતાના જ અવગુણ જોવા, જેથી તે તેને કાબૂમાં રાખી ધીમે ધીમે નિર્મૂળ પણ કરી શકે.

શ્રીમોટા આત્મખોજ કરવાની પદ્ધતિ સમજાવતાં જણાવે છે કે સાંસારિક દ્વંદ્વની અથડામણો સમયે મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ, અહમ્ કેવી રીતે વર્તાણૂક કરે છે, તેનું સતત પૃથક્કરણ કરવું જોઈએ. આ પૃથક્કરણ પોતાના જ

માપદંડની સીમાઓ વચ્ચે થવું જોઈએ. બીજી વ્યક્તિઓના સંદર્ભમાં પોતાની વૃત્તિ, પ્રકૃતિ, મન, બુદ્ધિ કે અહમ્ની તુલના કરાશે તો વ્યક્તિમાં લઘુતાગ્રંથિ કે ગુરુતાગ્રંથિ નિર્માણ થશે. આમ શ્રીમોટાએ આત્મોળખ તથા આત્મખોજ કરવા આત્મપૃથક્કરણનું સરળ સાધન સૂચવ્યું છે. તેમના મતે પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ગૂઢ શક્તિઓ ઘુપાયેલી છે. વ્યક્તિ પોતે ઈચ્છે છે તેવી બની શકે એટલી તેનામાં ગર્ભિત શક્તિઓ પડેલી હોય છે

આ શક્તિઓનો વિકાસ થાય અને વ્યક્તિ પુરુષમાંથી મહાપુરુષ બને તે માટે સૌ પ્રથમ આત્મનિરીક્ષણ કરવું જોઈએ. ત્યારબાદ આત્મપૃથક્કરણ તેમજ આત્મખોજ કરવાં જોઈએ. આ રીતે આત્મઓળખ પ્રાપ્ત કરી જીવનની દિવ્યતા પ્રાપ્ત કરવા ગતિશીલ થવું જોઈએ.

(ખ) જાગૃતિ:

આત્માનો અર્થાત્ સ્વનો સંપૂર્ણ પરિચય કેળવ્યા બાદ જીવનની કક્ષા ઊંચી લાવવા માટે શ્રીમોટા જાગૃતિ કેળવવાનું કહે છે. વ્યક્તિમાં ભાન હોય છે પણ સભાનતા કેળવવી પડે છે. શ્રીમોટા જાગૃતિનો સૂક્ષ્મ અર્થ આપી વ્યક્તિને સ્વવિકાસ કાજે સભાન બનવાનું જણાવે છે.

“જે જાગી શકે તે જીવી શકે છે, બાકીનાં નહિ.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૬૬)

“આપણી ઢાલ આપણે પોતે બનીએ.” (‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૧૩૮)

“દોષનું મનન-ચિંતન દોષનું બળ વધારે છે. (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૧૫)

‘જાગતો નર સદા સુખી’ અહીં આ કહેવતમાં ‘નર’ શબ્દ મુકાયેલો છે. ‘જીવ’ શબ્દ નથી મૂક્યો. જે જીવમાં મર્દાનગી પ્રગટેલી રહે છે, તેને નર કહેવામાં આવે છે. જે એવો નર હોય છે તે જ જાગતો રહી શકે છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૨૮૩)

શ્રીમોટા જીવનની ઉચ્ચતમ કક્ષાએ પહોંચવા વ્યક્તિને જાગૃત બનવાનું સૂચવે છે. તેઓ જણાવે છે. “જાગીને જે મથે, તેને ઊગે કર્મ-અભિરુચિ.” (‘અભ્યાસીને’, પૃ. ૮) એટલે કે જીવનના વિવિધ કર્મોમાં અભિરુચિ નિર્માણ કરવા જાગૃતિ લાવવી પડશે. કર્મ દ્વારા જ જીવન પાંગરતું હોય છે. જીવન-વિકાસાત્મક કર્મો કરવા જાગૃતિ (સભાનતા) સતત રાખવી

જરૂરી છે.

“જાગે તે માત્ર દેખે છે, પ્રકાશ સર્વ બાજુમાં
જાગ્યો નથી સદા તેને અંધારું સર્વ દિશામાં.”
(‘અભ્યાસીને’, પૃ. ૧૦)

અર્થાત્ જીવનપ્રકાશ તે જ પ્રાપ્ત કરી શકે જેની જાત (પ્રકૃતિ, સ્વભાવ, વૃત્તિ વગેરે) જાગૃત છે.

વ્યક્તિની પોતાની પ્રકૃતિ, પોતાનો સ્વભાવ વગેરે દોષિત ન થાય તે માટે સ્વયં જાતે જ પોતાની ઢાલ બનવાનું છે. અર્થાત્ સ્વયંને શુદ્ધ-સાત્ત્વિક રાખવા જાગૃતિની ઢાલ ડગલે ને પગલે સાથે રાખવાની છે. શરીરથી જ્યાં સુધી વ્યક્તિ સંસારમાં છે, ત્યાં સુધી ન્યાય-અન્યાય, પાપ- પુણ્ય, સુખ-દુઃખ, આમોદ-પ્રમોદ, નીતિ-અનીતિ આવા જોડકાંની વૃત્તિમાં તણાઈ જવાના ઘણા પ્રસંગો ઉપજવાના. તે તે વેળાએ જ્ઞાનપૂર્વક ચેતતા (જાગૃત) રહેવાનું શ્રીમોટા સૂચવે છે. આવી જાગૃતિ એક પ્રકારની ઉત્તમ સ્વકેળવણી છે. જાગૃતિની વિશેષ સમજ આપતાં શ્રીમોટા વ્યક્તિને પોતાના દોષોનું, ખામીઓનું ચિંતન ન કરવા કાળજી રાખવાનું જણાવે છે. “જે બીજાના દોષ જોયા કરે છે તે નબળો છે.” (‘મૌન એકાંતની કેડીએ’, પૃ. ૮૦) ‘જાગતો નર સદા સુખી.’ - આ કહેવતની સુંદર સમજ શ્રીમોટા આપે છે. તેમના મતાનુસાર આ કહેવતમાં ‘જીવ’ના સ્થાને ‘નર’ શબ્દ મૂકાયો છે. અર્થાત્ જીવમાત્રમાં છુપાયેલા પુરુષની આ વાત છે. નર એટલે વ્યક્તિમાં છુપાયેલ ‘પુરુષ’. વ્યક્તિમાં છુપાયેલ પુરુષ (પ્રાણ) એકવાર જાગૃત થઈ જાય તો પછી જીવનની કોઈ પીડા વ્યક્તિને સ્પર્શ કરી શકતી નથી. “શ્રીમોટા” દિવ્યતા પ્રાપ્ત કરવા જાગૃતિનું સેવન કરવાનું જણાવે છે.

(ગ) જીવનસંગ્રામનો સ્વીકાર:

જીવનનું બીજું નામ સંઘર્ષ છે. આત્મહત્યાના સ્વાનુભવે શ્રીમોટાને જીવનજાગૃતિ આપી. બાળપણથી જ જીવનસંગ્રામ ખેલતા ખેલતા ‘ચૂનીલાલ’માંથી “મોટા” બનનાર શ્રીમોટાના જીવનવિકાસ માટે જીવનસંગ્રામના ખ્યાલો કેળવણીનો એક આગવો પ્રકાશ આપે છે. ‘યુદ્ધ દ્વારા સ્વનિર્માણ’ની ઉત્તમ સમજ તેઓના વિચારોમાં જોવા મળે છે.

“સંઘર્ષણોનો સ્વીકાર જીવનવિકાસની કેળવણી અર્થે આવશ્યક

છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૧૫)

“જે જીવનમાં કદી એવી અથડામણો, યુદ્ધો, ગૂંચો, મુશ્કેલીઓ, ઉપાધિઓ આવી નથી, તે જીવનમાં નક્કરતા કેમ કરીને આવી શકવાની છે ?” (‘જીવનમંથન’, પૃ. ૭૬)

“વ્યષ્ટિથી તે સમષ્ટિ સુધી જો અંતર્ગતપણે વિચારીએ તો સર્વત્ર એકમાત્ર સંગ્રામ જ ચાલી રહ્યો છે.” (‘કુરુક્ષેત્રે ધર્મક્ષેત્ર’, પૃ. ૭૫)

“સામનો જે કરવાનો છે તે તો અંતરમાં આંતરિક વૃત્તિઓનો કરવાનો છે.” (‘જીવનપોષક’, પૃ. ૯)

“આપણી અંદરના યુદ્ધમાંથી જીવન જન્મે છે. જીવનનો વિકાસ થાય છે, તે જીવનના અંતિમ હેતુની સિદ્ધિ પણ થયા કરે છે.” (‘જીવનપગરણ’, પૃ. ૧૬૨)

“વિના સંગ્રામ અંતરની કદી શક્તિ ન બઢતી છે,
અમે સંગ્રામને તેથી સિતારો-ગુરુ ગણેલો છે.”

(‘જીવનઘડતર’, પૃ. ૨૯)

“આપણે આપણાં યુદ્ધો આપણી અંદર ખેલવાનાં છે.” (‘જીવનમંથન’, પૃ. ૧૩)

“જીવનમાં સંઘર્ષણ ઊભું થાય છે, ત્યારે હૃદયમાંથી થાય છે. એવા મંથનમાંથી નવનીત તારવી લેવાની કળા જાણવી અનિવાર્ય છે ને એ સાચી રીતે મથનારને આપોઆપ સૂઝે છે.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૨૦)

ઉપરોક્ત અવતરણોમાં શ્રીમોટા જીવનસંગ્રામની વાત સમજાવે છે. જીવનમાં ખેલાતા નાનાં-મોટાં, સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ યુદ્ધો દ્વારા સ્વ કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાનું તેઓશ્રીનું વિચારદર્શન એક નવો જ ચીલો પાડે છે. શ્રીમોટાના ચિંતન મુજબ પ્રત્યેક વ્યક્તિનું જીવન ‘યુદ્ધ’ થી જ ટકતું હોય છે. અર્થાત્ જીવંત વ્યક્તિ તેના જીવનમાં આવતાં સંઘર્ષોનો સ્વીકાર કરીને જ આપબળે વધતી હોય છે. જિંદગી એ કાંઈ આસ્ફાલ્ટ*નો સુંદર રસ્તો (Road) નથી કે સીધા સરળતાથી દોડ્યે જવાય. પ્રત્યેક ક્ષણે વ્યક્તિ સંઘર્ષનો સામનો કરતી હોય છે, ક્યારેક મન અને હૃદય વચ્ચે સૂક્ષ્મ સંઘર્ષ ચાલતો હોય છે, ક્યારેક શરીર અને આત્મા વચ્ચે તીવ્ર સંઘર્ષ ચાલતો હોય છે, આમ આખું જીવન યુદ્ધથી જ જીવાતું હોય છે અને યુદ્ધથી જ તે વિકાસ પામતું હોય છે.

જીવનની નક્કરતા કેળવવા માટે જીવનમાં આવતી અથડામણો,

* રસ્તા ઉપર પાથરવાનો ડામર, જેનાથી રોડ સપાટ બને છે.

ગૂંચો, મુશ્કેલીઓ, યુદ્ધો, ઉપાધિઓ વગેરેનો સ્વીકાર કરવાનું જણાવી ‘અંતર’ને ઘડવા માટે તેઓ આંતરિક વૃત્તિઓ સામે યુદ્ધ કરવાનું જણાવે છે. “તમે તમારી સાથે લડવાનું રાખજો, બીજાં સાથે લડવામાં કંઈ માલ નથી. આપણી જાત સાથે લડવામાં આપણને આપણી જાત વિષેની પૂરી સમજણ પડે છે અને આપણી ચાલની પણ સમજણ પડે છે. આપણું અંતઃજ્ઞાન વધે છે ને આપણને કેમ વર્તવું તેની પણ સૂઝ પડે છે એટલે આપણે તો અંતરમાં લડ્યા કરવાનું રાખજો.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૧૪૨)

‘યુદ્ધ’ના કારણે જીવનમાં નૂતન પરિવર્તન આવતું હોય છે, જે નવીન ચેતના નિર્માણ કરવા મદદરૂપ બને છે. જે વ્યક્તિ સંઘર્ષથી ડરી સલામત દશા પસંદ કરે છે, તેવી વ્યક્તિ ઊર્ધ્વ તરફ ગતિ કરી શકતી નથી. જેણે પણ જીવનવિકાસ કાજે જાતનું ઘડતર કરવું છે, તેણે સામાન્ય માનવીની જેમ ચીલાચાલુ જીવન જીવવાનું છોડવું પડે અને ‘અંદરનું આંતરિક’ યુદ્ધ ખેલવું પડશે.

માનવીના આધારના પ્રત્યેક કરણની પ્રવૃત્તિમાં યુદ્ધ ખેલાયા જતું હોય છે. મનના ક્ષેત્રમાં તથા બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં અનેક પ્રકારના વિચારો તથા વૃત્તિઓ ઊઠતાં હોય છે. આ સમયે અનેક પ્રકારનાં દ્વંદ્વો વચ્ચે સૂક્ષ્મ સંઘર્ષ થતો હોય છે. જેમ કે આશા-નિરાશા, વિજય-પરાજય, સંયોગ-વિયોગ, સુખ-દુઃખ, કરુણા-ઘૃણા, પ્રેમ અને ધિક્કાર, સત્ય-અસત્ય, લાભ-અલાભ, જન્મ-મરણ, ભાવ-અભાવ, વગેરે. આ તમામ પ્રકારનાં જોડકાંઓનાં યુદ્ધ સમયે વ્યક્તિએ સ્વયં સાક્ષી બની પોતાની જાતને કેળવવાની છે. શું વિચારવું, શું જતું કરવું, શું અપનાવવું, શું ત્યાગવું, શું સ્વીકારવું, વગેરેનો જાગૃતપણે વિચાર કરવો એ એક પ્રકારનું આંતરિક યુદ્ધ જ છે. તેથી જ શ્રીમોટા વ્યક્તિને પોતાની અંદર જ યુદ્ધ કરવાનું સૂચવે છે.

આમ શ્રીમોટાના જીવનમાંથી તથા તેમના આધ્યાત્મિક વિચારદર્શનમાંથી ઊડીને આંખે વળગે તેવું કોઈ તત્ત્વ હોય તો તે છે ‘સંગ્રામ’. શ્રીમોટાએ ક્યારેય પોતાના અનુભવપ્રમાણ સિવાય કશું જ લખ્યું નથી કે કહ્યું નથી. યુદ્ધ એટલે તો હિંસા, યુદ્ધ એટલે તો સંહાર, યુદ્ધ એટલે તો વિનાશ, બરબાદી વગેરે-વગેરે આવા પ્રચલિત ખ્યાલોથી પર થઈ શ્રીમોટા સ્વ-કેળવણી અર્થે ‘યુદ્ધ’નો એટલે કે ‘સંઘર્ષ’નો સ્વીકાર કરી જીવનવિકાસ માટે જીવનસમરંગણમાં જીવનયોદ્ધા બનવાનું જણાવે છે. પોતાની પ્રકૃતિ સામે, પોતાના સ્વભાવ, વાણી, વર્તનની સામે યુદ્ધ આપી ઊર્ધ્વમાં પ્રગટ થવાનું જણાવે છે. આ જ છે તેમની ‘યુદ્ધની કેળવણી.’

અમેરિકા, ફ્રાન્સ, જાપાન જેવા વિકસિત દેશોમાં તેમજ ભારત જેવા વિકસતા દેશોમાં આજે માનસિક રોગીઓનું પ્રમાણ રોજબરોજ વધતું જાય છે, તેનું મૂળભૂત કારણ જો કંઈ હોય તો તે માનસિક તણાવ છે. *જગતની દરેક વ્યક્તિમાં કોઈ ને કોઈ સમયે માનસિક તણાવ તો આવવાનો જ, પરંતુ તે સામે ટકવાની જે આંતરિક શક્તિ પૂરી પડતી નથી, ત્યારે તે વ્યક્તિ માનસિક રોગની ગર્તામાં પડે છે-ડૂબી જાય છે. આ માટેનો કોઈ રસ્તો હોય તો તે છે જીવનમાં આવી પડેલા સંઘર્ષો સામે ઝઝૂમવાનો-તેનો પ્રતિકાર કરવાનો. જેમ રોગ સામેની પ્રતિકારશક્તિ ઓછી હોય અને વ્યક્તિ કે બાળક રોગમાં સપડાય તે જ રીતે માનસિક સંઘર્ષો, માનસિક પછાડટ, હાર (પોતાનું ધારેલું ન થવું) પચાવી જાણવાની પ્રતિકારક શક્તિ તેનામાં ન હોય તો લાંબે ગાળે કાયમી નિરાશા યાને વિષાદ (Depression) માં ડૂબી જાય છે. અલબત્ત, આ પ્રકારની શક્તિ પાઠ્ય-પુસ્તકો દ્વારા કેળવી ન શકાય. વિદ્યાર્થીની આસપાસની વ્યક્તિઓ-માબાપ, ભાઈભાંડુ, મિત્રો, શિક્ષકો, આચાર્ય, પડોશીઓ વગેરે અને તેની આસપાસનું પર્યાવરણ-ઘર, શાળા, સમાજ એવા પ્રકારનાં હોય કે તેમાંથી પરોક્ષ રીતે- non-formally-વિદ્યાર્થી માનસિક યુદ્ધ માટે સજ્જ થાય, વાતવાતમાં ઢીલો ન થાય, આત્મહત્યા તરફ ન દોરવાય. આ માટે મનની કેળવણી જરૂરી છે.

(ઘ) નારાયણ તરફ :

માનવ-વ્યક્તિત્વનો ઉચ્ચતમ વિકાસ એ કેળવણીનો એક મહત્વનો ઉદ્દેશ છે. “માનવીની સર્વદેશીય પ્રતિભાનો વિકાસ જે પ્રક્રિયા દ્વારા થાય તે કેળવણી છે. કેળવણીમાં માનવમાં રહેલા ઉત્તમાંશોનું આવિષ્કરણ કરી નરને નારાયણ અને નારીને નારાયણી બનાવે છે. તે પુરુષને પુરુષોત્તમ બનાવવાની પ્રક્રિયા છે.” (‘શ્રીમોટા: જીવન અને કાર્ય’, પૃ. ૧) કેળવણી એ આજીવન ચાલતી એક અનંત સાધના છે, જેના દ્વારા માનવ જન્મથી મૃત્યુપર્યંત વિકાસને માર્ગે સતત આગળ વધતો રહે છે. અને અંતમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી માનવજન્મ સફળ બનાવે છે. એટલે કે માનવમાંથી માધવ બની ‘નારાયણ’ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરે છે.

શ્રીમોટા જણાવે છે, “પ્રત્યેક જીવમાં શિવ થવાની શક્તિ રહેલી જ છે. પ્રત્યેક જીવ શિવ થઈ શકે છે.” (‘લગ્ને હજો મંગલમ્’, પૃ. ૧૦) અર્થાત્ પ્રત્યેક માનવમાં પરમાત્માનો પરમઅંશ આત્મા બિરાજમાન હોય છે, જે

* માનસિક તણાવ એટલે-મનને નથી ગમતાં એવા પ્રસંગ, પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત યતાં, જે મન સ્વીકારી શકતું નથી તેથી જે તણાવની સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તેની ગંભીર અસરો મન અને શરીર ઉપર છે.

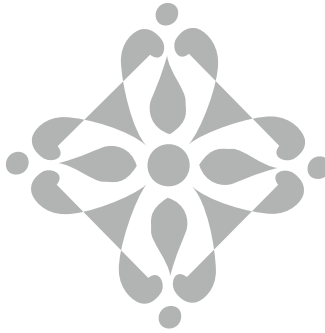
જીવનની ઉચ્ચ કક્ષા પ્રાપ્ત કરાવવા તેને મદદરૂપ થાય છે. પરંતુ આ માટે વ્યક્તિએ સ્વયં પ્રયત્ન કરવો પડે. પ્રથમ તો મનમાં સતત ચિંતવન કરવું પડે કે આપણે ઊર્ધ્વ ગતિ તરફ જવું છે ? શ્રીમોટા કહે છે, “આપણે જેનું ચિંતવન કર્યા કરીએ એવા કેમ ન બની શકીએ ?” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૪૨) “સતત પ્રયત્નોથી ઈયળ ઈયળ મટીને ભમરી બની જાય છે.” (‘જીવનપગથી’, પૃ. ૪૧) મહાન પુરુષોના જીવનઅનુભવો એમ સિદ્ધ કરે છે કે માનવી પોતે ધારે (ઈચ્છે) તેવો તે બની શકે. અર્થાત્ ધારણા ઉચ્ચ હશે તો જીવન ઉચ્ચ બનશે જ . પરંતુ આ માટે વ્યક્તિએ સ્વપ્રયત્ન, સ્વજાગૃતિ અને સ્વકેળવણીની પ્રક્રિયા સતત ચાલુ રાખવી પડે.

શ્રીમોટા આ દિશામાં વધુ સમજ આપતાં સૂચવે છે, “આપણે આપણો પોતાનો આશ્રમ બનવાનું છે. આપણે તો એ આશ્રમના ધારાધોરણો પ્રમાણે ચાલવાનું છે.” (‘જીવનપગરણ’, પૃ. ૮૧) એટલે કે વ્યક્તિએ પોતાનું જીવન સ્વવિકાસ માટે ‘આશ્રમ’ સમાન બનાવવાનું છે. (પ્રાચીન કાળમાં સંપૂર્ણ સમાજની ચેતના આશ્રમમાંથી પ્રાપ્ત થતી.) આ જ પ્રમાણે વ્યક્તિએ પણ પોતાની અંદર છુપાયેલી દૈવીચેતના પ્રગટ કરી સ્વના સંપૂર્ણ વિકાસ અર્થે આશ્રમ બનવાનું છે, જેથી ત્યાં આત્મા (ચેતના)ની છાયામાં ‘શરીર’ (મન, ઈન્દ્રિયો, વૃત્તિઓ, લાગણીઓનો સમૂહ) સુરક્ષિત રહી શકે. સાથે સાથે શ્રીમોટા જિંદગીને ધારાધોરણ પ્રમાણે વહેવડાવવાનું જણાવે છે. અર્થાત્ વ્યક્તિની જીવનસરિતાને નિયમ અને સંયમના કિનારાઓ વચ્ચે વહેવડાવવાની છે. શરીર છે તે વ્યક્તિની બહિર્મુખતા છે અને આત્મા છે તેથી વ્યક્તિની અંતર્મુખતા પણ છે, બહિર્મુખતા માટે નિયમો જરૂરી છે અને અંતર્મુખતા કેળવવા સંયમ જરૂરી છે. સંયમનો મહિમા સમજાવતાં શ્રીમોટા કહે છે, “શરીર જેમ ચામડીથી બરોબર બંધ રહે ને અંદરના જીવનદાયી પદાર્થ ટકી રહીને વધે છે, તેમ ખીલતા જતા આંતરિક જીવનની આસપાસ જ્ઞાનાત્મક સંયમનું કવચ અનિવાર્ય છે.” (શ્રીમોટા સાથે વાર્તાલાપ, પૃ. ૧૧) અર્થાત્ આંતરિક તત્વોનો વિકાસ કરવા સંયમ કેળવવાની જરૂર છે, જેથી ઈન્દ્રિયોનું દમન કે દેહપીડા વગર તેમજ મનને માર્યા સિવાય જીવનનો આંતરિક પ્રવાહ નિર્મળ રીતે વહ્યા કરે.

બીજી તરફ શ્રીમોટા નદીના પથ્થરની જેમ વ્યક્તિને મુક્ત રીતે જીવનસરિતામાં વહેવાનું જણાવે છે. સુંદર રૂપક આપી શ્રીમોટા સમજાવે છે,

“(નદીમાં) પથ્થર ગબડતો રહેવાથી પોતાનો આકાર ને ઘાટ, સ્થળે સ્થળે ઘસાયા કરવાને લીધે આપોઆપ બદલ્યાં કરશે, ને પોતે નર્મદાના “કંકર એટલા શંકર” એ સ્વરૂપ બનશે.” (‘જીવનપગરણ’, પૃ. ૧૦૧-૧૦૨) શ્રીમોટા જણાવે છે કે જો કંકર શંકર બની શકે તો વ્યક્તિ (નર) નારાયણ કેમ ન બની શકે? વ્યક્તિ તેના જીવનમાં પ્રાપ્ત થતાં પ્રસંગો અને અનુભવો વખતે જાગૃત રહી તમામ પ્રકારના સાત્ત્વિક ગુણો કેળવવાનું રાખે તો વ્યક્તિ સ્વપ્રયત્નથી દેવ બની શકે. “માનવી જ્યારે જ્યારે સાહસ, હિંમત, ધીરજ, સહનશીલતા, મૃદુતા, ઉત્કટ પ્રેમભાવ, બીજા સાથે હમદર્દી ને સહાનુભૂતિ, ક્ષમા, કરુણા ઇત્યાદિ ગુણોને જીવનમાંના સાંપડતા જતા પ્રસંગોમાં કેળવી કેળવીને વર્તમાનમાં પ્રત્યક્ષ અમલમાં મૂકે છે ત્યારે આમ સ્વપ્રયત્નથી દેવ બની શકે છે.” (‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૪૮) એટલે કે જેમ નદીનો પથ્થર ઘાટે ઘાટે ઘસાતો જાય છે અને આકાર પામતો જાય છે તથા પોતાની ઉપર ‘લીલ’ (વળગાડ) થવા દેતો નથી, અને અંતે શાલિગ્રામ બને છે તેમ વ્યક્તિએ પણ ડગલે ને પગલે પોતાને સુંદર આકાર આપતા જવાનું છે.

આમ શ્રીમોટા નારાયણ તરફ ગતિ કરવા માનવે ઉચ્ચ ધારણાઓ, દૃઢ નિર્ધાર, સ્વઘડતર, સ્વજાગૃતિ રાખી સ્વપ્રયત્ને દેવ બનવાનું જણાવે છે. એટલે કે પોતાની જીવનગીતા લખવા જાતે જ ‘કૃષ્ણ’ બનવાનું સૂચવે છે.

૨૦. પૂર્ણ જીવનની કેળવણી

શ્રીમોટા એક પીઠ લોકશિક્ષક હતા. તેમના શૈક્ષણિક ચિંતનનું કેન્દ્ર હતું, ‘સંપૂર્ણ સમાજનો વિકાસ.’ સમાજના વિસ્તૃત વિકાસ માટે દરેક માનવનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવું જરૂરી છે. વ્યક્તિનું વ્યક્તિગત જીવન પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરશે તો જ સમાજ પણ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરશે. આ પ્રકારનો વિશાળ ખ્યાલ રાખી શ્રીમોટાએ વ્યક્તિના જીવનની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવા માટે વિવિધ માર્ગદર્શક સૂચનો કરેલાં છે. “શિક્ષણનું કામ વ્યક્તિને પૂર્ણજીવન માટે તૈયાર કરવાનું છે.” (‘જિજ્ઞાસા’, પૃ. ૩૮)

શ્રીમોટાના જીવનપ્રસંગો સ્પષ્ટ દર્શાવે છે કે બાળપણથી જ તેઓ જીવનવિકાસ પ્રત્યે સભાન હતા. આત્મહત્યાના* પ્રયત્ન બાદ તો તેઓ લખે છે, “જીવન નિરર્થક નથી. જીવન એ નિરાશા નથી. જીવન એ ફેંકી દેવા જેવી વસ્તુ નથી. જીવન એ ખાલી મનના મનોરથો નથી તેમજ મિથ્યા સ્વપ્નું પણ નથી. તેમાંથી આપણા અખંડ પુરુષાર્થને માટે પ્રેરણા મેળવ્યા કરવાની છે.” (‘જીવનમંથન’, પૃ. ૨૯)

જીવનના સર્વાંગી વિકાસ માટે વ્યક્તિએ કેવી રીતે જીવવું, કેવી રીતે વર્તવું વગેરે બાબતોનું માર્ગદર્શન આપતા અનેક પત્રો તેમણે સ્વજનોને લખેલા. આ તમામ પત્રોમાં શ્રીમોટાનું ચિંતન એ વાતની પ્રતીતિ કરાવે છે કે જીવનવિકાસની પ્રક્રિયા એ કેળવણીની જ પ્રક્રિયા છે. કેળવણી જીવનની સાધના છે, કેળવણી જ જીવનના વિકાસનો પર્યાય છે, પૂર્ણ જીવનની પ્રાપ્તિ અર્થે જીવનના અંત સુધી ચાલતી જીવનસાધનાની આ પ્રક્રિયામાં વ્યક્તિ સતત ઘડાતી જતી હોય છે.

‘જીવન’ દ્વારા ‘પૂર્ણજીવન’ પ્રાપ્ત કરવું એ જ માનવનું અંતિમ લક્ષ્ય છે. પૂર્ણજીવન પ્રાપ્ત કરવા સંબંધી શ્રીમોટાના વિચારો કેળવણીપૂંજ સમાન છે.

“જીવન એટલે અનેક જન્મોના સંસ્કાર લઈને આવેલા જીવની ચેતનાશક્તિની માનવીના દેહ દ્વારા થતી વહનક્રિયા.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૩૨)

“જીવનને જાણવું, સમજવું ને અનુભવવું એ જ સાચી કળા અને વિદ્યા.” (‘શ્રીમોટાની સાથે સાથે’, પૃ. ૨૧૯)

* ફેફડુંના રોગથી કંટાળીને આત્મહત્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો, તેઓશ્રી જીવનથી કંટાળ્યા ન હતા, જીવનસંઘર્ષ એ તો એમનું જીવનસાધન હતું.

“જીવન કાજેની ધગધગતી પ્રગટેલી તમન્ના એ પહેલી અનિવાર્ય શરત છે.” (‘સ્વાર્થ’, પૃ. ૨૭૫)

“જીવન આનંદ કાજે છે, રડાકૂટ માટે નથી. જીવનમાં જીવનને સમજીને જીવવાનું છે.” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૩૮૦)

“ ગમે તેમ વર્તવાથી કદી પણ જીવનમાં વ્યવસ્થિતતા અને વિકાસ સંભવી શકતો નથી, જીવન પણ એક કળા છે અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ કળા છે. ગમે તેમ પીંછી ચલાવવાથી કંઈ ઉત્તમ ચિત્રકળા પ્રગટતી નથી.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૪૭૮)

“જીવનમાં ધ્યેયની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા પ્રગટાવવાની છે.” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૩૭૯)

“જીવન તો એક અને સમગ્ર છે અને એ રીતે જ જે તે કંઈ થયાં કરે, તેને આપણે સ્વીકારવું ઘટે. એમાંથી બોધપાઠ પણ લેવાનો રહે છે. એમાંથી શું શું નકારવાનું રહે છે, તે પણ શીખવાનું મળે છે. કેમ જીવવું, કેમ બોલવું, કેમ વર્તવું, તેની પણ જાણ તેમાંથી મળે છે.” (‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૧૧૧)

“જીવન સમૂળગુણે પરિવર્તન પામે, જીવનમાં કોઈ પરલૌકિક દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય, તે રીતે જ જે તે જોવાનું, તે રીતે જ સમજવાનું જે કરે છે, તે જીવનને સાચી રીતે સમજી શકે છે.” (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૩૬૦)

“જીવનને જે ફના કરશે, જીવનનો ખ્યાલ રાખીને,
જીવન એને જરૂર મળશે, જીવનથી તે જીવન રમશે.”

(‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૨૯૦)

“આપણે જ્ઞાનભાવપૂર્વક જીવનમાં જે કંઈ પ્રસંગ મળે, જે કંઈ સંજોગ ઊભા થાય, પ્રાપ્ય પ્રવૃત્તિ અનુસાર જે કોઈ સંબંધમાં આવવાનું થાય, તેનાથી દૂર કોઈ ભય સેવીને ભાગી જવાનું નથી. કારણ કે તેમ કરીશું તો જીવનવિકાસ અકુદરતી (Lop-sided) થશે.” (‘જીવનસંશોધન’, પૃ. ૧૧)

પૂર્ણ જીવન પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં વ્યક્તિએ જીવનનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવવો જોઈએ. શ્રીમોટાના મત મુજબ જીવનમાં જે ચેતનાશક્તિ છે, તે જ આપણું જીવન છે. આ ચેતનાશક્તિમાં અનેક જન્મોના સંસ્કારો સંગૃહીત થયેલા હોય છે, તે સંસ્કારો જાણવા, સમજવા અને અનુભવવા એ એક

પ્રકારની વિદ્યા (કેળવણી) છે. ઉચ્ચ જીવન જીવવાની ધગધગતી તમન્ના વ્યક્તિમાં હોવી જોઈએ, જેણે પણ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી છે, તેણે જીવનધ્યેય નક્કી કરવું આવશ્યક છે. શ્રીમોટા કહે છે કે જીવનને સાર્થક કરવા, જીવનની દિશા નક્કી કરવા તથા જીવનની ઉચ્ચ કક્ષા નિર્માણ કરવા જીવનલક્ષ્ય હોવું જોઈએ. જીવનલક્ષ્યના કારણે જ માનવી અન્ય પ્રાણીઓથી અલગ પડી આવે છે. ‘લક્ષ્ય’ ની પ્રાપ્તિ અર્થે જ માનવીનું મનુષ્યત્વ વિકસતું હોય છે. શ્રીમોટા જણાવે છે કે ઘાંચીના બળદની જેમ ઘરેડિયું જીવન જીવવું એક પ્રકારનું મૃત્યુ છે. “ઘાંચીના બળદની પેઠે ઘાણીમાં દરરોજ જોડાવું, ને તે પણ ડાબલા પહેરીને, એવી રીતે દરરોજની ઘટમાળમાંથી આપણે પસાર થવાનું નથી.” (‘જીવનકેડી’, પૃ. ૩૫)

પૂર્ણજીવનની પ્રાપ્તિ અર્થે શ્રીમોટા જીવનને જ સાધન બનાવવાનું કહે છે. એટલે કે સમસ્ત માનવજીવનને તેઓ કેળવણીના ક્ષેત્ર તરીકે સ્વીકારે છે. આ પ્રકારના ખ્યાલને વધુ સ્પષ્ટતાથી સમજાવતાં તેઓ જણાવે છે, “અસ્ત્રો પથ્થર પર ઘસાયા વિના અણીદાર થતો નથી તેમ જીવનને તપાવ્યા વિના એની શુદ્ધિ થતી નથી. શુદ્ધિ મેળવવા કાજે તપવું એ ઘણું ઘણું મહત્ત્વનું છે.” (‘જીવનસોપાન’, પૃ. ૨૮૭)

એટલે કે જીવનના વિવિધ પ્રસંગો તથા પ્રાપ્ત થતાં અનુભવોમાંથી જીવનની શુદ્ધતા વધારતા જવાનું છે. જીવનમાં જે જે કાંઈ બનતું હોય, એમાંથી જ વ્યક્તિએ બોધપાઠ લેતા રહેવાનું છે. શું નકારવાનું, શું શીખવાનું, કેમ જીવવાનું કે કેમ વર્તવાનું તે તમામ પ્રકારનું ઘડતર જીવનમાંથી જ પ્રાપ્ત કરવાનું છે.

પૂર્ણજીવનનો વિચાર કરતી વખતે મુખ્ય ત્રણ બાબતોનો વિચાર કરવો અસ્થાને નહિ ગણાય. એક-શરીરનો, બીજું-વ્યક્તિગત જીવનવ્યવહારનો અને ત્રીજું-આત્મઘડતરનો. અર્થાત્ શારીરિક કેળવણી, માનસિક કેળવણી, નૈતિક કેળવણી અને આધ્યાત્મિક કેળવણી આ બધી જ વિગતોનો પૂર્ણજીવનની કેળવણીમાં વિચાર થવો જોઈએ. આ ઉપરાંત પૂર્ણજીવનના નિર્માણ માટે કેળવણીને તેના અતિવ્યાપક સ્વરૂપે સમજવી જોઈએ. તેથી જ શ્રીમોટા પુરુષ અને પ્રકૃતિ એ બન્નેની શક્તિઓનો સમન્વય

કરી પૂર્ણજીવન પ્રાપ્ત કરવાનું સૂચવે છે. અર્થાત્ વ્યક્તિની બહિર્મુખતાનો પૂરેપૂરો વિકાસ થવો જોઈએ. સાથે સાથે અંતર્મુખતાનો પણ ઊંડો વિકાસ થવો જોઈએ. માત્ર વિકાસ નહિ પણ બન્નેનો સમાન દિશા તરફનો વિકાસ માનવને સાચું જીવન પ્રદાન કરશે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્નેની એકાત્મકતાના સંદર્ભમાં જીવનવિકાસાર્થીએ સતત કેળવાતા જવાનું છે.

પૂર્ણજીવન પ્રાપ્ત કરવા શ્રીમોટા જીવનને માધ્યમ બનાવી સર્વાંગી વિકાસ કરવાનું સૂચવે છે. તે માટે પ્રથમ તમન્ના, ત્યારબાદ જીવનધ્યેય અને ધ્યેયની પૂર્તિ અર્થે જીવનબોધ ધારણ કરવાનું જણાવે છે, તદ્ઉપરાંત પ્રકૃતિની આંતરિક ચેતનાને પણ પૂર્ણ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવાનું સૂચવે છે-એટલે કે વ્યક્તિમાં પુરુષ અને પ્રકૃતિ એકાત્મકતા તથા પૂર્ણજીવનમાં વ્યક્તિ અને જીવનની એકાત્મકતા પ્રગટાવવાનું જણાવે છે.

પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવી એ માનવજીવનનો ઉચ્ચતમ હેતુ રહ્યો છે. અર્થાત્ જીવનનાં બધાં જ પાસાંઓને વશમાં રાખવાનું 'પ્રભુત્વ' પ્રાપ્ત કરવું તેમાં જીવનની સફળતા રહેલી છે. શ્રીમોટા વ્યક્તિ અને જીવન તેમજ જીવન અને વ્યક્તિ બન્નેનો એક સાથે વિકાસ કરવાનું જણાવે છે. શરીરમાં લોહીની ગતિને સમાંતર જીવનમાં સંસ્કારની ગતિ ચલાવવાનું સૂચવે છે. 'જીવનઉપાસક' - શ્રીમોટા કેળવણીના ઋષિ બની 'જીવનયજ્ઞ' કરવાનું

૨૧. મોનમંદિર : આધ્યાત્મિક પ્રયોગશાળા

રાધાકૃષ્ણનૂ કમિશને પોતાના અહેવાલમાં ધાર્મિક શિક્ષણ પર સારો એવો ભાર મૂક્યો છે. અલબત્ત આજપર્યંત તે અંગે કોઈ ઠોસ પગલું લેવાયું નથી તે હકીકત છે. મેસ્લોએ પણ જરૂરિયાતોની સૌપાનિક શ્રેણીમાં અંતિમ લક્ષ્ય—અંતિમ જરૂરિયાત—આત્મસાક્ષાત્કારની જ દર્શાવી છે. ભલે પછી આજના ભૌતિકવાદના જમાનામાં તેના વિષે કંઈ વિચારણા થતી ન હોય.

દેવભૂમિ ભારતવર્ષ ઋષિ-સંસ્કૃતિના કારણે વિખ્યાત છે. સાધના, તપશ્ચર્યા, ગુરુ-આરાધના, સંન્યાસ, મોક્ષ જેવા આધ્યાત્મિક શબ્દો જનસમાજમાં સહજ રીતે પ્રચલિત એવમ્ સ્વીકૃત છે. તે આ દેશની આધ્યાત્મિક સંસ્કૃતિના મૂળનું ઊંડાણ બતાવે છે. માનવમાં છુપાયેલી ચેતનાનું પરમાત્મા સાથે મિલન કરાવવું, એ આ દેશના માનવજીવનનો ઉદ્દેશ રહેલો છે, જે જનસમાજમાં સામાન્યતઃ સ્વીકૃત છે. આવા આધ્યાત્મિક ઉદ્દેશની પૂર્ણતાર્થે કોઈપણ સત્માર્ગ અપનાવવો તે એક પ્રકારની સાધના છે. પરંતુ આ પ્રકારની જીવનસાધના ધારણ કરનાર વ્યક્તિ પોતાના ધ્યેયપથ પર ત્યારે જ આગળ વધી શકે, જ્યારે તેને ‘સ્વ’નો સાક્ષાત્કાર થાય, એટલે કે જાતને બરાબર ઓળખે તેમજ સમજે. ચિંતનની ગહનતા વધારવી, વિચારશક્તિની સીમાઓ વધુ વિસ્તૃત બનાવવી, તેમજ આંતરસૂઝનું ઊંડાણ વધારવું એ એક પ્રકારનું આધ્યાત્મિક શિક્ષણ છે. આવું આધ્યાત્મિક શિક્ષણ પ્રાચીન કાળમાં આશ્રમોમાં, ગુરુકુળોમાં ધ્યાન, યોગ તેમજ એકાંત, તપ દ્વારા અપાતું હતું. છેલ્લા દશકાથી ભારતમાં યોગ વિષે શિક્ષણક્ષેત્રે સારી એવી વિચારણા થવા માંડી છે, એટલું જ નહિ, “યોગ”ને એક વિષય તરીકે શિક્ષણના યોગ્યતબક્કે દાખલ કરવા માટેનો શિક્ષણની નવી નીતિમાં ઉલ્લેખ છે.

‘સ્વ’ની ઓળખ અથવા નિજનો પરિચય સંસારમાં રહેતાં રહેતાં થઈ શકે તેમ નથી. કારણ કે માનવઆત્મા શરીરધારી છે, તેથી તે સાંસારિક બહિર્મુખ જીવનથી વીંટળાયેલો રહે છે. અર્થાત્ રાગદ્વેષ, ક્લેશ, સંતાપ, ઘર્ષણ, અથડામણ, મતાગ્રહો, મંતવ્યો, વેદના, આકોશ, મોહ, વાસના

વગેરેની જાળમાં ફસાયેલો જ રહે છે. આ ઉપરાંત પ્રાણીમાત્રની જેમ ભય, આહાર, નિદ્રા અને મૈથુનના ચક્રોળમાં તે તીવ્રતાથી ગોળ-ગોળ ફર્યા જ કરતો રહે છે. પરિણામે તેનામાં છુપાયેલા ‘ચેતન’ને ઓળખવા તેની પાસે અવકાશ રહેતો નથી, એટલું જ નહિ ચેતનની અલ્પ અનુભૂતિ પણ પામી શકતો નથી. આમ, પોતે જ પોતાને જાણે, તે માટેના શિક્ષણ માટે તેણે સાંસારિક બંધનોમાંથી મોકળાશ પ્રાપ્ત કરી એકાંતના સહારે જીવવાની ટેવ પાડવી અનિવાર્ય બને છે. સમાજમાં રહીને પણ પોતાની જાતને સમાજથી અલિપ્ત કરી એકાંત સેવીને વ્યક્તિ પોતાનો આત્મપરિચય સમજી શકે છે. પોતાના ગુણ-દોષો, વૃત્તિ-વિકારો સમજી શકે છે. પ્રાચીનકાળમાં આવું એકાંત પ્રાપ્ત કરવા ગુફાઓ અથવા જંગલોનો સહારો લેવાતો હતો. પણ વર્તમાન આધુનિકતાએ આવા પ્રાકૃતિક એકાંતસ્થાનો રહેવાં દીધાં નથી. કદાચ ક્યાંક સુલભ હશે તો અપૂરતી સગવડવાળાં હશે. માનવીની ન્યૂનતમ જરૂરિયાત (હવા, પાણી અને ખોરાક) સચવાય અને વ્યક્તિ એકાંત સેવી શકે તેવાં સ્થાનો તો દુર્લભ જ છે.

શ્રીમોટાએ પોતાની જીવનવિકાસ યાત્રામાં કઠોર તપ કર્યું હતું. સંસારમાં રહેતા રહેતા પણ, સમાજથી અલિપ્ત થઈ તેઓ એક મહિનો એકાંતવાસ કરવા ચાલ્યા જતા. એકાંતવાસ દરમિયાત તેઓને ખાવાનું ન મળતું , ખાધા-પીધા વિના ૪-૫ દિવસો કાઢી નાખવા પડતા. પણ આવી કઠણાઈમાં સાધનાથી વિમુખ થવાનું ક્યારેય બનતું નહિ. શરીરમાં છુપાયેલા પ્રભુનો પરિચય પામવા સાધનાયજ્ઞ તો ચાલુ જ રાખતા ! સમાજમાં રહી, સમાજ સાથે નાતો તોડ્યા વગર, આવી સાધના તો શ્રીમોટા જેવા વીર પુરુષો જ કરી શકે !

સામાન્ય રીતે એકાંત સહન કરવું અઘરું છે. વળી તેમાંય ખાવા-પીવાની મુશ્કેલીથી કઠણાઈ વધે, પરિણામે માનવીની પ્રકૃતિ ઇંછેડાય, જે માનવમન ઉપર વિજય મેળવી એકાંતનો ત્યાગ કરાવે. એટલે કે સામાન્ય માનવી માટે આવી રીતે એકાંત પ્રાપ્ત કરવું ખૂબ જ અઘરું બને. શ્રીમોટાએ પોતાની જીવનસાધનામાં આ બધું જ અનુભવેલું, તેથી સમાજને સહજ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું સાધન નિર્માણ કરવાનું તેઆશ્રીએ વિચાર્યું. “શ્રીમોટા

એકાંત ગુફામાં જતા, ત્યારે કદીક શરૂઆતમાં ખાવાની મુશ્કેલી હતી; ભૂખ્યા રહેતા. આથી જેઓ પોતાના જીવનની ઉત્ક્રાંતિ કે વિકાસ કરવા ઈચ્છતા હોય એમને પોતાને નદી એવી અગવડ ન નડે એવા આશયથી શહેરની વસતીથી દૂર છતાં જઈ શકાય એટલે અંતરે નદી કિનારે તથા સ્મશાનની નજીક હરિ:ૐ આશ્રમો સ્થાપ્યા.” (“પરમપુરુષ પૂ. શ્રીમોટા અને હરિ:ૐ આશ્રમ’, પૃ. ૫૧)

આ ઉપરાંત શ્રીમોટાને તેમના ગુરુમહારાજે પણ આત્મકલ્યાણમાં ન પડ્યા રહેતા સમાજને બેઠો કરવાનો આદેશ આપ્યો હતો. શ્રીમોટા કહે છે, “મારા ગુરુમહારાજે કહ્યું છે, ‘જીવોની ગતિ કંઈ ઊંચી થાય, મનની ગતિ કંઈ ઊંચી થાય, કંઈ અભિરુચિ સારી પ્રગટે તે ઊંચા પ્રકારની સેવા છે’”. સેવાનો અર્થ છે- સુખ પામવું અને પ્રસારવું. શાંતિ વગર સુખ મળે નહિ. એટલે સુખ મનની શાંતિ-પ્રસન્નતાથી જ મળે. એટલે જેનાથી મનની શાંતિ-પ્રસન્નતા કેળવાય તે ઊંચા પ્રકારની સેવા છે. અથવા એ પરત્વેની જેમની અભિરુચિ જાગે એવી જે રીત છે તે ઉત્તમ પ્રકારની સેવા છે. ગુરુમહારાજે હુકમ કર્યો કે, “જેનાથી માનવી મનને ઊંચી દિશામાં લેવાપણું બને એવી પ્રવૃત્તિ કરે અને પોતે પોતાનું પૃથક્કરણ, સંશોધન, પ્રાર્થના, અનુષ્ઠાન, કરી શકે એવું બનવા માટે જીવોને અંદર પૂરી દે.” (“મૌન-એકાંતની કેડીએ’ માંથી) એટલે ગુરુમહારાજના આદેશ અનુસાર હરિ:ૐ આશ્રમની સ્થાપના કરાઈ. દક્ષિણ ભારતમાં કુંભકોણમ્ ખાતે ૧૯૫૦માં, શેઠી નદીને કાંઠે નરિયાદ મુકામે ૧૯૫૫માં તેમજ સુરત મુકામે ૧૯૫૬માં આશ્રમોની સ્થાપના કરાઈ છે. આ આશ્રમો એટલે જ ‘મૌનમંદિરો’નું નિર્માણ.

આ પહેલાં પણ જે કોઈ વ્યક્તિ જીવનવિકાસાર્થે પ્રભુમાર્ગે જવા જિજ્ઞાસા ધરાવતી હોય અને મૌન-એકાંત સેવા ઈચ્છતી હોય, તેને શ્રીમોટા મૌન-એકાંતમાં બેસાડતા. શ્રીમોટા ગાંધી આશ્રમમાં રહેતા, ત્યારે મીરાંકુટિરનો મૌન-એકાંત માટે ઉપયોગ થયેલો.*

આમ, મૌન અને એકાંતમાં રહીને જીવાત્મા પોતાની અંદર મથામણ કરીને જીવન વિષે મનન-ચિંતન કરે અને એ સાથે ભગવાનનું નામસ્મરણ કરે એવી આધ્યાત્મિક ટેકુનિકનું સ્ફુરણ ગુરુમહારાજની

* સુરત આશ્રમ બન્યો તે પહેલાં આશ્રમની બાજુમાં આવેલ કુરુક્ષેત્ર સ્મશાનભૂમિની ધર્મશાળાના ઓરડાનો પણ મૌન-એકાંત માટે ઉપયોગ થયેલો.

આજ્ઞારૂપે થયું અને ગુરુમહારાજની એ આજ્ઞાના પાલનરૂપે મૌનમંદિરનું આયોજન થયું.

મૌનમંદિરનું દર્શન :

શ્રીમોટાએ સ્થાપેલા આ મૌનમંદિરો જૂની ગુફાઓનું સગવડવાળું આધુનિક તેમજ સરળ સ્વરૂપ છે. મૌનમંદિરમાં ૧૦' બાય ૧૨'થી માંડીને ૨૦' બાય ૨૦' સુધીના ઓરડાઓ છે. ચોવીસ કલાક પાણી મળી રહે તેવી યોજના સાથે તેમાં જ સ્નાનઘર, સંડાસની વ્યવસ્થા છે. વીજળીના દીવા ઉપલબ્ધ છે. પણ વીજળીથી ચાલતા પંખાના સ્થાને હાથ-પંખા હોય છે. મૌનમાં બેસનાર 'સ્વજન' પોતાની સાથે બેટરી રાખી શકે છે. *આરામથી બેસીને ઝુલવા માટે કે સૂવા માટે હિંડોળાખાટ હોય છે. વાંચવા-લખવા ટેબલ-ખુરશી તથા ટેબલલેમ્પ રખાયાં છે. આ ઉપરાંત બાજઠ, ઘડિયાળ, પાણીની માટલી, પવાલાં, ડોલ, ગોદડું, ઓશીકું, ચાદર, ઓઢવા માટે રજાઈ, બ્લેન્કેટ વગેરે હોય છે. ભજન-કીર્તનમાં સહાયરૂપ એવા મંજરાં, કરતાલ કે ખંજરી જેવાં સાધનો પણ ઉપલબ્ધ હોય છે. ભજન-કીર્તન, ધ્યાન જપના માધ્યમ દ્વારા ફક્ત એક વ્યક્તિ એકલી જ સરળતાથી એકાંતવાસ કરી ચિંતન-મનન કરી શકે તેવી આવશ્યક સવગડો મૌનમંદિરમાં ઉપલબ્ધ છે. મૌનમંદિરની રચનામાં બારીઓ અને બારણાં છે ખરાં પણ કાયમ બંધ રાખવામાં આવતાં હોય છે, જરૂર જેટલી હવાની અવરજવાર થઈ શકે તેવા બાકોરાં-(વેન્ટીલેશન) જ છે. તે પણ જાળીથી ઢાંકેલાં જેથી પંખી કે પક્ષી અંદર આવી વિક્ષેપ ન કરે. ચા, ભોજન આદિ વસ્તુઓની લેવડદેવડ કરવા બન્ને બાજુ ખુલતી દ્વિમાર્ગી બારીની વ્યવસ્થા હોય છે. કોઈપણ પ્રકારની જરૂરિયાત કે મુશ્કેલીની જાણ ચા-ભોજન વેળાએ ચિટ્ટી લખીને બારીમાં મૂકીને કરી શકાય છે. ખાસ સંજોગોમાં અચાનક સેવકને બોલાવવા માટે વીજળીના બેલની વ્યવસ્થા પણ છે. આમ મૌનમંદિરમાં દાખલ થયા પછી કોઈપણ વ્યક્તિનું મોં સુદ્ધાં જોવા મળે નહિ, સીધી વાતચીતમાં ભોજનથાળી, બારીમાં મૂકે ત્યારે, મૂકી દીધા પછી, “પ્રભુ, ચા મૂકી છે” કે “પ્રભુ પ્રસાદ (ભોજન) મૂક્યો છે, પ્રેમથી આરોગજો” એટલા જ શબ્દો ત્યાંના સેવકો બોલે. મૌનમંદિરમાંના સાધકે પ્રતિસાદમાં “જી, પ્રભુ કે

“હરિ:ૐ” કહેવાનું રહે.

સામાન્ય રીતે મૌનમંદિરમાં શરીરને કે આરોગ્યને ખાસ તકલીફ પડતી નથી, છતાં સામાન્ય માંદગી વેળાએ તાત્કાલિક સારવાર માટે આશ્રમ તરફથી દવા પણ અપાય છે. ખાસ કે વિશિષ્ટ પ્રકારની દવા મૌનાર્થી પોતે પોતાના ખર્ચે મંગાવી શકે છે. આકસ્મિક કારણોસર, સાધકે મૌનમંદિરમાંથી બહાર નીકળવું હોય તો, ‘ઈમરજન્સી બેલ’ વગાડી બહાર આવવા માટે પણ વ્યવસ્થા છે અને સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થતાં પુનઃપ્રવેશ કરી શકે છે. મૌનમંદિરમાં સાધના કરવાનો નિર્ધારિત ગાળો સાત દિવસનો છે. તેથી સાતના ગુણાંકમાં મૌનમંદિરમાં રહી શકાય છે. જોકે માત્ર પ્રતીક સ્વરૂપે જ સાધક પાસેથી એક દિવસના રૂપિયા પાંચ લેખે શુલ્ક લેવાતું હોય છે.

મૌનમંદિરમાં શ્રીમોટાનો ફોટો મૂક્યો હોય છે, પરંતુ સાધક પોતાના ઈષ્ટદેવનો ફોટો મૂકી (પધરાવી) પોતાની ઈચ્છા અનુરૂપ જપ મંત્ર કરી શકે છે. જરૂર જણાય તો શ્રીમોટાનો ફોટો સલામત સ્થળે ખસેડી પણ શકાય છે, કારણ કે સર્વધર્મ તથા સર્વકોમ કે જ્ઞાતિની વ્યક્તિઓને કશા પણ ભેદભાવ વિના પ્રવેશ અપાય છે. આ ઉપરાંત શ્રીમોટાનાં સો કરતાં વધારે પુસ્તકો દરેક મૌનમંદિરમાં મૂકેલાં છે. છતાં અન્ય આધ્યાત્મિક કે ધાર્મિક પુસ્તકો મૌનાર્થી પોતાની સાથે લાવી શકે છે. છાપાં, મેગેઝીનો, ટ્રાન્ઝીસ્ટર (રેડિયો) કે ટેપરેકોર્ડર,* વગેરે લઈ જઈ શકાતાં નથી, પત્રવ્યવહાર પણ કરી શકાતો નથી.

મૌનમંદિરમાં બેસનાર પ્રત્યેક સાધકે આશ્રમવાસીઓની સાથે બ્રાહ્મમુહૂર્તમાં ૩:૩૦ વાગે જાગી જવાનું હોય છે. આશ્રમનો દિવસ સવારે ચારથી રાતના આઠ વાગ્યાનો નિર્ધારિત છે. સમયપાલન આશ્રમની આગવી વિશિષ્ટતા છે. પરોઢિયે ૪-૪૫ વાગે ચા, દૂધ, કોફી વગેરે, ૫ વાગે નહાવા માટે ગરમ પાણી, ૧૦ વાગે સાદું ભોજન (આશ્રમમાં તળેલું તેમજ મિષ્ટાન્ન અપાતું નથી. ભાખરી ઉપર ઘી પણ ચોપડાતું નથી), બપોરે ૧-૪૫ વાગે ચા અને સાંજે પાંચ વાગે સાંજનું વાળુ અપાય છે. જરૂરિયાતમંદ પોતાના ખર્ચે દૂધ, દહીં અલગ મંગાવી શકે છે.

મૌનમંદિરમાં બેસનાર વ્યક્તિની જિજ્ઞાસા હોય તો ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક સલાહસૂચનો, આપવામાં આવી શકે છે. સામાન્ય રીતે આશ્રમની આચારસંહિતા સંબંધી જરૂરી વિગતો જણાવાય છે. **

આધ્યાત્મિક પ્રયોગશાળા :

હરિ:ૐ આશ્રમના મૌનસાધના માટેના એકાન્ત ઓરડાઓ 'મૌનમંદિર' તરીકે સુવિખ્યાત છે, જેમાં સાધકને સગવડભર્યું એકાન્ત પૂરું પડાય છે. જટિલ પ્રશ્નોથી ઘેરાયેલા વર્તમાન યુગમાં માનવજીવન સમસ્યામય બન્યું છે. માનવી પોતે જ પોતાને ઓળખી શકતો નથી. તેથી તેને શું પ્રાપ્ત કરવું છે, તેની દિશા જ ખબર નથી ! અર્થાત્ જીવનધ્યેય શું છે ? પોતાના ગમા-અણગમા શા છે ? જીવનવિકાસ કેવી રીતે ? વગેરેના પ્રતિચાર આપી શકે તેવું જીવનશિક્ષણ વ્યક્તિના જીવનમાં ક્યાંય દેખાતું નથી. પરિણામે, ડગલે ને પગલે તે વ્યક્તિ અસંતોષના વમળોમાં ફસાતી જાય છે. મૌનમંદિરમાં વ્યક્તિ એકલી જ હોય છે. હા, સાથે હોય છે તેની પ્રકૃતિ, તેની વૃત્તિઓ અને તેનો સ્વભાવ, તેથી એકાન્તમાં પુરાયેલી વ્યક્તિ પોતાના પ્રકૃતિ, વૃત્તિઓ અને પોતાના સ્વભાવ અંગે માનસિક પ્રત્યાયન શરૂ કરે છે. બાહ્ય જીવનથી અલિપ્ત બની વ્યક્તિ 'નિજ' સાથે સહવાસ કરે છે. સાંસારિક કર્મોમાંથી મુક્ત હોવાના કારણે નવરાશની પળોમાં તે ચિંતન અને મનન કરવા પ્રેરાય છે.

વાણીના મૌન સિવાય અન્ય જ્ઞાનેન્દ્રિયોના મૌનને કારણે અંતર્મુખતા વધે છે. તેથી મૌનમંદિરમાં બેસનાર જીવાત્મા પોતાની પ્રકૃતિ અને વૃત્તિના સ્વરૂપને સમજવા આત્મમંથન કરી શકે છે. આવા આત્મમંથન દ્વારા આધ્યાત્મિક કેળવણીની સીમાઓ અંકિત થવા માંડે છે. એટલે કે આધ્યાત્મિક શિક્ષણની 'એ, બી, સી, ડી'ની અહીં શરૂઆત થતી હોય છે. આમ મૌનમંદિરમાં જીવાત્મા આત્મસ્વરૂપને ઓળખવાની દિશામાં પ્રયાણ કરે છે. પોતાની વૃત્તિઓ, વિકારો અને રુચિઓનું સ્પષ્ટ ભાન મેળવી, જીવનની સાત્ત્વિકતા વધારવા રાગદ્વેષ મોળા પાડવામાં સફળ થઈ શકે છે. અહીં જીવાત્મા પોતાની પ્રકૃતિ અને રુચિ પ્રમાણે નિશ્ચિંતતાથી પ્રાર્થના, ભજન અને અન્ય સાધનો થકી પરમાત્મા સાથે એકરૂપ થવાનો પ્રયોગ કરી શકે છે. હૃદયનો ભાવ પ્રગટ કરવા માટે મૌનમંદિરો શ્રેષ્ઠ આધ્યાત્મિક શાળા છે.

હરિ:ૐ આશ્રમમાં આવેલા મૌન (એકાન્ત) ઓરડાઓમાં શ્રીભગવાનની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરી શ્રીમોટાએ તેને મંદિરનો આધ્યાત્મિક

મોભો અપાવ્યો છે.

“જેમ મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થયા સિવાય પૂજા થઈ શકતી નથી તેમ આ મૌનરૂમો છે. તેની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઈ છે.” (‘મૌનમંદિરમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા’, પૃ.૨૬)

“જે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થઈ છે, તેથી ૧૬-૧૭ કલાક સુધી નામ લઈ શકાય છે.” (‘મૌનમંદિરમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા’, પૃ. ૨૬)

મંદિર શબ્દ કાને પડતાં જ મૂર્તિ, ઘુમ્મટ, ઘંટારવ, આરતી-વગેરેનું સ્મરણ ઉભરાતું હોય છે. સામાન્ય રીતે મંદિરની સાથે દેવ-દેવીઓના કે અવતારી વ્યક્તિઓનાં નામ જોડાતાં હોય છે : શિવમંદિર, ભદ્રકાળીનું મંદિર, કબીરમંદિર વગેરે વગેરે. પણ અહીંયાં તો મંદિરને મૌનમંદિર કહ્યું છે. જ્યાં આરતી, દીવા (પૂ. શ્રીમોટાની સૂચના મૂજબ હવાના શુદ્ધિકરણ માટે સવારે અને સાંજે લોબાનના ધૂપની વ્યવસ્થા ચાલુ છે.) વગેરે કશું જ થતું નથી. છતાંય તેની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા તો કરાઈ જ છે તેમ શ્રીમોટા ભારપૂર્વક જણાવે છે. તો મૌનમંદિરમાં કોની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી હશે ? - તે પ્રશ્ન ઊભો થાય તે સ્વાભાવિક છે.

સામાન્ય માનવી એમ પણ વિચારી શકે કે શ્રીમોટાના મૌનમંદિરો છે, તેથી તેમાં શ્રીમોટાની મૂર્તિ હશે અથવા તેમના ગુરુમહારાજની મૂર્તિ હશે. પણ આશ્ચર્ય થાય તેવી વાત છે કે મૌનમંદિરમાં કોઈ જ મૂર્તિનું સ્થાપન થયું નથી. મૌનમંદિરમાં સ્થાપન થયું છે, ‘પરમાત્માની ચેતનાનું.’ શ્રીમોટાએ કઠોર સાધના દ્વારા સગૂણ તેમજ નિર્ગૂણનો સાક્ષાત્કાર કરેલો છે અને સ્વયં ચેતના આશ્રમના વાતાવરણના અણુ-પરમાણુને સચેતન કરી મૂકે છે. મૌનમંદિરમાં આવી સચેતનાની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા થયેલી છે. આવી ચેતનાશક્તિના કારણે જ ઘરમાં દશ મિનિટ જેટલું નામસ્મરણ ન કરનાર વ્યક્તિ મૌનમંદિરમાં ૧૭-૧૮ કલાક નામસ્મરણ કરી શકે છે. કારણ કે મૌનમંદિરમાંની ચેતનાપૂર્ણ પ્રાણપ્રતિષ્ઠા ત્યાંના પરમાણુઓમાં કેન્દ્રિત થઈ મૌનાર્થીના અંતઃકરણને રક્ષે છે તેમજ કેળવે છે. ભારતીય શિક્ષણદર્શન પણ શિક્ષણને જ્ઞાનની સાધના ગણે છે. જ્ઞાન એટલે માહિતી નહિ, પરંતુ ચેતનાનો વિકાસ, એટલે કે શિક્ષણ એટલે ચેતનાનું જ સંવર્ધન. શ્રીમોટાએ મૌનમંદિર જેવી આધ્યાત્મિક શાળાઓ ચેતનાના સંવર્ધન કાજે જ અર્થાત્ સાચી કેળવણી

આપવા જ સ્થાપી છે તેમ કહી શકાય.

મૌનમંદિરમાં જીવાત્મા એકલો રહીને પોતાના હૃદયમાં નિવાસ કરતા પ્રભુને શોધવા મથામણ કરે છે. અર્થાત્ “આત્મા સો પરમાત્મા”નું આધ્યાત્મિક શિક્ષણનું મહત્વનું સૂત્ર સાકાર થવા તરફ ગતિ કરવા માંડે છે. નામસ્મરણ સાથે તેને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમૂનાં વિવિધરૂપો દેખાતાં હોય છે. ચેતનાના માધ્યમથી પોતે જ પોતાને જુએ છે. કારણ કે મૌનમંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલી પ્રભુની ચેતના જીવાત્માને આત્મમંથન કરાવે છે અને પોતે જ પોતાનાથી જુદો પડેલો જોઈ શકે છે.

આમ મૌનમંદિરમાં વ્યક્તિનું પ્રકૃતિરૂપ અને તેનું વાસ્તવિક આત્મરૂપ નોખાં નોખાં થઈ જાય છે. એટલે કે ‘સ્વ’ને સ્વશિક્ષણ માટે જાત સમક્ષ ઊભી કરાય છે. પ્રભુની ચેતના જીવમાંથી નોખા પડેલા આત્મરૂપમાં ભેળવાતાં જીવાત્મા પ્રભુમય બને છે. એટલે કે મૌનમંદિરમાં બેઠેલો જીવાત્મા અને જાતનો જાત સાથેના સંગ્રામ દ્વારા પોતાનામાં છુપાયેલા પ્રભુને પ્રગટ થવા દે છે. વ્યક્તિ ‘નરમાંથી નારાયણ’ બનવાનું આત્મશિક્ષણ અનુભવે છે. અર્થાત્ મૌનમંદિરનો જે તે સમયનો તે ‘પ્રભુ’ બને છે. આથી મૌનમંદિરમાં બેસનાર જીવાત્માને કંઈ પણ ચીજવસ્તુ આપતાં ‘પ્રભુ’ કહીને પોકારાય છે. ભોજનથાળ સૌ પ્રથમ મૌનમંદિરના “આ પ્રભુ”ને ધરાવ્યા પછી જ આશ્રમવાસીઓ ભોજન લે છે. આવા વારંવારના ‘પ્રભુ’ના ઉદ્બોધનને કારણે વ્યક્તિ પોતાની શુદ્ધતા, સાત્ત્વિકતા પ્રકટ કરવા પ્રેરાય છે. એટલે કે “સ્વશિક્ષણ”ની ગતિ વધુ તીવ્ર બને છે.

આમ મૌનમંદિરમાં જીવાત્માને જ પોતાનામાં છુપાયેલા પ્રભુનું સ્થાપન કરી તેની સાધના, અર્ચના કે આરાધના કરવાની છે. એ જ છે મૌનમંદિરની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા.

કેળવણીનો હેતુ છે મુક્તિ. ‘સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે’ અર્થાત્ જે મુક્તિ અપાવે તે વિદ્યા. શિક્ષણનો સાચો હેતુ આત્માનું કલ્યાણ છે. આ માટે આધ્યાત્મિક કેળવણી તરફ વ્યક્તિનું પ્રયાણ જરૂરી છે. આધ્યાત્મિક માર્ગે આગળ વધવા માટે મન અને પ્રકૃતિ ઉપર વિજય મેળવવો ખૂબ જ જરૂરી છે. આ માટે વ્યક્તિએ મન તેમજ પોતાની પ્રકૃતિ બંનેની

ઊંડાણપૂર્વકની સમજ પ્રાપ્ત કરવી ઘટે. મૌનમંદિરમાં વ્યક્તિ એકાંતવાસ સેવે છે અને મૌનની મૈત્રી કરે છે. સંસારથી અલિપ્ત થઈ એકાંતમાં વાસ કરવાથી જીવનના બાહ્ય વ્યવહારો બંધ થઈ જાય છે. અર્થાત્ જીવનવ્યવહારોનો લોપ થઈ જાય છે, અંતર્મુખતાની તીવ્રતાને કારણે વ્યક્તિ પોતાનામાં ડોકિયું કરે છે અને પોતાનામાં પડેલ પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જોઈ શકે છે. એટલે કે પોતાની જાતનો પૂર્ણ પરિચય પામવા મથે છે.

‘સ્વ’ની ઓળખ સિવાયનું શિક્ષણ અધૂરું છે. મૌનમંદિરમાં ‘સ્વ’ દ્વારા સ્વનું નિર્માણ કરવાની તેઓશ્રીની આ પદ્ધતિ અત્યંત શૈક્ષણિક છે. અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે વ્યક્તિ જાતે જ વિદ્યાર્થી બને, જાતે જ નિરીક્ષક બને તથા જાતે જ પરીક્ષક પણ બને છે. આમ પોતાનું પૃથક્કરણ કરી “સ્વ”ને કલ્યાણમાર્ગે વાળી શકે છે. મૌનમંદિર આધ્યાત્મિકશાળા કેવી રીતે ? તેનું સમર્થન કરતાં નીચેનાં અવતરણો ઉપયોગી થઈ પડશે :

“આ મૌનમંદિરો એટલા માટે બંધાવ્યાં કે લોકો અંદર અઢાર કલાક સળંગ સ્મરણ કરે, મથે. એના સંસ્કારો ઘણાં ઊંડા પડશે. અંદર રહેશો તેટલો વખત બહારની પ્રવૃત્તિ પણ બંધ પડશે.” (‘મૌનમંદિરનો મર્મ’, પૃ. ૬૨)

“પોતાની પ્રકૃતિમાં એ કેવો છે, કેવા થરો એનામાં પડેલા છે ? તે સમજવાની એને બહાર નવરાશ નથી, જ્યારે મૌનમંદિરની અંદર એ બધું ઊભરાય ત્યારે સદ્ભાગી જીવ એને સમજીને એ રીતે પોતાને સુધારશે.” (‘મૌનમંદિરમાં પ્રભુ’, પૃ. ૫૪)

“મૌનની તો દશાઓ છે એક એકથી શી જુદી !

આત્માના મૌનની જેવી સર્વોત્કૃષ્ટ દશા ન કેં. ”

(‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૨૦૫)

“મૌન એટલે માત્ર વાચાનું મૌન નહિ સાચું મૌન તો પાંચે ઈન્દ્રિયોનું.” (‘જીવનપરાગ’, પૃ. ૧૯૫)

“મૌનએકાંતમાં અંદર સંસ્કારો ઉતારે છે, માણસ પોતાને સમજતો થાય છે. પોતાના વિષે વિચારતો અને આચરતો થઈ જાય છે.” (‘મૌનએકાંતની કેડીએ’, પૃ. ૯૧)

“અંદર આપણને આપણું સાચું સ્વરૂપ સમજાય છે.” (‘મૌનમંદિરનું હરિદ્વાર’, પૃ. ૯)

“સંસારવહેવારમાં રહેલા આપણને પોતાને આપણું ભાન જાગતું

નથી. અને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અહમ્ વગેરેને આ જાતનો વિચાર કરવાનો અવકાશ મળતો નથી, તેને માટે આ જગ્યા છે. અહીં જીવ પોતાને વિષે તટસ્થતાપૂર્વક વિચારી શકે છે.” (‘મૌનએકાંતની કેડીએ’, પૃ. ૯૬)

“સંસારમાં અનેક જાતની પ્રકૃતિ અને અનેક જાતના સ્વભાવવાળા સાથે કામ પડે અને અનેક જાતની અથડામણ જાગે, એટલે પ્રસન્નતા તૂટે, તાજગી જળવાય નહિ, સ્થૂળ રીતે કર્મ કરવા પણ તાજગી જોઈએ.” (‘મૌનમંદિરનું હરિદ્વાર’, પૃ. ૬)

“અહીં અંદર રહેવાથી એકાગ્રતા-પ્રસન્નતા કેળવાય છે. જ્યારે બીજે કશે એવું બનતું નથી. એટલે ખરું તીર્થ આ છે.” (‘મૌનએકાંતની કેડીએ’, પૃ. ૯૬)

“આવા પવિત્ર વાતાવરણમાં રહેવાથી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સંસ્કાર પડશે.” (‘મૌનમંદિરનો મર્મ’, પૃ. ૯૩)

“હાલના પ્રચલિત જીવનને કોઈ ઉત્તમ દશામાં ફેરવવાનો આ પ્રયોગ છે.” (ઉપરોક્ત, પૃ. ૯૩)

મૌનએકાંતના માધ્યમથી વ્યક્તિ પોતાની જાતને ઓળખવા પ્રેરાઈ આધ્યાત્મિકતા તરફ કેવી રીતે વળી શકે તેની સરળ સમજ શ્રીમોટાએ ઉપરોક્ત અવતરણોમાં સમજાવી છે. મૌન દ્વારા જ સાચું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થઈ શકે, એવી ઉપનિષદના ઋષિઓની શિક્ષણ પદ્ધતિ શ્રીમોટાએ અપનાવી છે. એકાંત માટે મૌનમંદિર શું કામ ? ઘરમાં જ કોઈ ખૂણામાં બેસીને એકાંત એવમ્ મૌન સેવી ના શકાય ? આવા પ્રશ્નો જીવાત્માના મનમાં જાગે તે સ્વાભાવિક છે. પણ વ્યવહારુ પરિસ્થિતિ જોતાં આ વાત શક્ય નથી તેમ શ્રીમોટા પોતાની સાધનાના જાતઅનુભવ પરથી કહે છે. “બે જણાએ બહાર આવા પ્રયોગો કરેલા છે. બધી જાતની સગવડ છતાં એ શક્ય નહોતું બન્યું.” (‘મૌનમંદિરમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા’, પૃ. ૨૬) માનવીનું દૈનિક જીવન સાંસારિક કર્મોથી ઘેરાયેલું હોઈ તે તેમાંથી મુક્ત થઈ શકતો જ નથી. પોતાનામાં છુપાયેલા પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપને સમજવા તેની પાસે સમયનો અભાવ છે. “ધ્રુવ અને પ્રહ્લાદ કોઈક જ થઈ શકે.” (‘મૌનએકાંતની કેડીએ’, પૃ. ૪૯)

મૌનમંદિરમાં પ્રવેશ્યા બાદ વ્યક્તિનું મૌન આપોઆપ શરૂ થાય છે. એકાંત તો હોય છે જ. વ્યક્તિની બહારની માયાજાળ આપોઆપ સંકેલાતી

હોઈ વ્યક્તિ અંતર્મુખતા તરફ વળે છે. આમ મૌનમંદિરના માધ્યમથી વ્યક્તિ આત્માભિમુખ બને છે.

મૌનમંદિરના નિવાસ દરમિયાન એકાંતવાસમાં વ્યક્તિ પોતાની પ્રકૃતિનું જોશ તથા ઈન્દ્રિયોની વૃત્તિઓનું સત્ય દર્શન કરી શકે છે. જીવનમાં કરેલાં કર્મોનું મૂલ્યાંકન કરવા તે સક્ષમ બને છે, જન્મો જૂના સંસ્કારોનું પૃથક્કરણ કરવા શક્તિમાન બને છે. એકાંતના કારણે વ્યક્તિના અંતઃકરણોને અવરોધનારાં પરિબળો હોતાં જ નથી. તેથી ‘મૌન’નું તેજ વ્યક્તિની ઈન્દ્રિયોને સંયમિત બનાવે છે. આ ઉપરાંત સતત થતું નામસ્મરણ વ્યક્તિને સત્યદર્શન કરવા સહાયરૂપ બને છે. એકાંતના સહવાસમાં વ્યક્તિને પોતાની પ્રકૃતિ અને વૃત્તિઓનું ભાન થાય છે. એકલી પડતાં વ્યક્તિ પોતાનું પૃથક્કરણ કરવા પ્રેરાય છે. તેના ગુણ, અવગુણ, વિકારો, વૃત્તિઓ, કરેલાં કૃત્યો કે અપકૃત્યો, થયેલાં સત્ય-અસત્ય આચરણો, કરેલાં જૂઠ કે અજૂઠ નિવેદનો બધું જ ‘વ્યક્તિ’ સમક્ષ ઊભરાય છે. જાણે સિનેમા જોતો હોય તેમ વ્યક્તિ પોતાનું સંપૂર્ણ ચિત્ર પોતાના હૃદય સમક્ષ જોઈ શકે છે.

આમ મૌનમંદિર સ્વશિક્ષણ માટેની વર્કશોપ બની જાય છે. વ્યક્તિ વિદ્યાર્થી બને છે અને તેમાં છુપાયેલો ‘પ્રભુ’ શિક્ષક બને છે. ‘આ શિક્ષક’ વ્યક્તિને જીવનશિક્ષા તેમજ સંસારશિક્ષાના પાઠ ભણાવે છે. આમ જાતને ઓળખવાની ઉત્તમ કેળવણીની શરૂઆત થાય છે. ‘સ્વ’ની વૃત્તિ તેમજ પ્રકૃતિને ઓળખવી એ આધ્યાત્મિક શિક્ષણની પૂર્વશરત છે. આ પૂર્વશરતનું પાલન મૌનમંદિરરૂપી આ આધ્યાત્મિક શિક્ષણની પૂર્વશરત છે, આ શરતનું પાલન મૌનમંદિરરૂપી આ આધ્યાત્મિક શાળામાં સહજ રીતે થતું હોય છે. વ્યક્તિનું પોતાનું આ પ્રકારનું સ્વદર્શન એ આધ્યાત્મિક અભિમુખતા માટે આશીર્વાદરૂપ છે.

મૌનમંદિરમાં બેસવાથી આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ જતો નથી અથવા ‘જીવ’ કાંઈ ‘શિવ’ થઈ જતો નથી. પણ, પોતાનું સાચું સ્વરૂપ નિહાળવા વ્યક્તિના ચિત્તમાં પડેલા ઉચ્ચ સંસ્કારોનો ઉદય થાય છે, પરિણામે સાંસારિક સંતાપ, ક્લેશ, અથડામણો, મૂઝવણ વગેરેથી ઉગરવામાં તેને સહાય મળે છે. વ્યક્તિ જ્યારે સમાજમાં હોય છે, ત્યારે તેની જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો રોકાયેલી જ રહે છે. તેથી તેને ચેતનનો વિચાર કે કલ્પના પણ ઊઠતા નથી. જ્યારે મૌનમંદિરમાં એ જાતની ભાવના ખીલે છે, અંદર એકલો હોવાથી

બહારી સમાજની બીક હોતી નથી, તેથી બીકના લીધે દબાયેલી વૃત્તિઓ ઊભરાય છે. આવા સમયે વ્યક્તિની આંતરિક ચેતના તેને ચેતવે છે અને વૃત્તિઓથી વિમુખ થવાનું સૂચવે છે. આમ વ્યક્તિના મૌન-એકાંત દ્વારા આધ્યાત્મિક અભિમુખતાની જાગૃતિ નિર્માણ થાય છે.

સાંસારિક જીવનમાં તાજગી જરૂરી છે તેમ શ્રીમોટા જણાવે છે, એટલે કે પ્રસન્નતા વગર સંસારમાં થતાં સ્થૂળ કર્મો નીરસ બની જાય છે. મૌન-એકાંતના કારણે ઘર્ષણો શાંત થાય છે, સંસારમાં ન સ્થપાય તેવા ય ઉચ્ચ સંસ્કારો સૂક્ષ્મ રીતે ચિત્તમાં આ સમય દરમિયાન સ્થપાય છે, જે માનસિક પ્રસન્નતા કેળવવા ખૂબ જ મદદરૂપ બને છે. આવી પ્રસન્નતા જીવનના કોઈપણ ક્ષેત્રમાંથી મળતી નથી. માટે તો શ્રીમોટાએ મૌનમંદિરને સાચું તીર્થ કહ્યું છે. તીર્થસ્થળોમાં પૂજન, અર્ચન, સ્નાનાદિ કરવાથી પાવન સંતોષ જરૂર મળે છે. પરંતુ રાગદ્વેષ, કામક્રોધ, આશા, તૃષ્ણા, ઈચ્છાઓ મોળાં પડતાં નથી. મૌનમંદિરમાં વ્યક્તિ પોતાની પ્રકૃતિનાં વળાંકો, વલણો, વિકારો, વૃત્તિઓના ઉભરાઓ બધું જ નિહાળે છે. જાગૃત ચેતના દ્વારા થતો સાત્ત્વિક પશ્ચાત્તાપ તેના હૃદયને શુદ્ધ કરે છે, આવી પ્રક્રિયા દ્વારા વ્યક્તિ પોતાનામાં ચેતનાની પ્રતીતિ કરે છે અને પોતાના અંતરમાં સાત્ત્વિકતાને વિકસાવે છે. આમ મૌનમંદિરમાં આધ્યાત્મિક સંસ્કારો તેના ચિત્તમાં સ્થપાય છે. આ સંસ્કારોની મદદથી જ તે સંસારની અથડામણો જ્ઞાનપૂર્વક પ્રસન્નતાથી ઉકેલે છે. આમ જીવાત્માને આત્મસ્વરૂપ પામવા પ્રસન્નતા અર્પતું સાચું તીર્થ એ મૌનમંદિર છે.

સંસારનાં બાહ્ય કર્મોમાંથી મુક્તિ મેળવી પોતાનામાં ઇપાયેલા સાચા સ્વરૂપનાં દર્શન કરવા મૌનએકાંત એક પરમ સાધન છે. મૌનમંદિરમાં કેળવાતી અંતર્મુખતાથી તીવ્રતા વ્યક્તિને પસ્તાવાના અને ક્ષમાયાચનાનો તીવ્ર અનુભવ કરાવે છે. આમ જીવાત્માના રુદ્ધન દ્વારા આત્મશોધન થાય છે. વ્યક્તિ ખરેખર પરાડમુખ બને છે. સંસારની માયાજાળમાં રહીને માનવી પોતાના વિશે કદી વિચારતો નથી, એટલે એને ફુરસદ આપવા અને સમજણ ઉગાડવા એકાંતમાં મૂકવો જરૂરી છે. જેથી તે પ્રાકૃત જીવના સંસ્કારોને વટાવી, જીવનને ઉન્નત કરી શકે, જીવનપથ પ્રકાશમય બનાવી શકે.

આમ આ અંધારી કોટડી જીવનમાં ઘણો પ્રકાશ પાથરી જાય છે.

મનના વિકારો જેવાં કે દ્વેષ, ખીજ, ચીડિયાપણું, ચિંતા, અશાંતિ, નિરાશા, ધિક્કાર, તનાવ વગેરેના ઈલાજ માટે કોઈ કોલેજ, યુનિવર્સિટી કે એવી કોઈ બીજી વૈજ્ઞાનિક સંસ્થા નથી. આવા વિકારો શાંત કરવા મૌનમંદિર એ જ માત્ર એક ઈલાજ છે. દરેક માણસે જાતે જ પોતાનો શિક્ષક કે પ્રોફેસર થઈ ‘જાતને’ પ્રયોગશાળાના ટેબલ પર મૂકી આત્મનિરીક્ષણ તેમજ પરીક્ષણ કરી અવલોકનો તારવી જીવનનિર્ણયો કરવા ઘડાવાનું છે.

આ રીતે ચેતન સ્વરૂપ શ્રીમોટાએ વ્યક્તિને પરમાત્માભિમુખ કરવા માટે મૌનમંદિર સ્વરૂપે એક આધ્યાત્મિક શાળા બનાવી છે તેમ કહી શકાય, જ્યાં માનવી પોતે જ પોતાનો સહવાસ કરી, પોતે જ પોતાનો શિક્ષક બની, સ્વશિક્ષા પ્રાપ્ત કરી સ્વવિકાસ કરે છે. ખરેખર, મૌનમંદિર એક આધ્યાત્મિક પ્રયોગશાળા છે.

॥ હરિ:ૐ ॥

ભગવાન પ્રત્યેની અભિમુખતા ક્યારે જાગે ?

ભગવાન પ્રત્યેની અભિમુખતા ભૂમિકા વિના જાગતી નથી. કેટલીક વાર એમ બનતું હોય છે કે આંતરિક ભૂમિકામાં આ પ્રક્રિયા ચાલતી હોય છે. જેની આપણને જાણ હોતી નથી. જ્યારે ભગવાન પ્રત્યેની પ્રચંડ અભિમુખતા જાગી ઉઠે ત્યારે જીવને, અનુભવીને અથવા શ્રેયાર્થીને નિમિત્ત કારણ બને છે. આ માટે કોઈ પણ બાબતની પ્રચંડ ધૂન હોવી અતિઆવશ્યક છે. ભલભલા ગુંડાઓમાં સામાન્ય સંસારી કરતાં ભગવાન તરફ વળવાની શક્યતા વધારે હોય છે. ઈતિહાસ નોંધે છે કે વ્યભિચારીઓ ભગવાનના પરમ ભક્ત થઈ ગયા. ટૂંકમાં કોઈ પણ પ્રકારનું અનોખાપણું - મસ્તધૂન તેનામાં હોવી જોઈએ. જો કે આપમેળે કશું જ પ્રગટતું નથી. જેવી રીતે ભૂગર્ભમાં પડેલા તેલને બહાર લાવવા માટે ભારે પ્રયત્ન કરવો પડે છે તેવી રીતે વ્યક્તિએ પણ મથવું પડે છે.

- હરિ:ૐ શ્રીમોટા

॥ હરિ:ૐ ॥

બાળકૈલવણી

- * “કેળવણી માબાપ આપી શકે એવી કોઈ નહિ આપી શકે.”
- * “સંતાનને પ્રેમભાવથી ઉછેરો - એની આગળ ભગવાનની વાત કરો, નામધૂન સંભળાવો, સ્તનપાન કરાવતી વેળા તેને ખૂબ જ શાંત ને પ્રેમભાવવાળાં બની એકાગ્રચિત્તે ભગવાનનું નામસ્મરણ કરતાં રહો, જેથી એ બધો ભાવ એનામાં ઉતરે. પણ પ્રથમ તમારા દિલમાં તમન્ના પ્રગટવી જોઈએ.”
- * “બાળકને નાનપણથી જ માન-અપમાનનો ખ્યાલ હોય છે. તે બાબતમાં તો આપણે જેટલું સમજણથી વર્તીએ તેટલું ઉત્તમ છે. બાળકના જીવનવિકાસનો આધાર મા-બાપની જીવન વિષેની સમજણના પ્રકાર ઉપર પણ રહેલો છે. જીવનવિકાસમાં માના હૃદયનો પ્રેમ એ બહુ મોટો ભાગ ભજવે છે.”

- મોટા

(શ્રીમોટા અને શિક્ષણ પૃ-૨૧, આ-૨)